Vjerske prilike kod katolika u Hercegovini od turskog osvajanja do konca 17. stoljeća

Pinjuh, Dijana

Doctoral thesis / Disertacija

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:441431

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
BORONGAJSKA 83d

Dijana Pinjuh

VJERSKE PRILIKE KOD KATOLIKA U HERCEGOVINI (OD TURSKOG OSVAJANJA DO KONCA 17. STOLJEĆA)

Doktorska disertacija

Mentori:
dr. sc. Nenad Moačanin, red. profesor
dr. sc. Mirko Valentić, profesor emeritus

Zagreb, 2013.

UVOD

Još od samih početaka prostor Hercegovine bio je pod udarom i utjecajem različitih svjetonazora. Takve okolnosti utjecale su na stvaranjerazličitih konfesija, koje su svaka na svoj način nastojale izboriti se za što bolje mjesto i položaj među narodom. U tome su značajnu ulogu imali i gospodari Hercegovine, koji će zavisno od političkih prilika isvojih interesapodržavati ili progoniti pripadnike drugih vjeroispovijesti.

Ovdje će biti obrađene vjerske prilike katolika na području Hercegovine u prva dva stoljeća turskoga gospodstva. Treba odmah na početku naglasiti da kada je riječ o crkvenoj organizaciji, 16. st.neće biti podrobnije obrađeno, jer za to razdoblje nema dovoljno sačuvanih izvora. U dostupnim vrelima sačuvani su samo fragmenti iz kojih možemo posložiti tek djelić slagalice o vjerskim prilikama u spomenutom razdoblju. Tek za 17. st. izvori donose nešto više podataka, zahvaljujući kojima možemo reći nešto više o uvjetima u kojima su katolici na ovim prostorima ispovijedali svoju vjeru.

U radu se pokušalo, onoliko koliko su to izvori i okolnosti dopuštali, držati se samo prostora današnje Hercegovine na kojima žive katolici. Međutim, da bi se dobila potpunija slika na pojedinim se mjestima moralo izaći iz tog okvira i dotaknuti se prilika i na susjednim prostorima. To je posebno vidljivo kada je riječ o franjevcima,jer su prilike u kojima su živjeli bosanski franjevci i katolici u Bosni u velikoj mjeri odraz prilika i u Hercegovini. Nepostojanje aktivnih samostana na prostoru današnje Hercegovine tijekom cijeloga razdoblja turske vladavine dodatno je povezalo hercegovačke katolike s franjevcima bosanskih samostana, koji će na samom kraju 17. st. preuzeti brigu o jednom dijelu katoličkog življa u Hercegovini.

Zadatak disertacije je da se na osnovu dostupnih izvora i građe prikažuvjerske prilike katolika u razdoblju od turskoga osvajanja Hercegovine do kraja 17. st. Razmatrano razdoblje je vrijeme kada se vode gotovo neprestani ratovi na europskom tlu, čije su se posljedice izravno ili neizravno osjećale i na prostoru Hercegovine. Neuspjesi Osmanskoga Carstva na bojnom polju u pravilu su pogoršavali odnose turskih vlasti prema katolicima i njihovim svećenicima. Iako su posjedovali brojne

isprave koje su im jamčile nesmetano ispovijedanje vjere, stanje na terenu bilo je daleko od onoga što su pisma propisivala. Iz velikog broja pritužbi koje su pristizale na Portinu adresu, može se iščitati da su one često bile nedovoljna zaštita protiv samovolje lokalnih moćnika. To poglavito dolazilo do izražaja u drugoj polovici 17. st. kada su se na prostoru Hercegovine izravno osjetile posljedice ratova u kojima je Osmansko Carstvo sudjelovalo,a koje su dovele ne samo do gospodarskoga stradanja, nego je i veliki broj katolika završio na mletačkim galijama kao roblje ili u kućama bogatih talijanskih vlasnika. Istovremeno, katolici su bili izloženi i nastojanjima pripadnika pravoslavnog klera da ih podlože pod svoju jurisdikciju. Stoga i ne čudi što veliki broj katolika nerijetko traži spasu bježanju na susjedna, sigurnija područja.

Prvo poglavlje obrađuje prostorno širenje srednjovjekovne Humske zemlje pod vladarskom kućom Kosača i vjerske prilike na prostoru koji je obuhvaćala Trebinjsko-mrkanska i Stonska biskupija. Prikazani su odnosi humskih velmoža s predstavnicima katoličkog klera, posebno franjevaca koji već tada uspostavljaju čvrste veze s gospodarima Hercegovine, posebno u njezinom zapadnom dijelu.

U drugom poglavlju obrađena su politička previranja, sukobi u vladarskoj kući Kosača te promjene koje su nastale kao posljedica turskog osvajanja Hercegovine. Promjene su se očitovale ne samo u strukturi i brojnosti stanovništva, koje je najvećim dijelom izbjeglo na susjedna područja, nego i u strukturi vlasti i upravno-administrativnom uređenju.

Promjena vlasti donijela je novi način života i pogleda na svijet. Društveni položaj kršćana u odnosu na muslimansko stanovništvo, njihova prava i obveze, vjerske prilike i položaj katoličkog svećenstva obrađuje treće poglavlje koje čini okosnicu rada. Naglasak je stavljen na položaj i djelovanje franjevaca te odnos turskih vlasti prema njima. Gospodarska kriza, slabljenje vojne snage kao i brojni unutrašnji nemiri imat će za posljedicu opadanje financijske moćiOsmanskoga Carstva,što će se posebno odraziti na ponašanje lokalnih moćnika i njihov odnos prema franjevcima od kojih će na sve načine nastojati izvući što je više moguće novčane i materijalne koristi.U isto vrijeme traju i nastojanja Pravoslavne crkve da pod svoju jurisdikciju podlože sve kršćane na prostoru Carstva.

Četvrto poglavlje donosi tijek islamizacije koje svoj vrhunac doživaljava krajem 16. st. Više je čimbenika koji su, svaki na svoj način,utjecali na prijelaze stanovništva na islam i koji su imali određenu ulogu u prihvaćanju nove vjere.Širenje islama odrazilo se i na izgled naselja,koji sve više poprimaju orijentalni karakter.

Posljednje, peto poglavlje daje kratak prikaz političkih prilika u Osmanskom Carstvu i njihov odjek na zbivanja u Hercegovini. Uslijed ratova u drugoj polovici 16. i 17. st.stanovništvo je bilo izloženo čestim provalama uskočkih i hajdučkih skupina koje su robile i pljačkale stanovništvo bez obzira na vjeru. U isto vrijeme dolazi do organiziranog iseljavanja dijela stanovništva. Kraj svakog ratnog sukoba gotovo je redovito obilježen graničnim prekrajanjima, što će utjecati i na teritorijalni opseg Hercegovačkog sandžaka.

Doktorska je radnja najvećim dijelom nastala na osnovu dostupne građe katoličke crkvene provenijencije i turskih dokumenata koji se nalaze u franjevačkim samostanima u Makarskoj, Zaostrogu i Omišu te drugih objavljenih izvora navedenih u literaturi. Od objavljenih studija i radova nastojalo se služiti uglavnom građom novijeg datuma.

Pri izradi disertacije služilo se metodom analize objavljene izvorne građe i njene usporedbe s već objavljenim radovima. Pri tome se nastojalo voditi računa o objektivnosti i iznijeti što više argumenata u svezi pojedinih pojava, što je potkrijepljeno navodima izvornih dokumenata i biskupskih izvješća.

1. HERCEGOVINA PRIJE TURSKOG OSVAJANJA

1.1. Teritorij srednjovjekovnog Huma

Srednjovjekovni Hum, Humska Zemlja ili Zahumlje,[1] kako se još nazivao u starijim izvorima, bio je samostalna kneževina kojom su vladali domaći knezovi i koji su priznavali vrhovništvo hrvatskih, srpskih, hrvatsko-ugarskih ili bosanskih vladara. Političke prilike, ratovi i unutrašnja previranja utjecala su na teritorijalni opseg Huma koji će se, ovisno o sposobnosti onih koji su njime vladali povećavati ili smanjivati. Najveći će opseg postići za njegovog posljednjeg značajnijeg gospodara hercega Stjepana Kosače, koji će u svojoj osvajačkoj ekspanziji proširiti granice Huma, odnosno Hercegovine od Cetine do Kotorskog zaljeva i šire. Jedan dio osvojenoga područja ostat će dijelom Hercegovine sve do današnjih dana.

Hum je opsegom bio dosta malen teritorij, a prve vijesti o Humu, odnosno Zahumlju nalazimo u spisu bizantskoga cara Konstantina Pofirogeneta (945.-959.) *De administrando imperio*, u kojem car nabraja naseljene gradove: Ston, Mokriskik, Josli (Ošlje), Glaumainik, Dobriskik.[2] Uzimajući u obzir topografski slijed kojim Porfirogenet navodi naseljena mjesta i njihov položaj, kao i teritorij Neretljana koji su prema Marku Vegi zauzimali donji tok Neretve s obje strane, M. Vego zaključuje da je granica Huma u prvoj polovici 10. st. dopirala do srednje Neretve na zapadu, na jugu do kraja Popova polja i dubrovačkih sela oko Domanovića, dok je na istoku granica Trebinje, Rudine i Gacko.[3]

[1] O nazivu Huma više u: MARKO VEGO,*Povijest Humske Zemlje*, I., Samobor, 1937., 42-45; MILKO BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2002., 13.
[2]BOŽIDAR FERJANČIĆ, (ur.), *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, sv. II., Posebna izdanja, knj. CCCXXIII, SANU, Beograd, 1959., 61.
[3]M. VEGO, *Povijest Humske Zemlje*, I., 45-52.

Tijekom 11. st. Hum se počinje širiti na zapad tako da je već tada u njegovom sastavu otok Mljet, a nešto kasnije i otoci Korčula, Vis i Lastovo.[4] Budući da su se za prevlast nad otocima nadmetali Mlečani i Dubrovačka Republika humski vladari nisu uspjeli zadržati morske posjede u svojim rukama. Lastovo je već sredinom 13. st. (1252. ili 1272.) dragovoljno priznalo vlast Dubrovnika,[5] a Mljet – kojega je dukljanski i humski knez Desa još 1151. godine darovao benediktinskom samostanu sv. Marije od Pulsana u Apuliji[6] – sredinom 14. st. (1345.) došao je pod dubrovačku vlast.[7]Negdje između 1125. i 1129. godine Mlečani su zavladali Korčulom, a za pretpostaviti je da se isto nešto kasnije dogodilo i s Visom. Nakon što je mletačka vlast oslabila u drugoj polovici 12. st., Korčula i Vis došli su u ruke Dubrovnika.[8]

U 12. st. jezgru srednjovjekovnog Huma činilo je devet župa: *Stantania (Primorje), Papua (Popovo), Yabsko (Žaba), Luka, Velica (Veljaci), Gorimita (Gorska), Vecenice (Večerić), Dubrave i Debre (Dabar)*,[9] koje su se najvećim dijelom prostirale u srednjem i donjem toku slijeva rijeke Neretve. Područja i granice pojedinih župa naglašene su prirodnom konfiguracijom terena, a nazivi mnogih od njih sačuvali su se i do danas.

Župa *Primorje* obuhvaćala je krajeve između Stona i užeg dubrovačkog teritorija. Vrlo je vjerojatno da su granice župe u pojedinim razdobljima dopirale sve do dubrovačkih zidina obuhvaćajući Rijeku dubrovačku, Zaton i Gruž, ali radi nedostatnih izvora to se ne može sa sigurnošću ustvrditi. Na sjeverozapadu je graničila sa župom Žabom i Popovom na sjeveru.[10]

Jezgru župe *Popovo* činilo je nekoliko cjelina: Gornje i Donje polje, Bobani, Trebimlje i Ljubinje. Središnji dio obuhvaćao je prostor Popovog polja uz donji tok rijeke Trebišnjice koji se dijelio na Donje i Gornje polje, dok je istočni dio činila cjelina

[4]ISTO, 81-83; VINKO FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1880. godine*, I., Nakladni zavod MH, Zagreb, 1980., 44; VJEKOSLAV KLAIĆ, (prir. Dubravko Lovrenović), *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. god., Svjetlost, Sarajevo,1990., 23-24.
[5] V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1880. godine,* I., 88; GRGA NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, Marjan tisak, Split, 2004., 151.
[6]TADE SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. II., (1101-1200), JAZU, Zagreb, 1904., 67-68.
[7]V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1880. godine*, I., 99.
[8]ISTO, 44-45.
[9]FERDO ŠIŠIĆ, *Letopis popa Dukjlanina*, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zagreb, 1928., 327. Detaljan opis župa i prostora koji su obuhvaćale dali su PAVAO ANĐELIĆ - MARIJAN SIVRIĆ - TOMISLAV ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne humske župe,* Mostar, ZIRAL, 1999.
[10]PAVAO ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji“, u: *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar, ZIRAL, 1999., 18-19.

Lug u neposrednoj blizini Trebinja. Bobani su zauzimali južni dio. Na zapadu je graničila sa župom Žaba a na sjeveru sa župom Dabar. [11]

Župa *Žaba* obuhvaćala je planinu Žabu i njezino podnožje,protežući seod zapadnog kraja Popova polja do ušća rijeke Neretve, te od mora u Stonskom (Pelješkom) kanalu na jugu do slijevnog područja rijeke Bregave i Krupe na sjeveru. Prema današnjoj podjeli, najveći dio župe obuhvaćao je općinu Neum i manje rubne dijelove općina Metković, Čapljina i Dubrovnik.[12]

Prostor župe *Luka* obuhvaćao je donju Neretvu na obje obale, na sjever do iznad Čapljine obuhvaćajući trgovište Neretva odnosno Drijeva (Gabela), gradove i utvrde Brštanik, Novi, Vratar i Koš te manja mjesta Cvetje, Desne, Doljani, Gnjilišta, Gorica, Jasenica, Lozica, Lovorika, Metković, Nekranj, Nerezi, Prud, Struga i Višići.[13]

Župe *Veljaci* i *Gorska* u administrativnom smislu obuhvaćale su prostor današnjih općina Vrgorca, Ljubuškog, Imotskog, Posušja i Gruda, a župa *Večerić* područja današnjih općina Čitluk (Brotnjo), Široki Brijeg (Blato) i Mostar s Bijelim poljem i Drežnicom.[14]

Župu *Dubrava* zaokruživale su humske župe Dabar, Popovo, Žaba, Luka i Večerić, a pripadao joj je srednjovjekovni Počitelj i grad Vidoški (preteča današnjeg Stoca).[15] Posljednja od devet srednjovjekovnih župa jest župa *Dabar*, koja je obuhvaćala prostor Dabarskog polja i bližih brdskih područja.[16]

Na prostoru Huma u ime vladara, kao njegovi vazali, dodijeljenim ili osvojenim oblastima upravljali su oblasni gospodari ili velmože. Najpoznatiji među njima bili su Radivojevići, čiji se posjedi prostiru između Neretve i Cetine, Sankovići na prostoru srednjeg Huma, Pavlovići u Primorju, Semkovići u Duvnu, Budisavljevići u Brotnju, a tijekom 14. st. počinje se izdizati velikaška kuća Hranić-Kosača, čiji rod potječe iz bosanskog gornjeg Podrinja. Upravo će za njihovo ime biti tijesno vezana sudbina Huma odnosno Hercegovine.

Kosače su dobivali zemlju bilo kao nagradu od vladara, bilo osvajanjem, ili otimanjem. Tako je Vuk Hranić, za usluge na dvoru cara Dušana dobio Rudine, dok će njegov sin Vlatko Vuković, za vojničke usluge kralju Tvrtku I. u posjed dobiti dio

[11]ISTI,, „Srednjovjekovna župa Popovo“, u: *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar, ZIRAL,1999., 30.
[12]P. ANĐELIĆ - M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne humske župe*, 51.
[13]MARIJAN SIVRIĆ, „Srednjovjekovna župa Luka“, u: *Srednjovjekovne humske župe*, 73-87.
[14]PAVAO ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara“, u: *Srednjovjekovne humske župe*, 162, 176.
[15]TOMISLAV ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Dubrave“, u: *Srednjovjekovne humske župe*, 190-191.
[16]M. SIVRIĆ, „Srednjovjekovna župa Dabar“, u: *Srednjovjekovne humske župe*, ZIRAL, Mostar, 209.

današnje Hercegovine i time udariti temelj za budući značaj velikaške obitelji Hranića-Kosača. O kojem se točno opsegu dobivenog teritorija radilo izvori ne daju precizne podatke, a tvrdnju Mavra Orbinija da je Vlatko dobio skoro cijeli prostor današnje Hercegovine, Mihajlo Dinić smatra neprihvatljivom. Krajem 1391. godine Vlatko će zajedno s Pavlom Radenovićem od Sankovića oteti Konavle i za sebe zadržati njihov južni dio. Upravo će njegovi posjedi biti „ono jezgro oko kojega će se okupiti zemlje docnijeg hercega od sv. Save".[17]Za njegovog nasljednika i nećaka Sandalja Hranića[18] (1392.-1435.) posjedi Kosača će se znatno proširiti na istok i zapad i obuhvatiti će i dijelove današnje Crne Gore.

Smjenu na bosanskom prijestolju početkom 15. st. i metež koji je nastao, najbolje je iskoristio upravo Sandalj Hranić koji je od vojvode Radiča Sankovića oduzeo sve zemlje u oblasti Huma, tako da se u njegovom posjedu početkom 15. st. nalaze Popovo polje, Nevesinje, Dabar, Žapska, Drijeva, a već otprije u njegovom posjedu bili su dijelovi Polimlja - Prijepolje i Pljevlja te Goražde na Drini. Spuštajući se dalje prema jugoistoku Sandaljev posjed obuhvaćao je Jezera, Drobnjake i Onogošt (Nikšić), a u Primorju Dračevicu i polovicu Konavala (do 1419. kada prelaze u ruke Dubrovčana).[19] Sandalju Hraniću pripadaju i gradovi: Sokol, Blagaj, Risan i Novi u Boki Kotorskoj, Gacko, Konjic i Mileševo.[20] Uzimajući u obzir i područje zapadno od Neretve koje je u posjedu vlastele Radivojevića, podložnika Sandalja Hranića, Sandaljev se posjed početkom 15. st. protezao od Lima do Cetine, te od doline Rame do Kotora.[21] Sam Sandalj za sebe ističe: „po milosti Božjoj u punoj državi i s mojom braćom i s knezom Vukcem i s knezom Vukom gospoduje i uživa i od toga dajući i udjeljujući svojim slugama i plemenitim ljudima na moju volju daje zapisuje u baštinu i u plemenito".[22]

Sandaljev nasljednik i nećak Stjepan Kosača (1435.-1466.) uspio je ne samo sačuvati naslijeđeni posjed nego ga i dodatno proširiti i to na račun velikaške kuće Pavlovića.Posjed Pavlovića u Primorju obuhvaćao je područje iznad Dubrovnika „od

[17]MIHAJLO DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas Srpske kraljevske akademije, CLXXXII, Beograd, 1940., 158. Usp. ESAD KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009., 36, 39.
[18] Iscrpnu studiju o Sandalju Hraniću dao je ESAD KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.
[19]M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 159-160.
[20]BOŽIDAR VIDOV, *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i naziv Hercegovina*, Toronto, 1980., 21.
[21]M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 160-161.
[22]DOMINIK MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina. Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, sv. I., Ziral, Chicago - Rim, ²1978., 132.

udoline kojom ide put Zavala – Slano prema sjeverozapadu do Konavala i Vrsinja na jugoistoku“ kao i Lug, Vrm s Klobukom, Trebinje, Bileću i Fatnicu.[23] Kako je posjed Kosača gotovo sa svih strana okruživao trebinjske posjede Pavlovića Stjepan Kosača nastojao ih je po svaku cijenu pridobiti za sebe. Uz pomoć Turaka uspio se izboriti za njihove zemlje u Primorju tako da je od 1438. godine u njegovim rukama Trebinje, a nekoliko godina kasnije dobit će i ostatak Pavlovićevih zemalja. U isto vrijeme kad i Trebinje i Jeleč, – grad koji je prvotno pripadao Stjepanovom stricu Vuku, a koji je došao u ruke Radoslava Pavlovića, – ponovno se nalazi u posjedu Kosača.[24] Svi pokušaji Pavlovića da povrate izgubljene gradove ostali su bezuspješni. Osvajanjem Primorja Stjepan Kosača zaokružio je svoj posjed u kojem je gotovo samostalno vladao.

Unatoč nepovoljnim prilikama i turskoj opasnosti koja se sve više nadvijala nad Hercegovinom, Stjepan nije odustajao od osvajačke politike. Sredinom 15. st. usmjerio je svoje osvajačke pretenzije prema Donjoj Zeti, odnosno Baru kojega je 1442. godine i osvojio.[25] Međutim, političke prilike i zbivanja u susjedstvu onemogućile su Kosači da u svojim rukama i zadrži osvojeno, tako da se Bar već u svibnju sljedeće godine predao Veneciji.[26]

Kosača je gubio i druge gradove. Pored Omiša, koji je bio u njegovoj vlasti od 1440. do 1444. godine, Stjepan se morao odreći i Poljica. Iste godine kada je zauzeo Omiš, uspio je nametnuti svoju vlast i Poljičanima, ali ih se morao odreći u korist Mlečana 1445. godine.[27]

Unatoč gubicima, prostor kojim je Stjepan i dalje gospodario bio je dosta prostran. Obuhvaćao je cijelu obalu od Risna do Omiša, odnosno prostor između Neretve i Cetine s mjestima Komin, Gradac, Makarska, zatim Proložac, Vrgorac i Imotski, današnju sjevernu Crnu Goru od Lima, odakle je granična linija išla vododjelnicom Lim – Čehotina te presijecala rijeku Taru. Od Tare do Boke Kotorske granicu čine župa Morača, Nikšić sa Susjedom, Ostrog, Budoš i Dračevica s gradovima Risan i Novi.[28]

Istaknutija mjesta posjeda hercega Stjepana činili su gradovi: Proložac kod Posušja, Rog u Duvanjskoj krajini, Imotski, Rodobilja, Novi u Luci, Beograd, Ključ, Sokol, Tođevac, Jelač, Vratar, Novi i Samobor u Podrinju, Klek, Mileševo – najistočniji

[23]M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 165.
[24]ISTO, 167-168.
[25]SIMA M.ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Naučno delo, Beograd, 1964., 59.
[26]ISTO, 67.
[27]M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 192, 194.
[28]ISTO, 238-243.

grad Stjepanove zemlje, Kovin, Kukanj – ljetna rezidencija Kosača, desetak km zapadno od Pljevalja, Susjed, Ostrog, Klobuk, Novi u Travunji, Novi u Boki Kotorskoj, Risan, Vidovo (Stolačko Polje), Počitelj, Nebojša, Visući blizu Omiša, Krajina (prostor između Neretve i Cetine), Vrgorac.[29]

Za rod Kosača tijesno je vezano i ime Hercegovine koje se održalo sve do današnjih dana. Od 1448. godine Stjepan Kosača nosi titulu hercega i otada se redovito naziva: „Mi gospodin Stipan, Božijom milostju herceg od svetoga Save".[30] O tome kako je Stjepan dobio naslov hercega mišljenja su podvojena. Dok jedni smatraju da ga je dobio od njemačkog cara Fridriha III.[31] ili od samog sultana,[32] drugi su pak mišljenja da je Stjepan sam sebe proglasio hercegom.[33] Mišljenje da je herceg sam uzeo titulu, J. Mulić ne prihvaća, pozivajući se na jednu dubrovačku odluku iz listopada 1448. u kojoj stoji da je Stjepan „naslov hercega dobio nedavno".[34] Bez obzira na to kako i od koga je Stjepan dobio titulu za područje kojim je vladao i koje je obuhvaćalo 10 000 četvornih milja, još za njegovog života počeo se koristiti naziv Hercegovina.[35]

Iako neki autori u hercegov posjed smještaju župe Ramu s Prozorom i Uskoplje, u izvorima ne nalazimo potvrdu da su oni doista spadali u posjed hercega Stjepana. Prema poveljama koje donosi M. Dinić, Uskoplje i njegovo glavno središte Vesela

---

[29]ISTO,195-230.

[30]D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina,* sv. I., 136.

[31]MIJO VJENCESLAV BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, sv. I., Zagreb, 1881., 106; D. MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina,* sv. I., 135-136; ŽELJKO RAGUŽ, *Hercegovina, srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, HKD Napredak, Stolac, 1997., 20.

[32] Dubrovčani su prilikom jedne rasprave 1455. spočitnuli hercegu da je titulu dobio od Turaka izjavivši u jednom pismu „…ako se sme hercegom nazvati onaj koga su Turci odlikovali herceškim naslovom". S. M.ĆIRKOVIĆ,*Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 219. Međutim, ta se tvrdnja treba uzeti s dosta opreza jer je izrečena u nastojanju da se hercega ocrni na ugarskom dvoru. Tim prije što su mu Dubrovčani još u listopadu 1448. preko poslanika čestitali na „de nova dignitate cherzech acquisita". ISTO, 106.

[33]VLADIMIR ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*,knjiga I., Srpska kraljevska akademija, Posebna izdanja, knjiga CXXIX, Društveni i historijski spisi, knjiga 53, Beograd, 1940., 483; S. M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 107; Isto mišljenje prihvaća i B. VIDOV, *Herceg Stjepan Vukčić-Kosača i naziv Hercegovina*, 25.

[34]JUSUF MULIĆ, *Hercegovina. Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*, I., Muzej Hercegovine, Mostar, 2004., 21.

[35] Prvi koji je upotrijebio naziv Hercegovina u službenom obliku bio je skopski krajišnik Isa-beg Ishaković, koji je to učinio u jednom pismu iz veljače 1454. ili 1455. god.D. MANDIĆ,*Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*,sv. I., 137. O imenu Hercegovina postoji i jedno narodno kazivanje, onako kako je to narod zapamtio i prenosio mlađim naraštajima. Poslije pada Hercegovine turski su vojnici tražili od sultana dozvolu da obiđu svaki svoj kraj, jer nisu bili navikli na vrelu hercegovačku klimu. Kada su došli kući poznanici su ih ispitivali kakva je zemlja koju su netom bili osvojili. Kao po nekom dogovoru svi su jednako odgovorili „para jok, herseng čok", što u prijevodu znači novca nema, a kamenja u izobilju. Uskoro sultan sazove divan u Carigradu na kojem se, između ostaloga, raspravljalo i o imenu spomenute zemlje. Na prijedlog jednog paše zemlju nazvaše Hersengovina, po kamenu (herseng) jer ga ima najviše. Vremenom je od Hersengovina postala Hercegovina. Priopćio IVAN ZOVKO, „Narodno pričanje o imenu „Hercegovina", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, knjiga II., god. 3, Sarajevo, 1891., 219-220.

Straža nisu bili dijelom njegovog posjeda već posjed bosanskog kralja. Samo je dio oko Susjeda na Vrbasu bio u hercegovim rukama, a i njega je izgubio najkasnije 1454. godine.[36] U povelji hrvatsko-ugarskog kralja Matijaša Korvina od 6. prosinca 1463. godine jasno stoji da su Rama s Prozorom i Livno do pada Bosne pod Turke 1463. godine bili dijelom bosanske države. Tek nakon pada Bosne, Matijaš Korvin Ramu, Livno i Uskoplje s Veselom Stražom daruje najstarijem hercegovom sinu Vladislavu i njegovim nasljednicima.[37] U prilog navedenom govori još jedna isprava kralja Matijaša, također iz prosinca 1463. u kojoj stoji kako, – nakon što su Turci osvojili Bosnu i ubili kralja Stjepana, – hercegovom sinu Vladislavu, koji se borio protiv neprijatelja daje Veselu Stražu zajedno s Uskopljem kao i Ramu s Prozorom.[38]

Stjecajem (ne)prilika u narednim stoljećima pojedini dijelovi Hercegovine oduzimani su i priključivani susjednim zemljama. Nakon turskog osvajanja dijela Hercegovine stvoren je vilajet Hersek, koji je 1470. godine organiziran u poseban sandžak. U njegov sastav ušao je najveći dio tadašnje Hercegovine, a nakon konačnog pada bit će mu priključeni i oni dijelovi koji su do 1482. godine odolijevali turskim napadajima.

1.2. Vjerske prilikeu srednjem vijeku

Na prostoru današnje Hercegovine kroz stoljeća su se miješali utjecaji Istoka i Zapada zahvaljujući kojima će se stvoriti raznolika konfesionalna slika. Pripadnost konfesiji najčešće je zavisila od utjecaja pojedine vjerske zajednice na određenom prostoru kao i od vjerske pripadnosti vladara i vlastele koji su vladali na tom području. Stoga i ne čudi što su vjerske i crkvene prilike bile dosta zamršene.

---

[36] M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 224.

[37] „Preterea castra Vesela Straza et castrum in comitatu de Usthopye et cum toto Usthopye, castrum Prozor in Rama et cum tota Rama ac Hlevanczky cum Hleva, cum omnibus et singulis castellis, oppidis, villis…de manibus Turcorum nuper per prefatum Ladislav Vaivodam recuperatarum integritatibus, quo solim reges Bozne capere et habere consueverunt…nove nostre donationis titulo memorato Ladislao et filio ejus comiti Balsa ipsorumque heredibus et posteritatibus dedimus donavimus et concessimus… ita quod hec omnia et singula prenotata, scilicet castra, comitatus, villas et alia premissa eo jure et modo habeant et possideant, quo olim reges Bozne possidere consueverunt…“ Tekst povelje prenosi M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 239.

[38] …"quum in aestate proxime praeterita Turcorum imperator cum maxima paganorum multitudine...Bozne hostiliter invadens, interfecto...Stephano rege regnum in miserabilem redegisset servitutem, ipse (Vladislas) seipsum potenter et manifeste ipsi imperatori...hostem constituit contra potentiam pugnans". Cui et castra „Vesela Straža“ in comitatu Uschopye et "Prozor in Rama" cum adnexis territoriis donat. EUSEBIUS FERMEDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium, Zagrabiae, 1892., 258.

Prije turskog osvajanja na prostoru današnje Hercegovine, odnosno Huma i Travunje sudarali su se utjecaji triju različitih konfesija: katolika, pravoslavaca i bosansko-humskih krstjana. Svaka od ovih zajednica zauzimala je određeni prostor koji je nastojala zadržati i učvrstiti svoj položaj, često i nauštrb druge dvije konfesije. Na osnovu dostupnog materijala pokušat će se približiti vjerske prilike u Hercegovini prije turskog osvajanja na prostoru koji je oduvijek bio poprištem sukoba, kako vjerskih tako i političkih.

Iako je kršćanstvo na našim prostorima prisutno još od 1. st.[39] provale barbarskih naroda u 6. i 7. st. i njihovi rušilački pohodi doveli su do nazadovanja organiziranog kršćanstva. Unatoč tomu kršćanstvo nije bilo uništeno. Zahvaljujući novodoseljenim narodima koji ga postupno prihvaćaju i misionarskom radu franačkih i bizantskih misionara kršćanstvo se počinje širiti iz primorskih krajeva prema unutrašnjosti.[40] Upravo zahvaljujući radu misionara i činjenici da su srednjovjekovni Hum i Travunja sve do druge polovice 12. st. bili pod vrhovništvom katoličkih vladara zapadno je kršćanstvo bilo jedina konfesija na ovim prostorima.

O katolicima Huma i Trebinjske oblasti brinuli su biskupi Stonske (Zahumske) i Trebinjske biskupije. Osnutak ni jedne ni druge biskupije ne može se sa sigurnošću ustvrditi. Stonska se biskupija prvi put spominje 877. godine kao sufragana splitskoj metropoliji.[41] Drugih podataka o njoj ne nalazimo sve do ponovnog spominjanja na crkvenim saborima u Splitu 925. i 928. godine. Trebinjska biskupija osnovana je krajem 10. ili početkom 11. st., a prvi se puta spominje 1022. godine u buli pape Benedikta VIII.[42] Obuhvaćala je dijelove istočne Hercegovine: Trebinje, Bileću i Gacko, dok je Stonska biskupija pokrivala prostor od Ljubinja, Stoca, Nevesinja, Konjica, Mostara, Ljubuškog do Slanog i Zatona.[43]

Prilike u Stonskoj biskupiji u srednjem vijeku bile su dosta zamršene. Posebno je teško bilo nakon protjerivanja katoličkog biskupa iz Stona. Njega je 1181. godine

---

[39]ANDRIJA NIKIĆ,„Osnivanje apostolskog vikarijata u Hercegovini“, u: *Croatica Christiana periodica,* br. 3, godina III., Zagreb, 1979., 21.

[40]MILKO BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2002., 64; IVICA PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije* (prir. Ivica Puljić), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., 47-51.

[41]MARIJAN SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla“, u: *Zbornik radova Franjevci i Hercegovina,* Mostar, 2009., 57.

[42]BAZILIE PANDŽIĆ,*De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, Pontificium Athenaeum Antonianum, Rim, 1959., 9; DOMINIK MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* Ziral, Toronto - Zürich - Roma - Chicago, ²1982., 90, 532-533.

[43]M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum,* 63-64; Usp. I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 52, 55.

protjerao knez Miroslav nakon čega je biskupska stolica dugo vremena ostala prazna. Posvećivanje katoličkog biskupa često su mitom onemogućavali pojedini vladari i velikaši, a brigu o katolicima vodio je dubrovački biskup.[44] Na stanje u biskupiji utjecale su i političke (ne)prilike. U vrijeme kada je biskupska stolica u Stonu ispražnjena sve je jači utjecaj pravoslavlja na ovim prostorima. Hum se početkom 13. st. našao pod vlašću srpskih vladara iz roda Nemanjića, koji su bili pod vjerskim i političkim utjecajem Istoka. Stanje postaje složenije kada najmlađi Nemanjin sin Sava, osniva Humsku episkopiju pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve. On je 1219. godine iskoristio nesređene prilike u Bizantskom Carstvu i uspio se kod cara i patrijarha u Nikeji izboriti za priznanje Srpske crkve autokefalnom. Uskoro je osnovao nekoliko novih episkopija od kojih su poseban značaj za Humsku Zemlju imale Zetska, smještena na Prevlaci i Humska sa sjedištem u Stonu. Osnivanje ovih episkopija izvršeno je, kako i sam Ćorović to navodi „sa ciljem suzbijanja katoličke akcije".[45]

Unatoč takvim namjerama pravoslavlje se za vrijeme vladavine srpskih vladara nije jače ukorijenilo u Humu. Humski episkop Danilo oko 1318.-1321. javlja kralju Urošu II. da je episkopija „opustela i da nema nikakvih prihoda".[46] Nemogućnost izdržavanja natjerala je humskog episkopa da napusti svoje sjedište u Stonu i preseli se u manastir sv. Petra i Pavla na Limu.[47] Razlog napuštanju Stona treba tražiti i u činjenici da je Hum već početkom 14. st. bio pod utjecajem bribirskih knezova Šubića, koji su se žestoko borili protiv pravoslavlja i utjecali na njegovo slabljenje. Osim toga, prisutnost velikog broja „šizmatika" na Pelješcu svakako je utjecala na slabo učvršćivanje pravoslavlja u Stonskoj biskupiji. O prisutnosti „šizmatika" svjedoči i biskup novoosnovane Stonsko-korčulanske biskupije Ivan Kružić (1291.-1312.) koji kaže kako je „cijeli poluotok zaražen bogumilstvom i raskolom".[48] Početkom 14. st. biskupska je stolica popunjena i nazvana Stonsko-korčulanska, jer je novi biskup radi teških prilika

[44]DIJANA KORAĆ, *Vjera u humskoj zemlji,* Crkva na kamenu, Mostar, 2008., 25-26.
[45]KONSTANTIN JIREČEK, *Istorija Srba*, I., Naučna knjiga, Beograd, ²1952., 70, 72; VLADIMIR ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, Leo commerce, Beograd, 2010., 155-156.
[46]K. JIREČEK, *Istorija Srba*, I., 73.
[47] IVICA PULJIĆ, "Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače", u: *Zbornik radovaFenomen „krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, (ur. Franjo Šanjek), Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, Sarajevo - Zagreb, 2005., 253; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum,* 64.
[48]ANTE DRAČEVAC, „Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija", u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije* (priredio Ivica Puljić), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., 87.

koje su vladale na poluotoku, sjedište prenio na Korčulu. Tek će u 16. st. Stonska biskupija sa sjedištem u Stonu biti obnovljena i odvojena od Korčulanske.[49]

Prilike u Trebinjskoj biskupiji bile su također teške, ali se utjecaj pravoslavlja znatno više osjećao nego u Stonskoj biskupiji. Od druge polovice 11. do kraja 12. st. Trebinjska je biskupija pod utjecajem političkih prilika često mijenjala pripadnost metropolijama. Za cijelo to vrijeme s istoka je prijetila opasnost od širenja pravoslavlja, koje je posebno snažno krajem 12. i u 13. st. za vladavine dinastije Nemanjića. Pedesetih godina 13. st. trebinjskog je biskupa Salvija iz svog sjedišta u Trebinju na otok Lokrum u blizini Dubrovnika protjerao raški kralj Uroš I. (1243.-1276.). Nakon što je papa istog biskupa imenovao dubrovačkim nadbiskupom, Trebinjska se biskupija za jedno izvjesno vrijeme ugasila. Tek će dubrovački nadbiskup Bonaventura po nalogu pape Martina IV. 1284. godine i pape Honorija IV. 1286. godine obnoviti biskupiju. Ne zna se točna godina progona biskupa Salvija, ali se već 1322. godine za trebinjskog biskupa uobičajio naziv mrkanski biskup.[50] Naime, Dubrovačka je Republika u 14. st. darovala trebinjskim biskupima otoke Mrkan, Bobaru i Supetar. Kako nisu mogli stolovati u Trebinju biskupi su rezidirali na Mrkanu, u bivšem benediktinskom samostanu što je i bio razlog promjene u naslovu.[51]

Nakon što je Uroša I. s prijestolja zbacio njegov stariji sin Dragutin 1276. godine prilike za katolike su se za jedno kratko vrijeme promijenile nabolje. To je posebno zasluga kraljice Jelene kojoj su sinovi Dragutin i Milutin na upravu predali čitavo Primorje, u sastavu kojega je bila i Trebinjska biskupija. Ona gradi i obnavlja ne samo pravoslavne nego i katoličke crkve. Vjerojatno je zahvaljujući njoj, papa Martin IV. i saznao za ispražnjena biskupska sjedišta u Trebinju i Stonu, nakon čega je i stigao nalog o njihovoj obnovi. Međutim, nakon njezine smrti 1314. godine, a dvije godine kasnije i smrti njezinog sina Dragutina prilike su se opet pogoršale. Raško je kraljevstvo preuzeo njezin mlađi sin Milutin, odnosno Uroš II. Vrijeme njegove vladavine obilježeno je neprijateljstvom prema katolicizmu i prekrštavanjem katolika, što je izazvalo pobunu katoličkog plemstva.[52] O njegovom odnosu prema katolicima piše i jedan francuski dominikanac koji je proputovao srpskom državom na razmeđu 13. i 14. st. U svom djelu *Opis istočne Evrope* navodi kako su stanovnici u Primorju čisti katolici za razliku od

[49]A. DRAČEVAC, „Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija“, 87-88; MARIJAN SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla“, u: *Zbornik radova Franjevci i Hercegovina*, (prir. Robert Jolić), Mostar, 2009., 58.
[50]I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 58, 66-67.
[51]K. JIREČEK,*Istorija Srba,* I.,86.
[52]I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 67-69; V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 171, 179, 187.

kralja i ostatka stanovništva, koje on naziva „nevjernim raskolnicima“, koji spomenute katolike progone, napadaju i zarobljavaju njihove crkvene dostojanstvenike, te im razaraju crkve.[53] Stoga nije ni čudno što ga papa Ivan XXII. naziva „neprijateljem hrišćanske vere“.[54]

Položaj katolika u Trebinjskoj biskupiji bio je posebno težak u vrijeme cara Dušana, što potvrđuje i njegov zakonik. Katolici su proglašeni hereticima „jeres latinska“, te je naređeno da se progone, a oni koji ih štite kazne. Istim zakonom zabranjuje se i bračna veza „poluvjerca“ s pravoslavcima.[55] Radi odnosa prema katolicima 1345. godine caru Dušanu obraća se i papa Klement VI. (1342.-1352.), koji od njega traži da prestane s progonima i kotorskom biskupu, upravitelju **tr**ebinjske biskupije, vrati „samostane, crkve, otoke i sela, koje su neki kraljevi Raške, tvoji predšasnici, u svoje vrijeme preoteli i ti ih sada držiš zaposjednute“. Radi neispunjavanja zahtjeva papa mu piše i sljedeće godine, ali ni ovaj put nije bilo pozitivne reakcije. Oblasti Trebinje, Dračevica i Konavle, koje papa spominje, a koje su srpski vladari oteli Trebinjskoj biskupiji, ostat će sve do 1377. godine u rukama srpskih kraljeva.[56] Ubrzo nakon Dušanove smrti njegovo carstvo počinje propadati. Velikaši se osamostaljuju a nakon međusobnih sukoba prostor Trebinjske biskupije dolazi pod vlast zetske braće Balšića. Balšići su saveznici i prijatelji Dubrovnika što će se povoljno odraziti i na prilike u trebinjskoj biskupiji. Već se 1374. godine spominje trebinjsko-mrkanski biskup.[57]

Težnje susjednih vladara za prevlasti na ovim prostorima i rješavanje nesuglasica s gospodarima Bosne i Huma u srednjem vijeku bilo je najlakše prikriti optužbama za herezu. Ona se u Bosni prvi put spominje u vrijeme bana Kulina (1180.-1204.). Dukljanski vladar Vukan 1199. godine, uputio je pismo papi Inocentu III. u kojem mu, između ostaloga, piše o krivovjerstvu bosanskog bana, njegove žene i velikog broja podanika zavedenih herezom i moli ga da naredi ugarskom kralju da istrijebi heretike.[58] Ne može se sa sigurnošću ustvrditi je li tada i u Humu bilo

[53]D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 535.
[54]V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 188.
[55]K. JIREČEK, *Istorija Srba*, I.,81-82.
[56]D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, sv. III., 534-535.
[57]B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 20.
[58] „Demum vero paternitatem vestram nolumus latere, quia heresis non modica in terra regis Ungarie,videliccet Bossina, pullulare videtur in tantum, quod pecatis exigentibus ipse Bacilinus cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Mirosclaui Kmenti, et cum pluribus consanguineis suis seductus plus quam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit. Unde rex Ungarie exacerbatus illos ad vestram presentiam compulit venire a vobis examinandos, illi autem simulatis litteris redierunt dicentes a vobis concessam sibi legem. Unde rogamus, ut regi Ungarie suggeratis, ut eos a

krivovjerja, ali se već početkom 13. st. spominje prisustvo istog. Nakon što su Mlečani 1202. godine popalili i razrušili Zadar i okolicu a kršćansko stanovništvo iz tih krajeva opljačkali, dijelom poubijali i raselili pod izgovorom da su heretici, narod je zaklon i zaštitu jednim dijelom pronašao i u Humu.[59] Od tog momenta, radi političkih i inih interesa, na Bosnu, a kasnije i na Hum poslane su brojne križarske vojne kako bi iskorijenile krivovjerstvo. Tako je i 1233. godine pokrenuta križarska vojna koja je trebala iskorijeniti heretike u Humu. Tu je zadaću dobio hrvatski herceg Koloman koji je nakon jednog takvog pohoda 1237. godine od kneza Toljena oduzeo sjeverni dio Huma. Nedugo nakon toga papa Grgur IX. podredio je Hum bosanskom biskupu Ponsi pod čijom palicom se ponovno trebala razvijati kršćanska vjera.[60] Ne može se sa sigurnošću ustvrditi kada i gdje se prvi put pojavljuju heretici. Ono što je sigurno jest da se pod utjecajem ugarske politike, koja je uspjela Bosansku biskupiju podvrgnuti Kaločkoj, te prebacivanjem sjedišta biskupije iz Bosne u Đakovo otvorila mogućnost slobodnom razvoju i učvršćivanju Crkve bosanske, što će odigrati važnu ulogu, kako u političkom tako i u vjerskom životu Huma.

Nakon političkog sloma Šubića, Hum 1326. godine dolazi pod vlast bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića (1320.-1353.). U njegovo vrijeme na prostor Huma dolaze franjevci, koji su radili na obraćanju krstjana. Po naredbi pape Benedikta XII. i preporuci hrvatsko-ugarskog kralja Karla Roberta, franjevački general Gerard Odonis posjetio je bana Stjepana s ciljem istrebljenja krivovjerja po svaku cijenu, pa čak i silom. Bojeći se reakcije svojih podanika i radi općeg stanja u zemlji, ban je zatražio da se obraćanje bosanskih krstjana na katoličku vjeru sprovodi mirnim putem, odnosno djelovanjem franjevaca i njihovim propovijedanjem.[61] Na prijedlog bosanskog bana, Gerard Odonis ostavio je nekoliko franjevaca iz svoje pratnje „kao vjerovjesnike“. To je bio začetak osnutka Bosanske franjevačke vikarije koja je službeno utemeljena 1340. godine na Općoj skupštini franjevačkog reda u Asizu.[62] Franjevci će uskoro početi

---

regno suo euellat tamquam zizania a tritico.“ T. SMIČIKLAS,*Diplomatički zbornik…,* sv. II., 334. Detaljnu analizu izvora dala ELMA HAŠIMBEGOVIĆ „Prvi pomen krstjana u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Zbornik radovaFenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, (ur. Franjo Šanjek), Institut za istoriju u Sarajevu - Hrvatski institut za povijest, Sarajevo - Zagreb, 2005., 416-418.

[59]M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum,* 83.

[60]V. ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*, I., 197; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum,* 30.

[61]DOMINIK MANDIĆ, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske vikarije i provincije 1340.-1735*., Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968., 51-52.

[62]BAZILIJE S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci. Sedam godina s narodom*, Ziral, Mostar - Zagreb, 2001., 9-11.

osnivati samostane na prostoru Humske Zemlje, izuzev njenog istočnog dijela, iz kojih će redovito djelovati.

Gradnja prvog samostana započela je u Stonu 1349. godine,[63] a godinu dana kasnije počinje i gradnja samostana u Novom na Neretvi.[64] Potonji samostan podigli su ili ban Stjepan II. Kotromanić ili njegov sinovac Tvrtko, s ciljem suzbijanja krivovjerja u Humu.[65] Osim ovih samostana, na području srednjovjekovnog Huma postojali su i samostani u Imotskome, Ljubuškome, Mostaru i Konjicu. Godine njihove gradnje ne mogu se sa sigurnošću ustvrditi. R. Jolić navodi da je samostan u Imotskome izgrađen prije 1343., samostan u Bišću kod Mostara najvjerojatnije prije 1426., samostan u Ljubuškome prije 1438. a onaj u Konjicu prije 1440. godine.[66] Osim već spomenutih samostana, M. Sivrić mišljenja je da je i u Zahumu (dio današnjeg Mostara) postojao još jedan samostan što temelji na nekoliko ranije nepoznatih dubrovačkih isprava u kojima se u Zahumu spominju franjevci u trećem i četvrtom desetljeću 15. st.[67] Bez obzira na broj i položaj franjevačkih samostana, njihova nazočnost, kao i djelatnost samih franjevaca ostavit će dubokog traga na ovim prostorima, posebno kada je riječ o njihovoj povezanosti s katoličkim pukom. Većina ovih samostana nastradala je ili potpuno nestala tijekom turskog osvajanja.

Širenje bosanske države prema moru u 14. st. dovelo je bana Stjepana u sukob s Mlečanima, a i sukob sa Srbijom radi Huma bio je sve izgledniji. Nekako u isto vrijeme Dubrovčani na sve načine pokušavaju doći do Stona s Pelješcem. Budući da je gospodar Huma bio bosanski ban a Ston priznavao vrhovništvo srpskog vladara, Dubrovčani su pregovarali s obje strane. I jedna i druga strana 1333. godine izdala je povelje o prodaji Stona Dubrovčanima koji će otada postati njihovim vlasništvom. Nastojanja cara Dušana da Srbija ponovno zavlada Humom dovela su 1350. godine do ratnog sukoba s banom Stjepanom. U kratkom roku Dušan je osvojio zapadni Hum i dio Bosne, ali nepovoljne vijesti koje su dolazile iz Makedonije natjerale su ga da napusti osvojene dijelove.[68] Ubrzo nakon toga na vlast u Bosni dolazi ban Tvrtko, koji od 1377. godine

[63]M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla“, 58.
[64] Sivrić je mišljenja da se ovdje ne radi o Novom kod Čapljine, nego o Novome u Bišću kod Mostara što temelji na činjenici da ga službeni dubrovački spisi ne spominju. ISTO,65-66.
[65]D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna,* 230.
[66]R. JOLIĆ, „Franjevci na prostoru Hercegovine u osmanlijsko doba“, 83; Usp. M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla“, 67, 71, 72, 76.
[67]ISTO, 69-70.
[68]V. ĆOROVIĆ,*Istorija Srba*, 203-204, 219-220.

nosi titulu kralja. On će hrvatsko-ugarskom kralju Ludoviku I. Anžuvincu morati ustupiti Hum. Nakon što svoju vlast proširi i na trebinjsko područje, prilike za katolike, postat će za jedno izvjesno vrijeme povoljnije, ali ne zadugo. Širenje Crkve bosanske omelo je potpunu obnovu katoličke Crkve na ovim prostorima što će se nepovoljno odraziti na cjelokupno stanje u državi.

Crkva bosanska u istočnim dijelovima Huma nije imala velikih izgleda za uspjeh. Utjecaj pravoslavlja se znatno više osjećao nego u zapadnom Humu, a i srpska je Crkva progonila pripadnike Crkve bosanske jednako kao i katolička. Čak su u zakoniku cara Dušana predviđene oštre kazne za njezine pripadnike kao i za one koji ih budu štitili.[69]

O vjerskoj pripadnosti bosanko-humskih krstjana M. Brković, na osnovu srednjovjekovnih isprava bosansko-humskih vladara, ističe da oni nisu bili krivovjerci, odnosno patareni, bogumili ili mahinejci, kako ih strani izvore najčešće nazivaju, nego kršćani koji su ispovijedali rimsku vjeru. Ni na nadgrobnim spomenicima onoga vremena, bilizima ili mramorima, ne nalazimo nikakav trag o bilo kakvom krivovjerju. Naprotiv, na njima se jasno očituje vjera u Sveto Trojstvo.[70] Čini se da je najveći grijeh bosansko-humskih krstjana što nisu poštivali crkvenu disciplinu, odnosno nisu priznavali ni pravoslavne ni katoličke crkvene vlasti. Iz povelja i pisama koje Brković tumači, vidljivo je da su poštivali Majku Božju, slavili iste blagdane kao i katolici i nisu nijekali nijednu vjersku istinu.[71] Jedina razlika bila je u strukturi crkve bosanske koja se razlikovala i od Katoličke i od Pravoslavne crkve.

Utjecaji Istoka i Zapada koji su se miješali na prostoru Huma određivali su i vjersku opredijeljenost humskih velikaša, što se u velikoj mjeri odrazilo na zastupljenost i učvršćivanje pojedine konfesije na određenom prostoru. Tako je na području zapadnog Huma glavnu riječ vodila vlastela odana Katoličkoj crkvi. Tu posebno treba izdvojiti humsku vlastelu Radivojeviće – Jurjeviće – Vlatkoviće na čijem području postoje samostani još i prije nego su na te prostore došli franjevci. Na prostoru Krajine prije dolaska Turaka, djelovali su augustinci u samostanima sv. Marije u Zaostrogu i sv. Petra u Makarskoj, a nakon pada Bosne oni napuštaju samostane u koje

[69]K. JIREČEK, *Istorija Srba*,I., 87-88.
[70]MILKO BRKOVIĆ, „Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema Bosni i Humu“, u: *Zbornik radovaFenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, (ur. Franjo Šanjek), Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvtaski institut za povijest, Sarajevo - Zagreb, 2005., 129-134.
[71]M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum,*107-108; Usp. I. PULJIĆ, “Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače“, 244.

se smještaju franjevci.[72] Upravo iz tog razloga na području vlastele Radivojevića – Jurjevića – Vlatkovića katoličanstvo je imalo čvrsto uporište, što se odrazilo i na odnose s franjevcima koji su često prisutni u njihovoj službi. O međusobnom odnosu i povezanosti vlastele u zapadnom Humu i franjevaca, svjedoči i jedna povelja iz 1434.godine koju je Juraj Vojsalić izdao braći Radivojević – Jurjević. U njoj se kao jamci navode franjevci i vikar franjevačke Vikarije.[73]

O povezanosti Jurjevića s Katoličkom crkvom svjedoči i jedan od braće Jurjevića, Andrija, koji je stupio u franjevački red i uzeo ime fra Augustin. Ne zna se točna godina njegovog ulaska u Red, ali je to svakako bilo između 25. ožujka 1458. i 25. ožujka 1460. godine. Ratna zbivanja i promjena vlasti do koje je došlo utjecala je i na Augustina, kojeg 1481. godine nalazimo u službi hercegovačkog sandžak-bega Ajaza. Turci su mu, kao svom čovjeku, dali na uživanje nekadašnje baštine Vlatkovića u „nahijama Vrgorac, Ljubuški i Primorje"[74] koje su se po njemu prozvale Fragustin.

Na prostoru djelovanja katoličke vlastele Crkva se bosanska nije mogla jače ukorijeniti niti su na tim prostorima pronađeni kakvi tragovi postojanja i djelovanja bosanskih krstjana. Dijana Korać pozivajući se na Dominika Mandića navodi „mogućnost" postojanja njihovih hiža na područjima Mostara, Gruda i Širokog Brijega, iako u dubrovačkim izvorima o njima ne nalazimo spomena.[75] To naravno ne isključuje mogućnost njihovog postojanja. Imajući na umu činjenicu da su hiže bosanskih krstjana rađene od drveta, sve i da je bilo takvih zdanja, o njima se nisu mogli sačuvati materijalni dokazi. Osim toga, vrlo vjerojatno su i pripadnici Crkve bosanske, zajedno sa ostalim narodom bježali ispred turskih osvajača. Upravo na području Mostara, Širokog i Gruda nalazimo velik broj pustih ili rijetko naseljenih sela iz kojih je stanovništvo pobjeglo.

Najznačajnija velikaška kuća na prostoru Hercegovine, kako je to naprijed već spomenuto, bila je velikaška kuća Kosača čiji su pripadnici najvećim dijelom pripadali Crkvi bosanskoj. Unatoč tomu, oni su održavali relativno dobre odnose i s pripadnicima drugih konfesija, posebno njihovim duhovnim predstavnicima. U tome se naročito isticao herceg Stjepan Kosača, koji je prema pripadnicima drugih konfesija pokazivao

[72]DANIELE FARLATI, *Illyricum sacrum*, sv. IV., Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 1769.,191; KARLO JURIŠIĆ, 1969, „Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine (16.-17. st.)", u: *Kačić - Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, god. II., Split, 111, 121.
[73]FRANZ MIKLOSICH, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Apud Guilelmum Braumüller, Viennae, 1858., 378. Original povelje čuva se u Dubrovačkom arhivu.
[74]VELJAN ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Istorijski institut, Beograd, 1979., 144.
[75]DIJANA KORAĆ, „Vjerske prilike na području knezova Jurjevića – Vlatkovića", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zagreb - Zadar, 2007., 228-229.

izrazitu tolerantnost. Vjerojatno je to i bio razlog što je dopustio pravoslavnom episkopu Davidu djelovanje u svojim istočnim zemljama i zašto ga je smatrao „svojim redovnikom“.[76] Herceg nije branio ni svojim suprugama da u svojoj blizini imaju i redovnike Katoličke crkve, tako da suna njegovom dvoru bili prisutni ne samo pripadnici Crkve bosanske nego i katoličke.

Hercegu je bilo iznimno važno održavati veze s papama, tako da je svakom papi slao svoja poslanstva koja su im iskazivala vjernost. On je još 1439. godine od pape Eugena IV. (1431.-1447.) tražio da mu pošalje biskupa kako bi se krstio zajedno sa svojim podanicima. Unatoč tomu on se i dalje držao starih običaja i primao prognane krstjane iz Bosne, što ga je dovodilo u poziciju da je stalno morao dokazivati svoju odanost i pripadnost zapadnom kršćanstvu.[77] Upravo je na njegov poziv napuljski kralj Alfonso V. (1416.-1458.) poslao 1454. godine franjevce u Hercegovinu kako bi pučanstvo poučavali pravoj vjeri.[78]Pozivajući se na D. Mandića pojedini autori tvrde da su nakon dolaska franjevaca, koje je kralj Alfonso poslao, sagrađeni samostani u Mostaru i Ljubuškom.[79] Međutim, kako je naprijed već rečeno, spomenuti samostani osnovani su prije 1440. godine, dakle prije nego što je herceg Stjepan stupio u kontakt s napuljskim kraljem. Tražeći franjevce od kralja, Kosača je vjerojatno htio samo pokazati naklonost prema Katoličkoj crkvi. Takvi su potezi u to vrijeme najčešće bilimotivirani političkim prilikama.

Unatoč nepovoljnim prilikama i progonima Pravoslavne crkve, katolicizam je u većoj ili manjoj mjeri preživio na cijelom prostoru Hercegovine. Tek će turska opasnost, koja je sve više prijetila s istoka, ponovno ugroziti i značajno izmijeniti konfesionalnu sliku na cijelom području Hercegovine.

[76]I. PULJIĆ, “Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače“, 249.
[77]S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, 108, bilj. 57; I. PULJIĆ, “Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače“, 244-246.
[78]S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, 215.
[79]B. PANDŽIĆ*Hercegovački franjevci*, 120; ANDRIJA NIKIĆ, „Srednjovjekovni franjevački samostani u Hercegovini“, u: *Hercegovina*, br. 6-7 (14-15), Mostar, 2000.-2001., 214; I. PULJIĆ, 2005. „Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače“, 246.

2. SMJENA GOSPODARA I USPOSTAVA NOVE VLASTI

2.1. Tursko osvajanje

Još i prije konačnog pada Hercegovine turski jurišni odredi, tzv. akindžije provaljivali su na hercegovačko područje pustošeći i pljačkajući sela. To je bila prokušana taktika turskih osvajanja kojom je slabila ekonomska moć protivnika i njegova obrambena snaga. U takvim prilikama narod je bježao u sigurnije krajeve gdje je opasnost od akindžijskih upada bila manja ili je nikako nije bilo.

Prvi prodor Turaka u Hum odnosno Hercegovinu zabilježen je još 1386. godine kada su turske jedinice prodrle do srednje Neretve, a stanovništvo je u strahu od Turaka bježalo u Ston na Pelješcu.[80] Dvije godine kasnije Turci su ponovno provalili, ali ih je ovaj put kod Bileće dočekao i porazio Vlatko Vuković.[81] Poraz nije spriječio Turke da i narednih godina provaljuju i pustoše sela unoseći strah i paniku među domaćim pučanstvom.

Na turske provale i njihovu nazočnost u Hercegovini veliku su ulogu igrali i odnosi humskih velikaša i njihove međusobne razmirice koje su Turci znali okrenuti u svoju korist. Oni će se desetljećima miješati u život Hercegovine, bilo kao saveznici ili kao neprijatelji. Nesređeni odnosi u zemlji i svađe, samo su išli na ruku Turcima, koji su često imali ulogu posrednika ili čak arbitra u međusobnim razmiricama humskih velikaša. Tako se 1410. godine u sukobu s Pavlom Radenovićem, Sandalj Hranić upravo njima obraća za pomoć, a već sljedeće godine na njegovoj se strani bori 7 000 turskih vojnika.[82] Nekoliko godina kasnije (1415.) sinovi ubijenog Pavla Radenovića obraćaju se sultanu za pomoć u borbi protiv Sandalja, koga su smatrali glavnim krivcem za smrt njihovog oca. U sukobu koji je potrajao nekoliko godina Pavlovići su ozbiljno ugrozili Sandalja i oduzeli mu njegov dio Konavala. Osim toga, izgubio je i podršku

[80] V. ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*, I., 318-319.
[81] ISTO, 324-325.
[82] JUSUF MULIĆ, *Hercegovina. Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*, I., Muzej Hercegovine, Mostar, 2004., 231.

bosanskog kralja Ostoje što je dodatno otežalo njegov položaj. Da bi se izvukao iz neprilike i povratio izgubljene posjede Sandalj se obraća sultanu.[83] Tako je 1418. godine priznao vrhovnu tursku vlast i postao sultanov vazal.[84] Sandalj je i narednih godina održavao veze s Portom. To je bio prokušani recept kako bi se doskočilo protivniku i natjeralo ga na povlačenje, a Turci, jednom pozvani i uvučeni u sukobe nisu dopuštali da njihov utjecaj oslabi. Tome će doprinijeti i razvoj političkih prilika koje su išle na ruku budućim gospodarima Hercegovine.

Veze sa sultanom održavat će i Sandaljev nasljednik Stjepan Kosača (1435.-1466.), koji je još na početku svoje vladavine prisiljen tražiti sultanovu pomoć. Nakon Sandaljeve smrti Stjepan je došao u sukob sa susjedima koji mu nisu htjeli potvrditi nasljedstvo, a protiv novog gospodara odmetnuli su se i velikaši u zapadnom Humu. Da bi poboljšali svoje izglede u borbi protiv Stjepana pobunjeni se velikaši obraćaju ugarskom kralju Sigismundu i priznaju njegovu vrhovnu vlast. Takvu priliku Sigismund nije htio propustiti, jer je već dugo nastojao dobiti Hum pod svoju vlast, pa je zamolio Dubrovčane da pomažu pobunjenu vlastelu. Uvidjevši da se sam ne može oduprijeti pobunjenicima, Stjepan je odlučio obratiti se za pomoć sultanu.[85] Na njegov poziv sredinom 1435. godine skupina od 1 500 Turaka predvođena Barakom, dolazi u Bosnu i Hum i pustoši zemlje odmetnute vlastele.[86]

Turci su bili nestalan oslonac i svaki krivi potez mogao je dovesti do gubitka sultanove zaštite. Stjepan se u to uvjerio za trajanja sukoba s Radoslavom Pavlovićem oko posjeda u Trebinjskoj oblasti. Dobar odnos i savezništvo bosanskog kralja Tvrtka II. Tvrtkovića i Stjepana, koje su uspostavili 1437. godine kako bi se zajednički suprotstavili Radoslavu Pavloviću, ugrozio je Stjepanov položaj prema Porti. Njihove zategnute odnose iskoristio je Radoslav koji je početkom 1439. zatražio i dobio sultanovu pomoć. U ljeto iste godine, vjerojatno posredstvom Dubrovčana, Stjepan i Radoslav zaključili su mir.[87] Stjepan je vrlo brzo ponovno zadobio sultanovu naklonost jer već 1441. godine u savezu s kraljem Tvrtkom II. i Turcima ratuje protiv Matka Talovca radi Omiša.[88]

---

[83]V. ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*, I., 418-420.
[84]J. MULIĆ, *Hercegovina,* I., 238.
[85]S. M.ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 13-14; J. MULIĆ, *Hercegovina*, I., 274-275.
[86]ISTO, 278.
[87]ISTO, 284-285; S. M.ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 27-28.
[88]ISTO, 43.

Stjepan Kosača od početka svoje vladavine radio je po naređenjima i željama sultana. Po njegovom nalogu on napada i pustoši zemlje svojih susjeda, ali u isto vrijeme nastoji održati prijateljske odnose s Dubrovčanima i zaštititi dubrovačke trgovce kad god to može i upozoriti ih na opasnosti.[89] S druge pak strane, Turci su pazili samo na svoje interese, tako da nisu nimalo zazirali sklapati savezništva i mirovne ugovore s vladarima s kojima je Kosača bio u sukobu. Sve te akcije jasno pokazuju kakav je bio odnos sultana prema Stjepanu. prema kojemu su se na Porti ponašali onako kako je to njima odgovaralo, ne mareći za njegove interese. Onoga trenutka kada Stjepan Kosača odbije izvršiti dano naređenje osjetit će, u najtežem obliku, bijes svojih dojučerašnjih saveznika. To će ujedno biti i početak kraja vladavine moćnoga hercega.

Unatoč „zaštiti" zemlje Stjepana Kosače neće biti pošteđene turskih provala ni narednih godina. Tako su početkom ožujka 1448. godine Turci napali Stjepanove zemlje i popalili Drijeva, a narod je opet bježao na sigurno. Unatoč kratkotrajnosti napada (opasnost je prestala već krajem ožujka) tek u svibnju sljedeće godine Dubrovčani se zanimaju za obnovu pregovora oko zakupa carine, jer je trebalo dosta vremena za obnovu Drijeva.[90] Turski upad nije ugrozio dobar odnos Stjepana i Porte što potvrđuje i sultanovo priznavanje herceške titule kojom se Stjepan okitio u listopadu iste godine.[91]

Nakon smjene na osmanskom prijestolju 1451. godine novom sultanu Mehmedu II. (1451.-1481.) Stjepan je morao platiti iznos od 50 000 dukata kako bi kod novog sultana osigurao potvrdu svojih posjeda.[92] Osim potvrde posjeda, herceg je i od novog sultana vrlo brzo morao tražiti vojnu pomoć. Nekako u isto vrijeme kada je došlo do smjene na osmanskom prijestolju, herceg se zapleo u rat s Dubrovnikom radi Konavala (1451.-1454.), a došao je i u sukob sa sinom Vladislavom.[93] Obiteljski odnosi hercega bili su u tolikoj mjeri narušeni da se njegov najstariji sin Vladislav, na poticaj majke Jelene, odmetnuo od oca i stao na stranu njegovih protivnika. Uz pomoć saveznika Vladislav je zauzeo značajan dio teritorija svoga oca, oduzevši mu i Blagaj. Stav Porte u sukobu između oca i sina bio je u početku neutralan. Tek će krajem 1452. godine herceg

[89]ISTO, 15, 31, 51, 52.
[90]ISTO, 113.
[91]ISTO, 106.
[92]ISTO, 148.
[93]E. FERMEDŽIN, *Acta Bosnae*, 213.

dobiti traženu pomoć, tako da će se na njegovoj strani boriti 2 000 turskih konjanika.[94] Tursko miješanje urodilo je plodom jer se Vladislav našao u nezavidnoj situaciji, tako da se posredstvom Dubrovčana već u srpnju 1453. pomirio s ocem.[95] To je bio njihov prvi otvoreni sukob, ali, na žalost, ne i posljednji.

S Mehmedom II. herceg je u jednom trenutku održavao dosta bliske odnose. To svjedoči i njegovo pismo iz 1453. godine u kojemu obavještava sultana da mu se sin Vladislav pokorio i priznao gospodarom i sultana i njega, svoga oca. Također moli sultana da razbaštini onog sina, koji posegne za dijelom zemlje namijenjenom bratu, budući da je herceg obećao kako će još za života sinovima podijeliti zemlju.[96]

Uskoro će se odnosi sultana i hercega poremetiti što će dovesti do otvorenih sukoba. Razlog tomu vjerojatno treba tražiti u hercegovom približavanju kršćanskim državama i papi, kojemu je Stjepan 1457. godine jasno dao do znanja da je spreman napasti Turke. Bez obzira na dotadašnji odnos s Portom herceg je već tada morao biti svjestan da sultana u njegovom osvajačkom pohodu neće zadržati nikakvi novci ni ugovori.[97] Osim toga, odnosi s bosanskim kraljem Tomašem zaoštrili su se radi grada Čačvine koji herceg ni pod koju cijenu nije htio predati kralju. Tomaš je iskoristio okolnosti i nagovorio Turke protiv hercega, koji su već 1459. godine napali i pustošili hercegove zemlje. U rasulu koje je nastupilo u zemlji, narod je sigurnost tražio u Dubrovniku. Napad se ponovio i sljedeće godine, a u nemogućnosti da sultanu pruži otpor, Stjepan je bio prisiljen na sklapanje mira i plaćanje 40 000 dukata. Herceg je tada konačno raskinuo sa sultanom i do smrti će biti „ubeđeni neprijatelj Turaka“,[98] mada je samo nekoliko godina ranije smatran turskim čovjekom.[99]

Procijenivši svoj položaj, herceg je uvidio da se i njemu sprema skori obračun s Portom. U pismu upućenom Mlečanima početkom 1461. s pravom se žali kako će Turci pregaziti i njegovu zemlju kao i zemlje drugih gospodara.[100] Tome će uvelike doprinijeti i novi sukob oca i sina krajem 1461. godine kada se Vladislav opet posvađao s ocem i zatražio sultanovu pomoć kako bi dobio polovinu očevih zemalja. Zauzvrat mu je

---

[94]S. M.ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 176, 185, 189-190; „Teucros ad requisicionem comitis Stephani venisse ad numerom 2000 in predas et damna contra filium eiusdem comtis stephani in loca Chelmi…“, E. FERMEDŽIN, *Acta Bosnae,* 218.
[95]S. M.ĆIRKOVIĆ,*Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*,197.
[96]VELJAN ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Istorijski institut, Beograd, 1979., 11-12; J. MULIĆ, *Hercegovina,* I., 352.
[97]S. M.ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 235.
[98]ISTO, 239-241.
[99]ISTO, 231.
[100]ISTO, 242.

obećao 100 000 dukata. Iako je sultan namjeravao poslati vojsku, pojavljivanje ugarske vojske na Dunavu na čelu s Matijašem Korvinom onemogućilo je realizaciju tog nauma. Kako bi se ipak okoristio nastalom situacijom sultan od hercega traži 100 000 dukata ili da mu preda gradove Klobuk, Mičevac i Čačvinu,[101] što je Stjepan odbio. Sultan je još jednom preko sklava kojega je poslao, pokušao izvršiti pritisak na hercega. Tom prilikom Stjepanu je bilo naređeno da prekine veze s papom i Venecijom, što herceg ponovno odbija. Nakon ovih neuspjelih pokušaja bilo je samo pitanje vremena kada će sultan krenuti na hercegove zemlje. Prilikom osvajanja Bosne 1463. Turci su na čelu sa sultanom provalili i u hercegovu zemlju. Već u veljači iste godine oni ugrožavaju Drijeva, a narod u panici bježi na Ston i Pelješac. Cilj pustošenja hercegove oblasti bio je dovesti na vlast Vladislava.[102] U ovom pohodu sultan je osvojio veliki broj hercegovih utvrda od kojih se najveći broj sam predao. U njegovim rukama bile su i strateški najvažnije Bobovac, Ključ, Ljubuški, Nebojša i Most. Osvajanje Bosne, te velikog dijela Hercegovine odrazilo se i na Vladislava koji je shvatio da će, kad Turci jednom zauzmu Hercegovinu i on sam ostati bez svog dijela zemlje. Kada je vojska sa sultanom napustila Bosnu i Hercegovinu Stjepan je iskoristio povoljan trenutak za povratak izgubljenih zemalja. Uz pomoć sina Vladislava, s kojim se nakratko pomirio, herceg je bez većih problema uspio povratiti osvojena područja i čak osloboditi dio i bosanskog teritorija.[103] Budući da je i Matijaš Korvin krajem ljeta 1463. godine poduzeo protuudar za oslobađanje Bosne zatražio je pomoć hercega i sina mu Vladislava kako bi i zadržao osvojena područja. Otac i sin su se odazvali pozivu što je omogućilo Matijašu da se učvrsti u zapadnom dijelu Bosne. Tada je Vladislav od kralja dobio Livno, Ramu i Uskoplje, koji se otada nalaze u njegovom posjedu.[104] Međutim, uspjeh je bio kratkotrajan jer već 1465. godine bosanski sandžak-beg Isa-beg predvodi novi napad na Hercegovinu. U srpnju iste godine stanovništvo se masovno iseljava s ugroženih područja. Skoro sav prostor između Neretve i istočnih granica na Limu i gornjoj Drini bio je izgubljen.[105]

Unatoč pomirenju, odnosi oca i sina neće značajnije popraviti prilike u Hercegovini. Već krajem 1463. godine opet će doći do trzavica oko podjele zemlje. Vladislav je od oca prvo prihvatio četvrtinu zemlje, ali se ubrzo predomislio i tražio

[101]E. FERMEDŽIN, *Acta Bosnae*, 249.
[102]S. M.ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 247-252.
[103]J. MULIĆ, *Hercegovina,* I., 374, 375.
[104]ISTO, 375-376.
[105]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 12-13; J. MULIĆ, *Hercegovina,* I., 446-447.

trećinu posjeda. Tom prilikom uspio je od oca dobiti područja u zaleđu Dubrovnika tako da se u ožujku 1464. kao njegova mjesta, između ostalih spominju i Trebinje, Ljubomir, Fatnica, Rudine, Bileća, Cernica, Uskoplje, Kameno Brdo, Grepci, Mičevac, Kotezi. U rukama hercega su Foča, Goražde, Samobor, dolina Neretve te istočne i južne oblasti, dok knez Vlatko u svojoj vlasti nema nijedno mjesto.[106] Samo par mjeseci prije smrti, herceg se jadao Mlečanima o postupcima sina Vladislava. U pismu upućenom Mlečanima u ožujku 1466. godine herceg je sinu najviše zamjerao što je doveo Turke, koji su najviše štete nanijeli domicilnom stanovništvu. Herceg ga optužuje da je radio ne samo na štetu oca, nego i čitavog kršćanstva, zaboravljajući pritom da je i on pozivao Turke u pomoć i tražio njihovu zaštitu.[107]

Dok su se otac i sin svađali oko podjele zemlje Turci postupno osvajaju dio po dio hercegovih posjeda. Do rujna 1465. u turskim se rukama nalaze dijelovi jugoistočne Hercegovine: Lug, Ljubomir, Popovo, Žurovići, Pocrnje, Uskoplje i Bijela, a do studenog Zupci, Gacko i Kuti. Sljedeće godine u turskom posjedu su i Vrsinje, Korita, Banjani i Riđani[108] dok je Trebinje još za života hercega Stjepana palo u turske ruke. Turci su izbili na dubrovačko-hercegovačku granicu presijecajući hercegovu zemlju na dva dijela. V. Atanasovski na osnovu dubrovačkih izvora pretpostavlja da su u njihovim rukama Glavska i Grepci uz dubrovačku granicu, Gola Glavica u Površi te Bobani i Rudine u unutrašnjosti.[109]

Da bi sačuvao barem preostale ostatke svojih zemalja, herceg je u jesen 1465. godine pozvao ugarsku vojsku koja je posjela dolinu Neretve i Počitelj, dok su Primorje i Drijeva prema ranijem dogovoru držali Mlečani. U hercegovom posjedu bio je još samo grad Novi i okolica.[110] Nakon njegove smrti 22. svibnja 1466. godine ostatak njegovih zemalja podijeljen je između njegovih starijih sinova Vladislava i Vlatka. Teško je sa sigurnošću ustvrditi što je tko imao u svom posjedu. M. Dinić za Vlatka navodi da je držao Novi i Risan te dio zemljišta od Boke do ušća Neretve,[111] dok J. Mulić navodi da je u njegovom posjedu uz već navedeno i dio župe Luka u donjem toku Neretve.[112]

---

[106]S. M.ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 255-257.
[107]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 17.
[108]M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 247-248, 250; HAZIM ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., 45.
[109]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 13-14.
[110]ISTO,13.
[111]M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 248.
[112]J. MULIĆ, *Hercegovina,* I., 452.

Za Vladislava je sigurno da je samo gubio svoj teritorij. Već u kolovozu 1466. izgubio je Livno u korist Ivaniša Vlatkovića, što vjerojatno treba zahvaliti ugarskom kralju Matijašu čija je vojska bila u Hercegovini od jeseni 1465. godine.[113] Što je ostalo u njegovim rukama teško je ustvrditi. Budući da je sve više boravio na dubrovačkim otocima, jasno je da je ostao bez većeg dijela svojih posjeda. U takvom položaju zavisio je od pomoći Dubrovčana koji su mu davali samo manje pozajmice. Izgubio je ne samo ugled nego i svaki utjecaj na događanja u Hercegovini.[114]

Do 1468. godine u turskom posjedu su Ključ i prijestolni grad Kosača Blagaj, dok je grad Sokol predajom, također dospio u turske ruke.[115] U turskim rukama bio je veliki dio sjeveroistočne i istočne Hercegovine. Tako su se na turskom popisu osvojenih zemalja 1468./1469., našli: Konjic, Mostar, Drežnica*, Zagorje, Tođevac, Kom, Neretva,* Nevesinje, Blagaj, Dabri, Trebinje, *Popovo, Viduška, Konac Polje, Fatnica, Onogošt, Dubrava*, Gacko, Mileševo, Prijepolje, Kukanj, Pljevlje (Taslidža), Samobor, Sokol, Jeleč, Foča, Goražde, Viševa, Osanica, Bistrica, Ustikolina.[116] Već 1473. godine u Blagaju se spominje kadija, a 1474. subaša u Mostaru.[117]

U jeku turskih osvajanja sinovi hercega Stjepana potraživali su očevu zaostavštinu od Dubrovačke Republike. Po hercegovoj želji uz mitropolita Davida, Gosta Radina i Pribislava Vukotića i Dubrovčani Sigmund Đurđević, Bartol Gučetić i Andrija Sorkočević bili su izvršitelji hercegove oporuke. Radi miješanja ugarskoga kralja i Mlečana oko izvršenja hercegovog testamenta, razgovori će se pretvoriti u diplomatske sukobe koji će potrajati do 1470. godine.[118] Nakon što se Vlatko, koji je naslijedio titulu hercega, približio Turcima i priznao njihovu vrhovnu vlast ugarski i mletački predstavnici odustali su od svojih nastojanja.

Približavanjem Turcima Vlatko se i teritorijalno okoristio, jer je sultan 1470. pristao vratiti mu Trebinje i Popovo, koji ostaju u njegovom posjedu do 25. rujna 1473. godine.[119] Vrlo brzo će se i Vlatko, kao i njegov otac prije, zamjeriti sultanu. Nakon što se herceg ponovno približio Dubrovčanima i u kolovozu 1473. godine utanačio mir s njima, Turci su mu nakon samo mjesec dana oduzeli spomenuta mjesta.[120]

---

[113]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 24.
[114]V. ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*, I., 586, 591; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 25.
[115]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 115, bilj. 7; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk,* 44.
[116]AHMED S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69*., Islamski kulturni centar, Mostar, 2008., 55-66.
[117]M. DINIĆ, *Zemlje hercega sv. Save*, 250.
[118] Detaljnije o sukobu u: V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 28-63.
[119]ISTO, 141.
[120]ISTO, 95-96.

Nakon osvajanja istočnog dijela Hercegovine Turci nadiru prema zapadu te ugrožavaju Počitelj i trgovačko središte Drijeva. U Počitelju je još od 1465. godine uz pristanak hercega Stjepana smještena ugarska posada za čije su se snabdijevanje i održavanje utvrde brinuli Dubrovčani[121] dok su Drijeva u to vrijeme bila u vlasti Vlatkovića. U nemogućnosti da zadrže i obrane Drijeva, koja su prema podatcima koje donosi Atanasovski prelazila iz ruku Vlatkovića u turske i obratno, Vlatkovići su 1473. godine definitivno napustili taj kraj prepuštajući ga Turcima.[122] Počitelj se još u rujnu 1471. predao hercegovačkom sandžak-begu Hamza-begu.[123] Nakon toga Turci osvajaju sve gradove u unutrašnjosti osim Novog i Risna.[124]

Do 1475. godine u turskom posjedu nalaze se Ljubuški i Rog odnosno Duvno na sjeveru. Godine njihovog pada ne mogu se sa sigurnošću ustvrditi, ali prema popisu sandžaka vilajeta Hercegovine da se zaključiti da su Ljubuški i Duvno pali prije 1475. godine jer se već tada spominju posadnici tvrđave Ljubuški i tvrđava Rog koju čuvaju vojnuci.[125] Do 1477. godine u zaleđu primorskog dijela Hercegovine osvojen je i Klobuk.

Završno zauzimanje Hercegovine Turci su poduzeli protiv Novog, glavnog uporišta posljednjeg hercega, koje je još odolijevalo njihovim nasrtajima. Iako su Novi branili snage hercega Vlatka i ugarskoga kralja, spasa mu nije bilo iako je pomoć bio uputio i napuljski kralj.[126] Na pad Novog utjecale su i prilike u Osmanskom Carstvu nakon smrti sultana Mehmeda II. 1481. godine Vijest o njegovoj smrti i borbama oko prijestolja, koje su uslijedile,[127] dala je nadu kršćanskim vladarima da bi se okupirani krajevi u Bosni mogli oduzeti od Turaka. Tako je i sam herceg Vlatko sa svojom vojskom krenuo u Bosnu, ali je doživio poraz nakon kojega će Hercegovini, dani definitivno biti odbrojeni.[128] Vlatkov izlet u Bosnu Turci su kaznili samo nekoliko mjeseci kasnije napadom na Novi. Sredinom studenoga 1481. godine Ajaz-paša je sa

[121]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 73; IVAN MUSTAĆ, „Počitelj u sustavu obrane Hrvatsko-Ugarske države od Turaka“, u: *Zbornik znanstvenog simpozija Povijest hrvatskog Počitelja*, Općinsko poglavarstvo Čapljina, Čapljina - Zagreb, 1996., 44; J. MULIĆ, *Hercegovina,* I., 457.
[122]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 122-123.
[123]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk,* 46; J. MULIĆ, *Hercegovina*, I.,457.
[124]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk,* 46.
[125]AHMED S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985., 390, 419.
[126]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 131.
[127]HALIL INALÇIK, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300.-1600.*, Srednja Europa, Zagreb, 2002., 34-35.
[128]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 132.

2 000 vojnika bio na putu za Novi. Iako je napadnutom gradu krenula pomoć iz Ugarske i Napulja Ajaz-paša je, prije nego je pomoć stigla, koncem siječnja 1482. prisilio Vlatka na predaju.[129]

Od cjelokupnog prostora koji je nekada obuhvaćala Hercegovina jedino se još držala utvrda Koš na ušću Neretve smještena na Posrednici, jednom od dva otočića koje je načinila rijeka. Utvrdu Koš podigla je ugarska posada 1481. godine kada se ona prvi put i spominje. Atanasovski isključuje svaku mogućnost da je utvrda postojala neposredno poslije pada Počitelja 1471. smatrajući da bi to svakako bilo zabilježeno u dubrovačkim knjigama, što nije bio slučaj.[130] Za cijelo vrijeme dok je ugarska posada boravila i branila utvrdu Koš, Dubrovčani su ih redovito snabdijevali životnim namirnicama, ratnom opremom i novcem. Posada je branila Koš i odolijevala turskim napadima sve do smrti kralja Matijaša Korvina početkom travnja 1490. godine. Ubrzo nakon njegove smrti pada i posljednje uporište obrane Hercegovine. Ne zna se točan datum pada Koša, ali je to vjerojatno bilo između kolovoza 1490. kada Dubrovčani posljednji put posadi u Košu šalju novac i travnja 1491. kada Dubrovčani u svojim ispravama spominju nekog Saračića kao prodavača soli. Po svemu sudeći, Ugri su se predali Turcima za novac „per denari", ali su ih ovi svejedno pogubili.[131] Pad utvrda Novi i Koš označio je i konačan pad Hercegovine pod tursku vlast, koja će se zadržati narednih nekoliko stoljeća.

2.1.1. Posljedice turskih osvajanja - migracijski procesi

Još tijekom prvih turskih provala u 14. st. na prostor Hercegovine, narod je bježao i tražio sigurnost u susjednim zemljama. Bježanje pred pljačkaškim provalama nastavilo se i početkom 15. st. a posebno sredinom stoljeća kada su pojedini dijelovi došli pod njihovu vlast. Dobar dio Hercegovine ostao je bez dijela svog stanovništva, a izbjeglice su zaklon nalazile ne samo na dubrovačkom teritoriju nego i na mletačkom u Boki kotorskoj i Dalmaciji, kao i u južnoj Italiji.[132]

Kao posljedice turskih osvajanja i bježanja stanovništva, bila su pusta i razrušena sela, te napuštena i neobrađena zemlja. O stanju i broju stanovnika teško je

[129]ISTO, 134, 138; J. MULIĆ, *Hercegovina,* I., 463, 465.
[130]V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine,*141, bilj. 123.
[131]ISTO, 143.
[132]MILENKO KREŠIĆ, „Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem", u: *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa u Mostaru Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., (ur. Ivica Lučić), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., 768-769.

dati precizne podatke, ali one koje donosi prvi sumarni popis Hercegovine iz 1468./1469., koji su Turci napravili neposredno poslije pada Bosne i zauzimanja velikog dijela Hercegovine, daju naslutiti sliku tadašnje Hercegovine. Turci su po dolasku uredili osvojene dijelove u nahije i popisali zatečeno stanje. Budući da bi detaljan prikaz pustih sela cijele Hercegovine zahtijevao puno prostora, ovdje će se detaljno obraditi samo prostor zapadne Hercegovine, dok će ostali dijelovi biti samo usputno spomenuti.

Osvojena područja na prostoru zapadne Hercegovine bila su uključena u has bosanskog sandžak-bega, Isa-bega Ishakovića. Taj prostor, najvećim je dijelom popisan u sklopu nahije Mostar, u kojoj je prema spomenutom popisu zabilježeno, osim pazara Mostar još 28 naseljenih i 29 pustih mjesta. *Naseljena mjesta* su: Podgorani, Hum, Lišani, Prigraj(đ)ani, Željuša, Ljubotić, Crnač, Dobrič, Bučići, Potok, Obrše (Orašine u Raškoj Gori), Livač, Kuti, Vrabčić, Donji Suhodol, Zalik, Jasenjan, Cim, Vihović, Orlac, Donje i Gornje Zijemlje, Gornji i Donji Goranci, Vlasnić, Rakitno, Sutina, Hrasno. Kao *pusta mjesta* navedeni su Gornji Suhodol, Vituša, Vina (Vojno), Zahum, Rodoč, Baćevići, Stepkovići, Kalošević, Kruševo, Gradac,[133] Bilešić (Biletići), To(u)šić, Tati, Jare, Uzarići, Mokro, Kočerin, Ledinac, Lipno, Buhovo, Brotnjo, Vionica, Paoča, Brešnevi, Gradac Drugi, Bu(i)hačić, Dobro Selo, K(G)rabavac, Opine.[134]

Uzmemo li u obzir da ni mjesta koja su popisana kao naseljena nisu bila prenapučena jasno je da je i u njima došlo do odljeva stanovništva. Tako je u dijelu nahije Mostar ili Koprühisar, kako je zabilježeno u popisu, od 28 naseljenih mjesta, dva (Hrasno i Vlasnić) imaju 6 naseljenih domova, četiri (Dobrič, Kuti, Zalik i D. Zijemlje) po 5 popisanih domova dok sela Hum, Bučići, Obrši (Orašine u Raškoj Gori) i Jasenjani imaju manje od 5 domova. Sam pazar Mostar imao je 16 naseljenih domova.[135] Izuzev

[133] U popisu iz 1468./1469. pod nazivom Gradac upisana su tri sela. Kako danas postoje četiri Graca ne može se sa sigurnošću ustvrditi o kojem se Gracu ovdje radi. S obzirom da Ljubuški tada još nije bio osvojen Aličić isključuje Gradac kod Ljubuškog i smatra da se ovdje radi o Gracu kod Mostara, a drugi koji se spominje predstavlja Gradac kod Imotskog. AHMED S. ALIČIĆ, „Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Etnologija, Nova serija, sv. XXIV/XXV, 1969./1970., Sarajevo, 101.

[134] A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine*, 56-58, 250-252. U monografiji *Hercegovina* Mulić navodi da je u nahiji Mostar u prvom sumarnom popisu bilo 31 pusto mjesto. Ni broj pustih mezri iz popisa 1475./1477. ne odgovara spomenutom popisu jer je detaljnim pregledom popisa u mostarskoj nahiji pronađeno više pustih mezri od onoga što Mulić navodi. J. MULIĆ, *Hercegovina,* II./I., 1.

[135] A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69.*, 56-58.

Mostara, koji je tada još u fazi nastajanja, spomenuta mjesta prije turskog osvajanja morala su imati više naseljenih domova od navedenog.

Poslije turskog osvajanja dio pučanstva ostaje u planinskim selima, koja su bila teže pristupačna i na neki način više zaštićena od pogleda turskih službenika. Tako je u planinskim mjestima broj naseljenih domova primjetno veći. Ilustracije radi u D. i G. Gorancima upisano je 40 domova, u Ljubotiću 14, Rakitnu 13, dok je u drugim mjestima, kako je već rečeno, broj naseljenih domova ispod 10.[136] U prilog ovomu govori još jedan podatak. U nahiji Drežnici, sjeverno od Mostara u samo tri sela popisano je 143 naseljenih domova.[137] Ovo samo potvrđuje da su stanovnici planinskih naselja udaljeni od glavnih putova, više ostajali u svojim domovima, za razliku od onih u nizinama, koji su bili više izloženi. Izuzetak je mjesto Cimljani (Cim), jedno od predgrađa današnjeg Mostara, u kojem je upisano 38 domova. S obzirom na površinu koju zauzima i konfiguraciju terena navedena brojka nimalo ne začuđuje.

Ni u ostatku Hercegovine situacija nije bila bolja. Veliki broj naroda ugrožen turskim provalama i pljačkanjima napustio je svoja ognjišta, o čemu svjedoči i već spomenuti popis iz 1468./1469.

Na području jugoistočne Hercegovine 1468./1469. popisano je 6 nahija: Blagaj, Dabar, Dubrava, Viduška, Popovska i Trebinje u kojima je popisano 37 pustih sela. Po nahijama to izgleda ovako: u nahiji Blagaj popisano ih je 8,[138] u Dabru 1,[139] u Dubravi 16,[140] u nahiji Viduška 2,[141] Popovskoj 7[142] i u nahiji Trebinje popisana su 3 pusta mjesta i dio selaLubihovo (Ljubovo).[143] Spomenuto selo se spominje još dva puta i to kao naseljeno, što ukazuje da je jedan dio sela bio pust adio naseljen. Najviše naseljenih mjesta ima u nahiji Dabar i to u selu Prodolina gdje je popisano 46 domova, zatim u

[136]ISTO, 56-58.
[137]ISTO, 58.
[138]ISTO, 60, 150, 160-161. Selo Batnoge upisano je dva puta. Prvi put je upisano kao dio sela s jednim naseljenim domom, a drugi put opet dio sela kao pusto. ISTO, 150, 160.
[139]ISTO, 149.
[140]ISTO, 252.
[141]ISTO, 131, 158.
[142]ISTO, 155-157.
[143]ISTO, 152-153. Podatke o pustim selima u navedenim nahijama jugoistočne Hercegovine daju J. Mulić u monografiji *Hercegovina* i M. Krešić u već navedenom radu „Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem“. Međutim, podatci nijednog od njih ne slažu se u cijelosti s gore navedenim. Za nahije Blagaj i Dabar Mulić donosi podatak da su imale 15 odnosno 17 pustih mjesta, dok je Krešić nešto precizniji ali ipak netočan. On navodi za Blagaj 3 i Dabar 6 pustih mjesta. Krešićevi podatci odstupaju za najviše 5 mjesta dok je kod Mulića odstupanje znatno veće, tako da ostaje nepoznanica kako je došao do navedenih brojki. J. MULIĆ, *Hercegovina,* II./I., 1-2; M. KREŠIĆ, „Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem“, 771-772.

Vatnici 37, Strupići 25, a najmanje ih ima u nahiji Viduška gdje je popisano manje od 15 naseljenih domova.[144]

U nahijama Nevesinje, Dubrava, Gacko i Sokol upisano su 43 pusta sela. U Nevesinju je zabilježeno 6 pustih mjesta (Crgova, Hodanić, Sibovnica, Srnica, Bokorić, Pirović) i dijelovi dva sela Živna i Previ. U nahiji Dubravi je zabilježeno 16 pustih sela, Gacku 14.[145]

Kada je riječ o pustim selima, značajnijeg pomaka u njihovom naseljavanju neće biti ni u sljedećem popisu koji je uslijedio 1475./1477. Najveći dio zapadne Hercegovine ponovno je popisan u sklopu nahije Mostar, koja je uglavnom bila razdijeljena u hasove sultana i, ovaj put, hercegovačkog sandžak-bega. Prema ovom popisu broj pustih sela je i dalje dosta visok, a pojavljuju se i neka mjesta koja nisu bila navedena u prvom popisu. Razlog tomu svakako treba tražiti u činjenici da do 1468. godine određena mjesta još nisu bila osvojena pa samim time nisu ni mogla ući u popis.

U drugom popisu u Mostaru su zabilježena samo tri kućanstva više nego u prethodnom, ukupno 19 naseljenih domova.[146] Razlog slabije naseljenosti Mostara krajem 15. st. treba tražiti i u činjenici što je narod bježao dalje od glavnih središta u kojima su pretežno boravili predstavnici turske vlasti. Međutim, već krajem 16. st. Mostar će imati 17 mahala s oko 540 domaćinstava.[147] Uzme li se u obzir da su u popis ulazile samo odrasle osobe bez žena i djece, broj stanovnika je bio znatno veći. O kojoj se točno brojci radilo teško je precizno ustvrditi, ali je jasno da je Mostar i prije kraja 16. st. već bio izgrađeno središte kojemu su gravitirala sva okolna naselja.

Osim Mostara i u drugim je mjestima primjetan porast naseljenih domova što najbolje ilustrira dolje priložena tablica.

Naziv naselja	Br. naseljenih domova prema popisu iz 1468./1469.	Br. naseljenih domova prema popisu iz 1475./1477.
Mostar	16	19
Cim	38	50

[144]AHMED S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69.*, 157-158.
[145]ISTO, 250-253.
[146]AHMED S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina,* Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., 201.
[147]AHMED S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Orijentalni institut, Sarajevo, 1991., 173.

Vihovići	8	11
Orlac	10	13
Zalik	5	9
Sutina	9	16
Potok	10	11
Kuti	5	9
Livač	6	9
Humi	4	8
Lišani	13	18
Željuša	7	11
Prigrađani	8	15
Gornje Zijemlje	5	4
Donji Suhodol	8	11
Vlasnići	6	10
Jasenjani	4	25
Orašine	4	4
Drežnica	143	320

Ovdje je radi ilustracije uzet samo dio naselja u blizini Mostara, mada je i u drugim mjestima došlo do povećanja broja naseljenih domova. Iz priloženog je vidljivo da je povratak, iako slab već započeo a tendencija rasta naseljenih domova nastavit će se i narednih godina.

Unatoč primjetnom porastu broja stanovnika u pojedinim mjestima broj pustih sela i dalje je visok. U popisu iz 1475./1477. u nahiji Mostar zabilježeno ih je čak 19. Pusta mjesta su Stepenkovići, Bahačkovići, Kruševo, Biletići, Uzarići, Mokro, Lipno, Buhovo, Borotine, Vionica, Gradac[148], Jare, Paoča, Prešnjevo, Gradac, Bahačići, Gradac,Dobro Selo, Kaloševići.[149] Dobro Selo, Buhovo, Mokro[150] također su upisana i kao mezre, a samo kao mezre upisani su Ledinac, Kongora, Humljani, Čraštani, Zahum, Skočim i Dračevo.[151] Većina navedenih mezri bila je u rukama vlaha. Selo Uzarići se

[148] U popisu iz 1475./1477. pojavljuju se četiri Graca. Tri su navedena kao pusta, a četvrti je onaj mostarski koji je spomenut i u prvom popisu. Teško je točno utvrditi o kojem se Gracu radi.
[149] AHMED S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina,* 601-602.
[150] ISTO, 82.
[151] ISTO, 82, 202, 611. Za mezre Ledinec, Kongora, Humljani i Čraštani autor nije siguran gdje se nalaze, ali ih smješta na područje južno od Gruda. ISTO, 82, bilj. 566, 568, 569.

pojavljuje upisano dva puta. Jednom kao pusto a drugi put je upisan samo dio sela s jednim naseljenim domom, koje je dodijeljeno kao timar posadniku tvrđave Mostar.[152]

Broj pustih mjesta u odnosu na prvi popis nešto je manji što je svakako posljedica povrataka odbjeglog stanovništva kao i doseljavanja novog. Umjesto 29 napuštenih sela koliko je zabilježeno 1468./1469., u drugom popisu nalazimo 19 nenaseljenih. Usporedimo li popise iz 1468. i 1475. godine vidimo da se pojavljuje 14 pustih mjesta, koja su bila pusta i u prvom popisu. To su: Kruševo, Gradac (ne znamo o kojemu je Gracu riječ), Biletići, Jare, Uzarići, Mokro, Lipno, Buhovo, Vionica, Paoča, Gradac, Dobro Selo,Stepkovići i Kalošević.

Ukupno je u nahiji Mostar 1475./1477. popisano 34 naseljena mjesta, od čega su dva (Lise i Gradac) spadala u carski has,[153] 9 su bili hasovi sandžak-bega, a 23 su bila dodijeljena kao timar posadnicima tvrđava Mostar i Ljubuški.[154] Od gore navedene brojke, 9 sela je bilo upisano u statusu raje. To su: Počići, Podgorani, D. Zijemlje, Cim, Rakitno, G. i D. Goranci, Ljubotići, Tati i Tušići.

Kako bi riješili problem pustih sela, kao i neobrađene zemlje, turske vlasti nastojale su takva mjesta ponovno naseliti. U tome su im poslužili kršćani. Turski izvor ih naziva najčešćevojvode. Riječ je o stanovništvu koje je dobilo vlaška prava – kojima se, uz jamstvo sigurnosti i određene povlastice, daju napuštene zemlje na korištenje. Primjer jednog takvog sporazuma nalazimo u popisu iz 1475./1477. iz kojeg saznajemo kako je hercegovački sandžak-beg Hamza-beg, vojvodi Vladimiru dao na uživanje napuštene baštine na mezrama Dobro Selo, Buhovo, Ljubuški, Mokro, Ledinac, Kongora, Humljani, Hraštani, Šal i Turjak. Od Hamza-begovog nasljednika Sinan-bega isti vojvoda dobio je i tapiju na zemlju Rakit, ali pod uvjetom da se nastani i boravi u carskoj zemlji te da na spomenute zemlje nastani i one koji će ih obrađivati. Isto tako, vojvoda je mogao dati spomenute zemlju svakome tko dođe sa strane.[155]

Sinan-beg je starim posjednicima vratio napuštene baštine Ledinac, Veselivštak, Buhovo i Borajna u okolici Gruda, koji su to prihvatili pod uvjetom da ih iskorištavaju kao zimovalište kao što su činili i ranije.[156] Puste baštine u selu Kruševo u okolici

[152]ISTO, 601, 449.
[153]ISTO, 21.
[154]ISTO, 201-206, 438-441, 448, 451, 454-456.
[155]ISTO, 82.
[156]ISTO, 90.

Mostara koje su ranije pripadale Vukašinu Stepkoviću i Vuku Pavčiću, dobili su knez Herak i njegovi nasljednici od Paše Jigit-bega.[157]

Samo u sklopu mostarske nahije upisano je 16 džemata tj. zajednica, koji su u velikom broju naselili napuštena mjesta na desnoj obali Neretve. Najveći od njih bio je džemat već spomenutog vojvode Vladimira, koji je brojio 82 kućanstva i 14 domova neoženjenih. Ostali džemati su malobrojniji i brojili su od 6 do 25 domova.[158] Za džemat vojvode Vladimira ne navode se mjesta ljetnog i zimskog boravka, za razliku od nekih drugih, manjih džemata. Tako znamo da je (H)raška Gora upisana kao zimovalište za vlaški džemat Dobromirac, Vukić, sin Stipana.[159] U Kruševu, čiju jednu trećinu i posjeduju, zimuju pripadnici džemata Radoja, sina Žibine (ili Šibine). Biletići su također zimovalište i to Radosava, sina Brijuša u džematu Radibrada, sina Ljubića.[160]

Osim već navedenih pustih sela i baština na području Mostara nalazimo podatke i o napuštenim vinogradima. Tako u prvom popisu iz 1468. godine u nahiji Mostar nalazimo osam zapuštenih vinograda. U selu Podgorani od tri hasa vinograda jedan je zapušten, u Željuši su navedena tri zapuštena vinograda, u Livču dva, u Kutima jedan, te u Vrapčićima od dva hasa vinograda jedan je obrađen a drugi zapušten.[161]Napuštena sela i neobrađeni vinogradinajbolji su pokazatelj u kojoj je mjeri stanovništvo tijekom osvajanja napuštalo svoje domove.

U popisu iz 1475. nalazimo trinaest zapuštenih vinograda, ali neki od njih su kao takvi bili popisani i u prvom popisu. To su vinogradi u Željuši i Livču gdje ih je zabilježen jednak broj zapuštenih kao i ranije, ukupno pet.[162] Zanimljivo je da u selu Donji Suhodol nalazimo šest zapuštenih hasa vinograda, dok je u prvom popisu u istom selu zabilježen jedan has vinograda i to obrađen. Isto tako u selu Kuti, umjesto jednog zapuštenog vinograda, koliko je zabilježeno 1468. godine, sada nalazimo dva zapuštena.[163] Kako je došlo do ovih nepodudarnosti možemo samo nagađati. Vjerojatno u vrijeme popisa nije još bio upisan novi vlasnik, odnosno vlasnik nije imao potrebnu tapiju bez koje nije mogao dokazati vlasništvo. Na pad vinogradarstva utječe i promjena strukture stanovništva budući da novo stanovništvo – Vlasi nije promicalo kulturu vinogradarstva.

---

[157]ISTO, 604.
[158]ISTO, 81-89.
[159]ISTO, 89.
[160]A. S. ALIČIĆ, „Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću“, 116, 118.
[161]A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine*, 56-58.
[162]A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina,* 440-441.
[163]ISTO, 439, 451.

Naseljavanje pustih sela i baština nije teklo ujednačeno u svim mjestima, što je vjerojatno razlog zašto su nove vlasti umjesto plaća, zemlju dodjeljivali i posadnicima tvrđava kao timare. Dosadašnji objavljeni izvori uglavnom se odnose na prvu polovicu 16. st. tako da ne možemo usporediti kako su teklekasnije promjene u broju pustih sela, ali nema sumnje da je naseljavanje utjecalo na smanjenje njihovog broja.

Pustih sela i vinograda bilo je i u drugim nahijama. U popisu iz 1475./1477. u nahiji Počitelj popisano je 26 pustih mezri od čega je 12 bilo u posjedu Vlaha, a 14 nisu bile ni u čijem posjedu.[164] S obzirom da je Počitelj pao svega nekoliko godina prije nego što je nastao popis, ovakvo stanje na terenu nimalo ne začuđuje. Isto tako je i oko Ljubuškog upisano nekoliko pustih, danas nepoznatih sela Škrkovići, Bodanj, Strozi, Šetovilj i Blazi.Kao pusti navode se i selo Gradac te mezra Vitaljina.[165]

Zanimljivo je da je u drugom popisu u nahijama Gacko, Nevesinje i Dubrava popisano gotovo jednak broj pustih sela kao i nekoliko godina ranije. Slično je bilo i u jugoistočnoj Hercegovini koja je ovaj put popisana u 8 nahija s 50 pustih sela.[166] S obzirom da je došlo do povećanja broja nahija očekivano je i broj pustih mjesta veći nego nekoliko godina ranije, ali je isto tako primjetno da ni ovdje nije došlo do većeg naseljavanja.

Pusta sela, baštine i neobrađeni vinogradi samo potvrđuju da je iseljavanje s ovih prostora bilo daleko veće nego što to na prvi pogled izgleda. U mnoga mjesta domicilno pučanstvo se nije nikada vratilo o čemu svjedoči i popriličan broj sela koja su upisana kao nepoznata. Ne zna se gdje su se nalazila, niti njihovi nazivi to daju preciznije odrediti. Takva mjesta nisu više nikada naseljena pa su tako prepuštena zaboravu potpuno nestala.

Neki od onih koji su otišli vraćali bi se, ali u svojstvu napadača. Nemali broj hercegovačkih izbjeglica pridružio se uskocima, od kojih su mnogi sudjelovali u napadima na turske podanike na prostoru Hercegovine, posebno njenog pograničnog dijela.

[164]ISTO, 605-606.
[165]ISTO,608, 361, 393.
[166]M. KREŠIĆ, „Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem“, 774.

2.2. Struktura i organizacija vlasti nakon osvajanja

Turskim osvajanjem Hercegovina je postala dijelom carstva čija je struktura i organizacija vlasti bila drukčija od one koju su osvajači zatekli. U europskom dijelu carstva još je u 14. st. (1362.) osnovan Rumelijski beglerbegluk u čijem se sastavu do 1580. godine nalazila i Hercegovina.

Beglerbegluk (beylerbeylik),ejalet (eyalet),) ili *pašaluk* predstavljao je najveću upravnu jedinicu OsmanskogCarstva koju je činilo više sandžaka. Naziv beglerbegluk je stariji od druga dva i označava ne samo područje kojim upravlja begler-beg nego i njegov položaj. Izraz ejalet počinje se koristiti poslije 1591. godine, dok je izraz pašaluk na našim prostorima uobičajen iz razloga što su beglerbezi redovito imali titulu paše.[167]

Na čelu ejaleta stajao je begler-beg, koji se u osmanskim izvorima naziva *mirimiran (mîrimîram), emirulumera (emîrülümera),* a od 18. st. *valija (vali)*. Postavljao se na određeno vrijeme, a od druge polovice 16. st. najčešće na razdoblje od godinu dana. Begler-beg je sultanov najviši vojni zapovjednik u ejaletu s velikim ovlaštenjima. Njegove dužnosti bile su održavanje sigurnosti, borba protiv razbojništva, održavanje reda u vojsci, zaštita raje, upravljanje ejaletom i sudjelovanje u vojnim pohodima. Upravo je u pripremama za vojne pohode i samom ratovanju provodio najveći dio vremena. Kako je bio odgovoran za red u vojsci i glavni zapovjednik svih vojnika u svom ejaletu, mogao je, sve do 1530. godine, spahijama dodjeljivati sve timare, a poslije toga samo one manje.[168]

Niža upravna jedinica bio je *sandžak (liva*) na čijem je čelu stajao sandžak-beg ili *mir-i liva*, koji se na našim prostorima još nazivao i *vojvoda*, *gospodar zemlje Hercegove*, *krajišnik,* a od 1530. godine Dubrovčani ga redovito nazivaju *sandiacchus Cherzegovinae*.[169] Njegove najvažnije dužnosti bile su osigurati mir i sigurnost kao i pravedno provođenje zakona u odnosu spahija - raja, kažnjavati prijestupnike, dodjeljivati timare te održavati ravnotežu svih predstavnika izvršne vlasti u koje su spadali *subaše, alajbegovi, dizdari, čeribaše i spahije*. Jedno od njegovih zaduženja bilo je sudjelovanje u ratnim pohodima te osigurati sudjelovanje spahija i njihovih vojnika u ratu. Na svom položaju sandžak-beg je mogao ostati od jedne do tri godine, a nakon što

[167]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 109;E. J. BRILL,*The encyclopedia of Islam*, sv. II., Leiden, 1991.,722.
[168]EKMELEDDIN İHSANOĞLU (prir.), *Historija osmanske države i civilizacije*, I., Sarajevo, 2004., 274-278.
[169]TOMA POPOVIĆ, „Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI. stoljeću“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XII-XIII, Sarajevo, 1963., 77.

bi godinu ili dvije proveo u drugoj službi mogao je ponovno postati sandžak-begom. Za trajanja ratnog pohoda, uprava u sandžaku povjeravana je zastupniku sandžak-bega, odnosno *muteselimu (müteselim)*, koji se također brinuo i o prikupljanju poreza.[170]

Vilajet (ar. *wilâya*, tur. *vilayet*), što na turskom označava kraj, krajinu, krajište, veću ili manju oblast, predstavlja vojno-administrativnu jedinicu na čelu koje se nalazio vojvoda ili subaša (tur. *subaşi*).[171] Vilajetsko je uređenje bilo privremenog karaktera, koje će s konsolidacijom vlasti i zavođenjem redovite turske uprave postupno nestajati. Prestankom daljnjih turskih osvajanja vilajetsko uređenje nestaje u potpunosti.[172]

Kadiluk (tur. *kadïlïk* ili *kaza*, ar. *kadā'*) bio je sudsko-administrativna jedinica koja se nalazila između sandžaka i nahije, a obuhvaćala je veći ili manji broj nahija. Na čelu kadiluka u sudskom pogledu stajao je kadija (ar. *qâdî, tur. kadï* - sudac), koji je u donošenju odluka bio potpuno neovisan, a njegove odluke bazirale su se na državnim zakonima ili šerijatu. U središtima većih udaljenih nahija kadija je postavljao svoje zastupnike, *naibe*. Područje na kojem je naib vršio sudsko-administrativne poslove u ime kadije zvao se nijabet, a mogao je obuhvaćati jednu ili više nahija.[173] Mjerodavnost kadije bila je poprilično široka. Osim što je vodio sve poslove pravne prirode, kadija je bio dužan slati izvješća središnjoj vlasti o svim aktivnostima državnih službenika u svom djelokrugu, kao i o raspoloženju stanovništva, nadgledao je prikupljanje poreza, sve javne djelatnosti u gradovima, poslovanje trgovaca, cijene prehrambenih proizvoda. Sve naredbe koje su stizale bilo kojem službeniku dobivao je i kadija, koji je bio dužan zavesti ih u sidžile (sudski registar). Pored navedenog, kadija je bio dužan pomoći u prikupljanju potrebne komore za vojsku, te ljudi koji su se brinuli za popravak tvrđava i putova.[174] Njegovu ulogu u gradu jednim dijelom možemo usporediti s ulogom gradonačelnika.[175] U mjerodavnost kadije nije spadalo rješavanje građansko-pravnih poslova nemuslimana, dok je u pitanjima krivičnoga, administrativnoga, poreznoga i

[170]E. İHSANOĞLU, *Historija osmanske države i civilizacije*, I., 283, 285-286.
[171]NENAD MOAČANIN, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791.Preispitivanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999., 55.
[172]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 113.
[173]ISTO, 111; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska,* 45-46.
[174]E. J. BRILL,*The encyclopaedia of islam*, vol. IV., New edition, Leiden, 1997., 375; Usp. AVDO SUĆESKA, *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko-filološkog nauka, knjiga 14, Sarajevo, 1965., 48-49.
[175]N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska,* 46.

zemljišnoga prava, kadija nadležan jednako i za muslimane i nemuslimane.[176] Na čelu kadiluka u upravnom i izvršnom pogledu stajao je kajmekam odnosno muselim.

Nahija (ar. *nāhī*) bila je osnovna organizacijska jedinica koja je predstavljala točno utvrđeni prostor jedne teritorijalne jedinice lokalne uprave, a odgovarala je našim srednjovjekovnim županama. Nahije su se nazivale ili po imenima starih župa, ili imenom glavne naseljene utvrde u kojoj su smješteni Turci, ili prema glavnom naselju u dotičnoj župi. U prvom popisu iz 1468./69. u Hercegovini je bilo popisano 49 nahija da bi taj broj nakon nešto više od sto godina (1585.) porastao na 64 nahije.[177] Na čelu jedne ili više nahija stajao je serasker ili čeribaša, zapovjednik spahija toga kraja, koji je u 15. st. bio podređen sandžak-begu.

Osim čeribaše važnu kariku u zapovjednom lancu činio je alajbeg (*alay beyi*) čiji je položaj uspostavljen u 16. st. On je bio vojni zapovjednik spahija u jednom sandžaku koji je pozivao spahije na vojni pohod, a bio je izravno odgovoran sandžak-begu. Zapovijedao je skupini od 1 000 spahija, a pod njegovim zapovjedništvom bile su subaše i čeribaše.[178]

Spahije (perz. *sipâhî* - konjanik) bili su najbrojniji predstavnici turskih snaga koji su uživali veće ili manje posjede dobivene za zasluge u ratnim pohodima. Naime, državno vlasništvo nad zemljom (*arâzi-miri*) bio je osnovni oblik vlasništva, čija je osnovna karakteristika bila pravo turskih spahija na uživanje određenog iznosa rente. Sultan, kao vlasnik državne zemlje, zaslužnim je vojnicima dijelio veće ili manje posjede. Taj način nagrađivanja vojnika u osmanskom društvu poznat je pod nazivom timarsko-spahijsko uređenje ili timarski sustav.[179] Posjedi su se prema visini prihoda dijelili na: *hasove, zeamete i timare*. *Has* je bio najveći posjed čiji je godišnji prihod iznosio od 100 000 do milijun akči, *zeamet* je nešto manji s prihodom od 20 000 do 100 000 akči i *timar*, koji je bio najmanji, s prihodom od nekoliko stotina do 20 000 akči. Kako je timar bio najrasprostranjeniji, po njemu se cijeli sustav nazvao timarski.[180]

Posjednici timara bili su spahije čija je osnovna služba u početku bila sudjelovanje u vojnim pohodima, zajedno s određenim brojem vojnika, odnosno konjanika koje su morali opremiti na svoj trošak. Broj konjanika koje je predvodio

[176]A. SUĆESKA, *Ajani,* 48, bilj. 183.
[177]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 110-111; J. MULIĆ, *Hercegovina,* II./I., 26.
[178]E. İHSANOĞLU (prir.), *Historija osmanske države i civilizacije*, I., 481.
[179]A. SUĆESKA, *Ajani,* 25.
[180]MILAN VASIĆ, „Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII. vijeka“, u: *Glasnik Društva istoričara BiH*, XXXVII/1986. Sarajevo, 55; E. İHSANOĞLU, *Historija osmanske države i civilizacije*, I., 480.

spahija zavisio je od prihoda koji je dobivao s dodijeljenog mu timara. Na svakih 3 000 akči spahija je bio dužan o svom trošku opremiti jednog konjanika, a uživaoci hasa, odnosno sandžak-begovi i begler-begovi opremali su po jednog konjanika na svakih5 000 akči.[181]

Spahijama su mogli postati i predstavnici janjičara prikupljeni devširmom ili oni koji su bili porijeklom robovi. Timare su mogli dobiti i rodbina spahijskih časnika, njihovi članovi pratnje kao i pripadnici raje koji su se dobrovoljno javljali u vojne pohode.[182] Veći posjedi su se stjecali temeljem zasluga u vojnom pohodu tako da se zaslužnim spahijama mogao dodijeliti i zeamet.

Timare su ponekad umjesto plaća dobivali i posadnici tvrđava. Samo na području Mostara u popisu iz 1475./1477. zabilježeno je 16 sela i dio jednog sela koja su kao timari dodijeljeni dizdaru i posadnicima tvrđave Mostar, a posadnicima tvrđave Ljubuški dodijeljena su tri sela i dijelovi još tri sela na užem području Mostara.[183]

2.2.1. Upravno-administrativno uređenje nakon osvajanja

Nakon osvajanja istočnoga i najvećeg dijela središnje Hercegovine 1466. godine Turci su osvojene dijelove organizirali u vilajet Hersek čiji prvi spomen nalazimo u najstarijem popisu sandžaka Bosna iz 1468./69. godine.[184] U sudsko-administrativnom pogledu bio je podijeljen na kadiluke Drina i Blagaj, a obuhvaćao je sve hercegove oblasti istočno od Neretve i Drežnicu na zapadu.[185] Drinski kadiluk sa sjedištem u Foči obuhvaćao je nahije: Sokol, Samobor, Kukanj, Mileševo, Dubštica, Bohorić, Poblatje i Kava, a Blagajski kadiluk obuhvaćao je nahije: Goražde, Zagorje, Bistrica, Osanica, Tođevac, Viševa, Kom, Neretva, Nevesinje, Blagaj, Trebinje, Popovo, Vidoška, Dabri, Konac polje, Fatnica, Gacko, Mostar, Drežnica, Onogošt i Dubrava.[186]

Vilajet Hersek prerastao je 1470. godine u zaseban sandžak Hercegovina u koji su uključeni i oni dijelovi hercegove zemlje koji su kasnije osvojeni. Šabanović je na osnovu prvog turskog popisa iz 1469. došao do zaključka da je sandžak Hercegovina osnovan 16. siječnja 1470. godine. Tada se prvi put spominje ime prvog hercegovačkog

[181]E. İHSANOĞLU (prir.), *Historija osmanske države i civilizacije*, I., 481-482.
[182]N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 48.
[183]A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis vilajeta Hercegovina*, 438-441,448-449, 451,454-456. (391, 394-395.)
[184]A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine*, Islamski kulturni centar Mostar, 2008.
[185]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 136.
[186]ISTO, 137-143.

sandžak-bega Hamza-bega kome su navedenog datuma dodijeljeni hasovi u Hercegovini.[187]

Hercegovački je sandžak do 1580. godine bio u sastavu Rumelijskoga beglerbegluka, kada je priključen novoosnovanom Bosanskom pašaluku. Zvanično sjedište sandžaka sve do 1572. godine bilo je u Foči, a od 1572. do 1833.u Pljevlju.[188] Kao povremeno sjedište sandžaka u dva navrata se spominje i Mostar. Od svibnja 1522. do 1530. i 1533. godine.[189]T. Popović na temelju dubrovačke građe smatra da se Mostar i drugi hercegovački gradovi (Gabela, Pljevlja, Nevesinje, Gacko, Novi) javljaju kao privremena sjedišta, onda kada bi sandžak-beg radi ratnih ili drugih potreba duže vremena boravio u nekom gradu.[190]

Osnivanjem novog sandžaka izvršena je reorganizacija u teritorijalnom i administrativnom pogledu. Uz postojeća dva kadiluka (Blagajski i Drinski) osnovan je i treći kadiluk Mileševo ili Prijepolje. Pojedini dijelovi Drinskoga kadiluka priključeni su kadiluku Mileševo, a područja koja su nakon 1470. godine došla pod tursku vlast priključena su drinskom. Sva tri kadiluka bila su privremeno organizirana kao manji vilajeti. Vilajetsko uređenje potrajat će do kraja 15. st. kada je Hercegovina bila u potpunosti osvojena i kada će se za Drinski kadiluk, po sjedištu u Foči ustaliti naziv Fočanski. Osim već spomenutih kadiluka 1485. godine osnovan je i četvrti kadiluk Novski, koji je osnovan kako to sam Šabanović kaže „zbog izvanrednog vojničkog i privrednog značaja toga područja“.[191]

Podjela sandžaka na četiri kadiluka potrajat će do prve polovice 16. st. kada su osnovana još četiri nova kadiluka: Mostarski, Cernički, Nevesinjski i Pljevaljski. U drugoj polovini 16. st. osnovani su Imotski, Gabela ili Neretva i Čajniče, tako da je Hercegovački sandžak bio podijeljen na 11 kadiluka. Početkom 17. st. njihov broj će porasti na 16.[192]

2.2.2. Mostarski kadiluk

Za većinu kadiluka, godine osnutka se ne mogu sa sigurnošću ustvrditi. Tako se ni za Mostarski kadiluk ne zna kada je točno osnovan, ali je to svakako bilo između

[187]ISTO, 46.
[188]ISTO, 47.
[189]J. MULIĆ, *Hercegovina,* II./I., 9.
[190]T. POPOVIĆ, „Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI. stoljeću“, 1963., 77.
[191]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 156-157, 166.
[192]ISTO, 188.

1509. i 1519. godine. Naime, Mostarskom su kaduluku već 1510. i 1516. priključene nahije Radobolja i Poljica,[193] a u do sada poznatim izvorima mostarski se kadija prvi put spominje 1519. godine s timarom od 3000 akči.[194] Osim već spomenutih nahija Mostarskom kadiluku priključene su i neke nahije Fočanskog kadiluka: Drežnica, Duvno (Rog), Buško blato, Ljubuški, Posušje, Imota ili Imotski, Gorska župa i Primorje, Blato, Brotnjo i Fragustin. Nahije Blato, Drežnica i Brotnjo ostat će u sklopu Mostarskoga kadiluka do kraja turske vlasti u Hercegovini dok će ostale nahije biti pripajane novoosnovanim kadilucima, najčešće imotskom.[195]

2.2.3. Imotski kadiluk

Nakon osnivanja Imotskoga kadiluka, od Mostarskoga kadiluka oduzete su nahije Duvno, Buško blato, Ljubuški, Posušje, Imota, Gorska župa, Primorje i Fragustin i priključene novoosnovanom kadiluku. Prema H. Šabanović najstariji spomen Imotskog kadiluka je iz 1562. godine,[196]a osnovu ovog podatka većina kasnijih autora uzimala je 1562. godinu kao polaznu godinu osnutka Imotskog kadiluka. Tako i J. Mulić navodi da je spomenuti kadiluk osnovan između 1562. i 1565.godine ili čak i ranije.[197] Međutim, dostupni turski dokumenti iz druge polovice 16. st. daju nešto drukčije podatke. U spomenutim dokumentima u više se navrata nahije Primorje, Ljubuški, Duvno, Fragustin i Imota spominju u sastavu Mostarskoga ili nekoga drugog kadiluka i nakon 1562. godine. Tako se nahija Primorje spominje kao dio Mostarskoga kadiluka 1564.[198]i 1573., godine[199] a prvi do sada poznati spomen nahije Primorje u kadiluku Imotskijest iz mjeseca redžepa 984. odnosno srpnja 1576. godine.[200]

Za nahije Ljubuški i Duvno Šabanović kaže da su od 1562. odnosno 1575. u sastavu Imotskoga kadiluka.[201] Međutim, u izvodu iz carskog deftera iz 2. dekade safera 975./odnosno 1567. stoji da nahija Ljubuški, kao i selo Ljubuški pripada Mostaru,[202] a da je tako ostalo i do sredine 80-ih godina 16. st. potvrđuje i popis Hercegovine iz 1585.

---

[193]ISTO, 191.
[194]ISTO, 188.
[195]ISTO, 189.
[196]ISTO, 194.
[197]J. MULIĆ, *Hercegovina,* II./I., 41-42.
[198] Acta turcica, neobjavljena izvorna građa na turskom jeziku (15.-17. stoljeće) u franjevačkim samostanima Makarske, Zaostroga i Omiša. (Dalje: AT i skraćeno ime samostana), Z 51.
[199] AT, Z 58.
[200] AT, Z 57.
[201]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk,* 189.
[202] AT, Z 55; Šabanović navodi da je nahija Ljubuški 1567. bila u kadiluku Imotski, 194.

godine u kojemu se kao dio Mostarskoga kadiluka navode i nahija Ljubuški i nahija Duvno.[203] Prema tome, navedene nahije nikako nisu mogle biti dijelom Imotskoga kadiluka 1562. odnosno 1575., jer su u to vrijeme još uvijek bile u sastavu kadiluka Mostar.

Za nahiju Fragustin Šabanović kaže da je „pripadala prvo mostarskom a kasnije od 1576. imotskom kadiluku i ostala u njegovu sastavu sve do osnivanja gabeoskog kadiluka.“ U već spomenutim dokumentima nahiju Fragustin nalazimo u sastavu Mostarskog kadiluka 1580.[204] i 1590. godine.[205] Ako je navedena nahija u jednom trenutku i pripadala Imotskom kadiluku onda je to moglo biti ili u razdoblju poslije 1580. a prije 1590. godine, ili od 1576.kako to navodi Šabanović, ali je iz nekog razloga kasnije opet vraćena u sastav Mostarskog kadiluka. Već 1591. godinenahija Fragustin se spominje u Gabeoskom kadiluku.[206]

Prvi sigurni spomen imotskog kadije je iz mjeseca redžepa 984./1576. godine kada je izdan hudžet imotskoga kadije Halila, sina Huseinova.[207] Iako se nigdje izričito ne spominje osnivanje kadiluka, iz podataka koje donose turski izvori može se zaključiti da nije mogao biti osnovan davno prije spomenute godine.

U prilog već navedenom je i jedan podatak iz sudskog zapisnika iz 2. dekade zilkade 977./979. odnosno 17.-26. travnja 1570. ili 1572. godine u kome stoji kako je sudu pristupio fra Pavle, gvardijan sela Kamen Most, koje se nalazi u „nahiji Imota, koja pripada mostarskom kadiluku“.[208] Još jedan spomen nahije Imota u Mostarskom kadiluku nalazimo i 1574. godine Hercegovački sandžak-beg Jusuf, sin Bajramov piše redovnicima crkve u selu Kamen Most, koja se nalazi u „nahiji Imota, u kadiluku Mostar, u sandžaku Hercegovina“.[209] Iz svega navedenog proizlazi da Imotski kadiluk nije mogao biti osnovan 1562. godine nego cijelo jedno desetljeće kasnije. Po svoj prilici nastao je 1576. godine kada se najveći broj nahija i spominje u sastavu kadiluka Imotski.

[203] A. S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća“, 177-178.
[204] AT, Z 64.
[205] AT, Z 77.
[206] AT, Z 78.
[207] AT, Z 57.
[208] AT, M I-21.
[209] AT, O 1.

2.2.4. Kadiluci Duvno i Ljubuški

Godine osnutka kadiluka Duvno i Ljubuški također se ne mogu sa sigurnošću ustvrditi. Do sada se smatralo da je Duvanjski kadiluk osnovan u 17. st. kada i Ljubuški,[210] ali dostupni izvori bacaju novo svjetlo o vremenu njihovog nastanka.

Već u drugoj polovici 16. st. (1564.) u dva navrata se spominje naib nahije Duvno. Rošen sin Nesuhov, navedene je godine izdao dva hudžeta (sudska odluka). Prvi je izdan 3. dekade ramazana 971. odnosno 3.-12. svibnja 1564. godine,[211] a drugi 2. dekade rebia II 972./1564. godine.[212] Desetak godina kasnije opet se spominje duvanjski kadija ili naib Mehmed u hudžetu iz 1. dekade redžepa 983./1575. godine.[213]Ovdje se ne radi o samostalnom Duvanjskom kadiluku već samo nijabetu (ispostavi) Mostarskoga kadiluka kome je Duvno pripadalo do 1632. god., (iako se izrijekom ne navodi).[214] Duvanjski kadiluk spominje se u ožujku 1633. god. u sidžilu mostarskoga kadije iz 1632.-1634. god.[215] i to je do sada prvi sigurni spomen ovoga kadiluka kao samostalnog.

Prema dosadašnjim saznanjima, Ljubuški kadiluk javlja se kao samostalan30-ih godina 17. st., tako da se i godina njegovog osnutka stavlja u to vrijeme ili nešto malo prije toga.[216] Prvi spomen kadiluka Ljubuški u turskim dokumentima nalazimo 2. dekade safera 1020. odnosno 25. travnja do 4. svibnja 1611. god. i to u teskeri makarskog emina Ćejvan-age, koji samostan Zaostrog spominje u Ljubuškom kadiluku.[217] Nakon 1611. god. isti se kadiluk spominje i 1612. kada se u njegovom sastavu spominje selo Brist kod Zaostroga,[218] zatim 1619. u jednom fermanu sultana Osmana II. koji upućuje kadijama Imotskoga, Ljubuškoga i Mostara,[219] te 1627. također u fermanu upućenom kadijama Ljubuškoga i Imotskoga.[220] Iz priloženog se može zaključiti da je Ljubuški kadiluk osnovan ranije nego što se to dosada mislilo, a to je svakako prvo desetljeće 17. st. Najvjerojatnije 1610. god.

---

[210]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk,*196-197.
[211] AT, M VI,8.
[212] AT, Z 51.
[213] AT, Z 61.
[214]MUHAMED A. MUJIĆ, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*., Mostar, 1987., 24.
[215]M. A. MUJIĆ*, Sidžil mostarskog kadije,*43r/1.
[216]H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk,* 197.
[217] AT, Z 122.
[218] AT, Z 128.
[219] AT, I -21 ili O 2
[220] AT, Z 182.

Ljubuški naib spominje se sve do polovice 17. st., odnosno Kandijskog rata (1645.-1669.), nakon čega u izvorima više ne nalazimo njegovog spomena. Ljubuški naib Ishak izdao je 1077./1666. god. muraselu, nekom papazu Marijanu i to je vjerojatno posljednji put da se ljubuški naib spominje u pisanim dokumentima.[221]

Kada je došlo do ukidanja kadiluka ne može se sa sigurnošću ustvrditi. Šabanović je mišljenja da je do toga došlo za trajanja Kandijskoga rata ili neposredno nakon njega.[222] Međutim, u dokumentima se Ljubuški kadiluk spominje i tijekom Bečkoga rata. U teskeri bosanskoga valije iz 1685. eminu Mustafa-agi dano je pravo ubiranja resmi filurije od Vlaha „u kadilucima Mostar, Ljubuški i Imotski".[223] Iste godine u regesti sidžila mostarskoga suda nalazimo i pečat i potpis ljubuškoga kadije Hasana u svezi raspodjele imovine nasljednicima Ivana, sina Matina.[224] To je zasada posljednji poznati spomen Ljubuškoga kadiluka, odnosno kadije u pisanim dokumentima. Kadiluk je vjerojatno ukinut za vrijeme trajanja ili nakon Bečkoga, a ne Kandijskoga rata kako se to dosada mislilo.

2.2.5. Kadiluk Neretva/Gabela

Od sredine 15. st. već spominjani stari trg Drijeva počinje se nazivati Gabela, a sami trg i skela Gabela ili Neretva. Prema J. Muliću kadiluk Neretva se prvi put spominje 1586./1587. kada je izdan ilam neretvanskog kadije. Samo dvije godine kasnije (1588.) spominje se kadiluk Gabela, koji od 1588. nosi taj naziv.[225] Gabela je do osnivanja istoimenog kadiluka pripadala kazi Nevesinje.

U pismu hercegovačkog sandžak-bega Mehmeda od 3. dekade zilkade 997. odnosno 1589. samostan Zaostrog nalazimo u sastavu Gabeoskog kadiluka.[226] Dvije godine kasnije (1591.) isti sandžak-beg izdaje teskeru u kojoj opet navodi da je samostan Zaostrog u Gabeoskom kadiluku.[227] Tu je i već spomenuta nahija Fragustin koja se 1591. spominje u sastavu kadiluka Gabela.[228] Na osnovu izloženog može se reći da je kadiluk Gabela osnovan poslije 1586. a prije 1590. god.

---

[221] AT, O 31.
[222] H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk,* 197.
[223] *Regesta sidžila mostarskog suda, fragmenti iz 1044-1207 (1635-1783*), obradio Hivzija Hasandedić, 25/a.
[224] ISTO, 24/b.
[225] J. MULIĆ, *Hercegovina,* II./I., 44.
[226] AT, Z 76.
[227] AT, Z 78.
[228] AT, Z 78.

2.2.6. Kadiluci Cernički, Nevesinjski, Pljevlja, Čajniče, Ljubinje i Stolac

Radi nedostupnosti izvori koji bi bacili više svjetla o nastanku spomenutih kadiluka ili broju pripadajućih nahija navedeni kadiluci će se samo kratko spomenuti kako bi zaokružili cjelinu oko administrativnog uređenja Hercegovačkog sandžaka.

Cernički je kadiluk osnovan poslije popisa Hercegovačkog sandžaka 1519./1520. god., a prvi se put spominje 1532. god. U sklopu ovog kadiluka nalazile su se nahije Gacko, Vrm, (Klobuk) i Piva.[229]

Nevesinjski kadiluk u izvorima se prvi put spominje 1470. god., ali i Šabanović i Mulić se slažu da on tada još nije postojao kao samostalan kadiluk. Nevesinje je sve do nove reorganizacije 1537. bilo nijabet Drinskog kadiluka, a po svoj prilici osnovan je te iste godine. Činile su ga nahije Nevesinje, Konac polje, Neretva i Gabela do osnutka Neretvanskog kadiluka.[230]

Kadiluk Pljevlja ili Taslidža prvi se puta spominje 1532., ali je osnovan između 1519., kada je izvršen popis Hercegovačkog sandžaka, i spomenute 1532. god. Glavno središte je Kukanj.[231]

Prema Šabanoviću, kadiluk Čajniče osnovan je između 1572. i 1582. god., dok Mulić smatra da je spomenuti kadiluk osnovan poslije popisa iz 1585. što temelji na tvrdnji da su nahije Dubštica i Pribud u vrijeme sastavljanja popisa bile u sastavu Fočanskoga kadiluka.[232]

Kadiluk Ljubinje osnovan je krajem 16. ili početkom 17. st., a prvi se put spominje 1633. god. Početkom 17. st. spominje se kao samostalan i kadiluk Belgradžik sa sjedištem u Konjicu. Ni za Stolački kadiluk nema pouzdanih podataka o njegovom osnivanju. Poznato je da je osnovan u drugoj polovici 17. st. Prvi spomen o stolačkom kadiluku donosi nam Evlija Čelebija u djelu *Putopis,*[233] ali zbog nedostupnosti relevantnih izvora nemoguće je preciznije odrediti vrijeme njegovog nastanka.[234]

---

[229] J. MULIĆ, *Hercegovina,* II./I., 40.
[230] H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 192-194; J. MULIĆ, Hercegovina, II./I., 40.
[231] H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 194; J. MULIĆ, *Hercegovina*, II./I., 42.
[232] ISTO, 46.
[233] EVLIJA ČELEBIJA (preveo Hazim Šabanović), *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo, 1967., 419.
[234] H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 196-197.

3. HERCEGOVINA POD TURSKIM GOSPODSTVOM

3.1. Položaj kršćana u osmanskom društvu

3.1.1. Društveni položaj

Osmanska je država bila islamska država, zasnovana na načelima šerijata odnosno islamskog prava. Pored šerijata postojalo je i običajno pravo kojemu su pripadali i kanuni, propisi koje je donosio sam sultan i koji nisu smjeli biti u suprotnosti sa šerijatom.[235] Kako su se kanuni temeljili na sultanovoj volji mogao ih je mijenjati i ukidati, a vrijedili su za sve podanike osmanske države bez obzira na konfesionalnu pripadnost, dok se šerijat primjenjivao na nemuslimane samo u slučajevima kada bi se obratili šerijatskom sudu.[236] Upravo na temelju šerijata, osmanska je država jamčila narodima Knjige (kršćani, Židovi) koji prilikom osvajanja nisu pružili otpor muslimanskom osvajaču, milost i sigurnost od odvođenja u ropstvo. U osmanskom su društvu imali status zimija, (*zimmî*) odnosno štićenikakoji su mogli živjeti na prostoru osmanske države, ali samo pod određenim uvjetima. Jedan od uvjeta bio je i poštivanje odredbi islama, prema kojima nisu smjeli činiti ništa, što je na bilo koji način u suprotnosti s islamom. Nisu imali vojne obveze, ali u zamjenu za to plaćali su džiziju koju muslimanski podanici nisu bili dužni plaćati. S druge strane, islamska se država obvezuje da će štititi zimije, njihovo dobro i slobodu vjere.[237]

---

[235]N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 22-23.

[236]SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19.stoljeće*. Doba *fra Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971.,20-21; E. İHSANOĞLU (prir.), *Historija osmanske države i civilizacije*,I., 576.

[237]SREĆKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*. *Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804*., Ziral, Mostar ²1999., 130; HAMID HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, Orijentalni institut, Posebna izdanja, IV, Sarajevo, 1966., 1; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 119-120;E. İHSANOĞLU (prir.), *Historija osmanske države i civilizacije*, I., 571-572.

Njihov položaj bio je utvrđen još u 7. st. tzv. *Omarovim ugovorom,* koji u 24 točke donosi niz propisa o tome kako se kršćani trebaju ponašati prema muslimanima i koja su njihova prava. Neke od točaka tog ugovora su sljedeće:

- kršćanima i židovima zabranjeno je podizati samostane, crkve i pustinjačke naseobine,
- ne smiju popravljati svoje crkve,
- oni koji stanuju u susjedstvu muslimana kuće mogu popravljati samo u slučaju skrajnje potrebe,
- na samostanima i crkvama trebaju se povećati vrata,
- strancima su dužni pružiti gostoprimstvo kroz tri dana,
- strogo im je zabranjeno primati uhode, a ukoliko za njih saznaju trebaju ih prijaviti muslimanima,
- njihov međusobni pravorijek ne vrijedi,
- prema muslimanima se trebaju ponašati s poštovanjem i prepuštati im mjesto sjedenja,
- njihova se odjeća mora razlikovati od muslimanske,
- ne smiju jahati konja niti nositi bilo kakvo oružje ni u kući ni izvan nje,
- ne smiju javno nositi križ niti svete knjige,
- oni koji stanuju u susjedstvu muslimana, kuće mogu popravljati samo u slučaju potrebe,
- u svojim kućama mogu samo umjereno zvoniti i poluglasno pjevati,
- muslimanima je dopušteno, kršćanska groblja u kojima se više ne pokopava, orati i sijati,
- ako neki musliman loše postupa s kršćaninom ili židovom, mora platiti za to predviđenu novčanu kaznu.[238]

U praksi se ova ograničenja nisu tako strogo primjenjivala, ali bez obzira na to ona su bila ponižavajuća i jasno su pokazivala tko je tu gospodar a tko podložnik. Neke od gore navedenih odredbi, kao što je zabrana jahanja ili ograničenja u odijevanju, mogle su se ukinuti novcem. Novcem se također mogla izbjeći i smrtna kazna.[239]

Ako bi „štićenici" prekršili neku od zimijskih odredbi, kršćani bi gubili zaštitu. To se moglo dogoditi ako bi:

[238]S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini…*, 20.
[239]ISTI, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine,* 130-131.

- posegli oružjem protiv muslimana,
- špijunirali u korist kršćanskih zemalja,
- bavili se drumskim razbojstvom,
- umorili muslimana ili ga naveli da se odrekne islama,
- bludno općili s muslimankom te uskratili džiziju.[240]

Prema općoj društvenoj podjelistanovništvo Osmanskoga Carstva dijelio se na dvije osnovne skupine: vojničku i radnu. U vojničku skupinu ubrajali su se vojni idržavni službenici koji su bili obvezni na vršenje vojne službe, kao i neki vjerski službenici poput mutevelije, hatiba, nazira i drugih kojinisu imalivojni karakter, ali su bili oslobođeni davanja dažbina. Radnu skupinu predstavljala je raja (tur. *raya* – doslovno stoka), odnosno muslimanski i kršćanski podanici koji su svoje obveze prema državi ispunjavali plaćanjem dažbina.[241]Iako je izraz „raja" u početcima podrazumijevao sve osmanske podanika bez obzira na njihovu konfesionalnu pripadnost, od kraja 17. st. taj se izraz sve češće počinje upotrebljavati samo za nemuslimanske podanike, a to će značenje potpuno prevladati u 18. st.[242]

Pored već navedene podjele, postojala je i podjela prema kojoj su se kršćanski i muslimanski podanici, koji su bili i najbrojniji dio seoskog pučanstva, dijelili na dvije skupine: zemljoradnike i stočare ili vlahe. Iako su i jedni i drugi bili ubrajani u podanike, odnosno raju, i imali određene obveze prema državi, ipak je između njih postojala određena razlika. Zemljoradnici su bili podređeno, zavisno seljaštvo, doksu vlasi stočari, za razliku od zemljoradnika, bili slobodni seljaci kojima su priznata njihova ranija prava.[243]

Raja je bila vezana za gospodara na čijoj se zemlji nalazila. Odnos raje prema spahiji bio je uređen zakonom na način daoni koji se uz dopuštenje vlasnika nastane na njegovoj zemlji, postaju njegovi kmetovi. Onog trenutka kada bi seljak bio zaveden u defter kao kmet, postajao je podložan spahiji i morao je izvršavati svoje obveze prema njemu. Spahija jeimao pravo dizati prijelaznu taksu (tapiju),koja je omogućavala

[240]ISTO, 130.
[241]MILAN VASIĆ, „Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka", u: *Glasnik Društva istoričaraBiH*, XXXVII, Sarajevo, 1986., 53; SNJEŽANA BUZOV**,** „Vlaško pitanje i osmanlijski izvori", u: *Povijesni prilozi*, 11, Orijentalni institut, Sarajevo, 1992., 49; ADEM HANDŽIĆ, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33, Sarajevo, 1984., 131.
[242]NEDIM FILIPOVIĆ, „Pogled na osmanski feudalizam", u: *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, IV, Sarajevo, 1952., 115.
[243]NEDIM FILIPOVIĆ, „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini", u: *Godišnjak, ANUBiH*, XII, Sarajevo, 1974., 128-129.

kmetovima da osiguraju nasljedno pravo na zemlju koju obrađuju svojim potomcima. Kmet je bez dozvole spahije mogao napustiti zemlju, dok je u isto vrijeme spahija mogao udaljiti kmeta s posjeda samo uz uvjete. Budući da je spahija zbog vojnih dužnostičesto izbivao sa svojega posjeda, položaj kmeta u prvim godinama nakon osvajanja nije bio težak, a ni visina davanja kmeta spahiji nije bila određena zakonom. Međutim takav, za kmetove povoljan odnos, neće potrajati. Izbjegavanje vojnih dužnosti od strane spahija imalo je za posljedicu njihov sve češći i duži boravak na posjedu, što se izravno odrazilo i na položaj seljaka. Njihovi gospodari se sve manje pridržavaju zakonom određenog odnosa, tako da je kmet od tog trenutka postao sve više izložen nasilju i bezakonju.[244]

Vlasi su bili u nešto povoljnijem položaju u odnosu na zemljoradničku raju. Njihovo osnovno zanimanje bilo je stočarstvo, a bili su obuhvaćeni carskim ili sandžakbegovim hasom. Vlaške starješine sklapale su ugovore s turskim vlastima o kolonizacijipustih zemalja,zahvaljujući kojima su, kao protuuslugu, dobivali zemlje, čifluke, mlinove ili vinograde. Osim toga,ubirali su poreze za svoje gospodare, brinuliza javnu sigurnost, snabdijevali Dubrovnik stokom i stočnim proizvodima, a vrlo često su bili angažirani u vojnim ili poluvojnim službama.[245]

3.1.2. Porezne obveze

U prvim godinama osmanske vlasti u Hercegovinidavanja kojima su seljaci bili opterećeni nisu predstavljala veliki teret, jer su prilike za seljake bile relativno povoljne. Međutim, brojni nameti čiji su se iznosi vremenom povećavali kao i zlouporabe spahija i lokalnih vlasti koji su samovoljno uvodili nove poreze pogoršat će položaj seljaka i dovesti ih u nezavidnu situaciju iz koje će mnogi tražiti izlaz.

Raja je osmanskoj državi bila dužna plaćati brojne namete koji su se dijelili na šerijatske, koji su bili zasnovani na islamskom zakonu i predstavljali su različite vidove feudalne rente, te izvanredne namete i terete (*tekälif-i örfiye*)koji su pripadali državi i bili povremeno nametani uglavnom za vojne potrebe.[246]I jedni i drugi nameti padali su

[244]MILAN PRELOG, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I., Sarajevo 1924., 46-47.
[245]SKUPINA AUTORA, *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959., 122-123; VOJISLAV KORAĆ, *Trebinje. Period od dolaska Turaka do 1878. god.,*II., Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje, 1971., 61-62.; N. FILIPOVIĆ, „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*",* 128-132.
[246]VLADO SMOLJAN, „O nekim izvorima akumulacije u Hercegovini u osmanskom periodu", u: *Hercegovina. Časopis za kulturno i historijsko nasljeđe,*2, Mostar, 1982., 168.

na teret zavisnih seljaka, ali je bilo određenih razlika u visini davanja što je bilo povezano s konfesionalnom pripadnošću.Tako su davanja muslimanske raje u odnosu na kršćansku bila manja, a nekih su poreza bili i oslobođeni.

Jedan od poreza kojeg je muslimanska raja bila oslobođena bila je*džizija*[247](glavarina) ili harač. To je bio obvezan porez koji se davao u zamjenu za vojnu službu i bili su ga dužni plaćati svi odrasli nemuslimani sposobni za rad. Na taj su način pokazivali svoju odanost prema državi. Iako je bila obvezan porez postojale su određene skupine stanovništva na koje nije padala ova obveza. To se u prvom redu odnosilo na žene i djecu, kao i sve one koji su bili nesposobni za privređivanje: bolesnici, starci i siromasikoji su živjeli od milostinje i duševni bolesnici.[248]U vrijeme sultana Sulejmana Zakonodavca džizija je za svakoga, bez obzira na njegovo imovno stanje, iznosila 25 akči. Nakon njegove smrti to će se promijeniti i džizija će se ubirati prema imovnom stanju. Visinu džizije određivalo je financijsko stanje države. Što je Carstvo dublje tonulo u krizu, to se visina džizije povećavala.. Tako je za Murata III. (1574.-1595.)iznosila 35 akči, a na kraju njegove vladavine povećana je na 70 akči. Za njegovog nasljednika Mehmeda III. (1594.-1603.)porasla je na 140 akči,a za Mehmeda IV. (1623.-1640.) iznosila je 232 akče.[249] Iako se džizija, odnosno glavarina plaćala po glavi, u europskom dijelu Carstva ona se umjesto od glave ubirala od kuće, a tako će se plaćati sve do kraja 17. st.kada je uveden jedinstven sustavplaćanja. Naime, nepovoljan razvoj događaja na bojnom polju krajem 17. st. odrazio se i na financije Osmanskoga Carstva. Kako bi napunilo državnu blagajnu Carstvo je bilo prinuđeno povećati poreze,što se odrazilo i na visinu džizije koja jeosjetno porasla. Sve do druge polovice 19. st. bogatiji su plaćali 4 dukata, srednji stalež 2, a siromašni 1 dukat.[250]

Unatoč odredbama prema kojima se provodilo prikupljanje džizije, ipak su postojale određene zlouporabe, a sve kako bi se pojedinci materijalno okoristili. To je posebno došlo do izražaja kada je džizija davana u zakup. Tada su zakupnici pravo

[247] „Džizija je porez koji su nemuslimani davali za svoju ličnost, a harač je zapravo porez na zemlju. I jedno i drugo se stavlja kao obaveza za nemuslimane, ali između njih postoji razlika što džiziju ne daju muslimani. Zato primanjem islama otpada ova obaveza. Međutim kada se na zemlju uspostavi harač, njega mora dati svatko, bio njezin vlasnik odnosno posjednik nemusliman ili musliman. Zbog toga primanje islama od strane njenog posjednika ne mijenja ništa. On i dalje mora plaćati harač na zemlju. Ova razlika u značenju džizije i harača kao pravnih termina ističe se u šerijatsko-pravnim djelima. Međutim u praksi ova su se dva termina upotrebljavala jedan umjesto drugoga. Tako je i izraz harač često upotrebljavan u značenju džizije.“ HAMID HADŽIBEGIĆ, „Džizija ili harač“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV, Orijentalni institut, Sarajevo, 1952.-1953., 57-58.

[248]H. HADŽIBEGIĆ, „Džizija ili harač“, 60-62.

[249]ISTO, 77.

[250]ISTO, 77.

ubiranja prodavali drugimakoji su opet, radi materijalne koristi ubirali džiziju u iznosu koji je njima odgovarao.[251]

Ušur (desetina) također je padao na leđa seljaka. To je bio porez koji se davao u naturi od prinosana većinu poljoprivrednih kultura: pšenicu, ječam, raž, zob, proso, zatim bob, leću, grah i grahoricu, desetinu od košnica, konoplje, lana, bijelog i crvenog luka.[252] Zajedno s desetinom ubirala se i *salarija*, porez koji su do kraja 16. st. plaćali i kršćani i muslimani. Već krajem 16. st. ta je obveza za muslimane ukinuta.[253]Dažbine u novcu davale su se i na sitnije proizvode pčele, mlinove i stupe. Osim već navedenog seljaci su spahijama bili dužniplaćati i porez na zaradu, tzv. *ispendža* ili zemljarina. I kršćanski i muslilamsnki podanici imali su iste obveze, s tom razlikom što su muslimanski podanici umjesto ispendže plaćali*resmi-čift*.Razlika se nije očitavala samo u nazivu poreza nego i u njegovoj vrijednosti.[254] Tako je iznos *resmi-čifta* za muslimane iznosio 22 akče, dok su kršćani zemljarinu, odnosno ispendžu plaćali 25 akči.[255] Međutim, kod muslimanske raje nisu svi plaćali jednak iznos resmi-čifta. Prema kanun-ami za Hercegovački sandžak iz 1637./1638. oženjeni koji su živjeli u zajednici s ocem ili bratom, plaćali su resmi-čift 9 akči, a neoženjeni muslimani plaćali su 6 ili 7 akči. Od nemuslimana, bez obzira jesu li oženjeni ili ne, uzima se jednak iznos, 25 akči.[256]

Devširma je osmanski izraz za povremeno ubiranje kršćanske djece. Ne zna se kada je uvedena institucija devširme, ali pretpostavlja se da je to bilo za sultana Murata I. (1320.-1389.).[257] Bila je zakonom propisana obveza i u samim početcima odnosila se samo na domicilno nemuslimansko stanovništvo. Tijekom godina to će se promijeniti i u adžemi oglani, kako su se nazivali dječaci prikupljeni devširmom, uzimat će se i muslimanska djeca. Pri tom se trebalo strogo voditi računa da se ne uzimaju sinovi jedinci, oženjeni, siročad, oni koji se obučavaju za neki zanat kao ni oni koji imaju bilo kakav tjelesni nedostatak. Nisu se uzimala ni židovska djeca, djeca koja znaju turski

[251]ISTO, 80.
[252]RUDOLF KRALJEVIĆ, „Glavni izravni i neizravni vinogradarsko-vinarski porezi u BiH“, u: *Hercegovina*, II., Mostar, 1996., 78.
[253]N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 110.
[254] V. KORAĆ, *Trebinje, II*, Sarajevo, 1971., 62.
[255]ADEM HANDŽIĆ, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII. stoljeća“, 131.
[256]*Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut, Sarajevo 1957., 148.
[257]E.J. BRILL, *The encyclopaedia of islam*, vol. II., 210; HALIL INALÇIK, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300.-1600*., Srednja Europa, Zagreb, 2002., 96.

jezik ili ona koja se bave nekim zanatom, kao ni djeca koja su na bilo koji način upoznala život i svijet.[258]

O vremenskom razmaku kupljenja dječaka kao i njihovoj dobi podatci se razlikuju. Tako Petar Masarechi u svom izvješću o putu kroz Bosnu navodi da se svake pete do desete godine odvode mladići pri čemu ne navodi starosnu dob odvedenih dječaka.[259] Prema D. Mandiću, Turci su zarobljavali mušku djecu u dobi od 8 do 12 godina, ali ne navodi vremenske intervale u kojima je vršeno zarobljavanje.[260] Franjo Šanjek navodi da su dječaci kupljeni svakih tri do četiri godine u dobi od 10 ili 12 do 25 godina.[261] Slične podatke donose S. Džaja i Ešref Kovačević. Prema njima, odvođenje djece u dobi od 7-8 do 20 godina vršeno je svakih tri do pet odnosno sedam godina.[262] Kako su tijekom 16. st. rasle potrebe Carstva tako se i vremenski interval prikupljanja djece smanjivao, a starosna dob povećavala. Carstvo nije moglo čekati nekoliko godina da djeca odrastu, nego su uzimali već odraslu djecu kako bi što prije bila sposobna za služenje. Dječaci su raspoređivani na osnovu svojih sposobnosti tako da su oni najbolji koji su se isticali nekim vještinama ili znanjem ostavljani na dvorovima sultana gdje su školovani i osposobljavani za određena zvanja. Većina je uvježbavana za janjičare, elitne vojne jedinice sastavljene upravo od dječaka sakupljenih devširmom, koji su se odlikovali velikom odanošću sultanu.[263] Za pretpostaviti je da su starija djeca bila slabije odana sultanu, jer je u njima još bilo svježe sjećanje na kraj i narod iz kojeg su odvedeni. Carstvo koje je gotovo redovito bilo u ratu s europskim ili azijskim vladarima popunjavalo je vojne redove upravo mladićima prikupljenim devširmom. O tome svjedoči i jedan podatak koji donosi fra Marijan,franjevac koji je 1647. godine pisao u Rim kako je veliki vezir iz Bosne i Albanije pokupio 500 kršćanske djece i poslao ih u Carigrad. Najviše ih je pokupio u Mostaru, koji je rodno mjesto velikog vezira.[264] Iako se ne navodi dob odvedenih dječaka nema sumnje da se radilo o malo starijoj djeci koja

[258]EŠREF KOVAČEVIĆ, „Jedan dokument o devširmi“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXII-XXIII/1972-73., Sarajevo, 1976., 204-205; E. İHSANOĞLU (prir.), *Historija osmanske države i civilizacije*, I., 416-417.

[259]ALEKSANDAR SOLOVJEV„Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne“, u: *Glasnik Istorijskog društva BiH*, I., Sarajevo, 1949., 127-128.

[260]D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 175.

[261]FRANJO ŠANJEK, „Kršćanstvo Bosne i Hercegovine“, u: *Croatica cristhiana periodica*, XVI/30, Zagreb, 1992., 143.

[262]S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 62; E. KOVAČEVIĆ, „Jedan dokument o devširmi“, 204-205.

[263]H. INALÇIK, *Osmansko Carstvo***,** 97-100.

[264] „…sono fuori offitiali pigliandoli per tutta Bosna et Albania, et particolarmente dal la Città di Mostar di dove è nativo il Gran Visir qualle fece pigliare cinquecento figlioli, e il condusse a Constantinopoli.“, M. JAČOV,*Le missioni…*vol. I., 149.

su u kratko vrijeme mogla biti osposobljena za vojničku službu, budući da je Carstvo tada već bilo u ratnom sukobu s europskim silama. To je vjerojatno bio i posljednji put da su, barem što se tiče Mostara, djeca kupljena za devširmu. Prema Josefu Matuzu, ustanova devširme ukinuta je za Murata IV. negdje oko 1650. godine.[265]

Bez obzira koliko se danak u krvi smatrao korisnim radi mogućnosti koju su djeca dobivala u naobrazbi, mogućeg uspona u službi i samom položaju, odvođenje djece iz njihovih domova iz poznate sredine u jedan potpuno novi i strani svijet, moralo je biti traumatično iskustvo, kako za djecu tako i za njihove roditelje. Oni koji su izravno bili pogođeni ovom obvezom na razne su načine nastojali izbjeći odvođenje djece. Tako se ponekad pribjegavalo i očajničkim mjerama kao što je sakaćenje dječaka. Jedan primjer iz ljetopisa bosanskih franjevaca pokazuje kakav je bio odnos naroda prema danku kada je 1667. godine adžemioglanski aga došao kupiti dječake u adžemi oglane. „U to vrime izađe adžamoglanski aga i ne hti kupiti dice turske nego krstjansku. I veoma se krstjani pokazaše temeljiti u viri: nitko sam ne ode, niti dade po volji svoga diteta; i niki u vodu izskakaše.“[266] Budući da je danak u ovo vrijeme već bio ukinut, jasno je da ukidanje nije sprovedeno istovremeno u svim dijelovima države i da je sporadičnog kupljenja u određenim krajevima još uvijek bilo.

Značajan izvor prihoda Osmanskom Carstvu donosio je porez na stoku. Budući da je Carstvo zbog brojnih ratnih sukoba u koje je bilo upleteno često bilo u financijskim problemima, nastojalo se spriječiti sve nepravilnosti i nezakonitosti oko ubiranja spomenutog poreza, kao i njegovo preveliko povećanje. Svaka zlouporaba mogla je dovesti do smanjenja stočnog fonda, što svakako nije bilo u interesu turskih vlasti. Njegovo smanjenje dovelo bi do oskudice u prehrani ne samo pučanstva nego i vojske, što je Carstvo nastojalo po svaku cijenu izbjeći. To možda najbolje pokazuje iznos poreza na stoku koji se za razliku od drugh poreza gotovo i nije povećavao. Od druge polovice 15. i tijekom cijelog 16. st. iznosio je jednu akču na dva brava. Porez je kasnije povećan na jednu akču za svakog brava što će ostati nepromijenjeno sve do 19. st.[267]

Pored svega navedenog, seljaci su morali plaćati i globe za raznorazne prijestupe, a tu su bili i već spomenuti izvanredni nameti kojima su bili opterećeni i kršćanska i muslimanska raja. Izvanredni nameti i tereti uključivali su u prvom redu

[265]JOSEF MATUZ, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., 112.
[266]NIKOLA LAŠVANIN, *Ljetopis*, (prir. Ignacije Gavran), Sarajevo - Zagreb, 2003., 273.
[267]HAMID HADŽIBEGIĆ, „Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju,* VIII/IX, Sarajevo, 1959., 64.

fizički rad na održavanju i popravljanju kula, mostova, putova, zatim osiguravanje hrane i smještaja turskoj vojsci kada bi prolazila kroz njihov kraj.

Nakon 1541., kada i prestaju sva značajnija osvajanja, vojni pohodi donose sve manje prihoda tako da Porta seljacima sve češće nameće izvanredne poreze. Budući da je u isto vrijeme bilo sve manje novca za podmirivanje novčanih izdatakakako prema vojsci tako i prema državnom aparatu izvanredni se porezi sve češće potražuju u gotovini. To posebno dolazi do izražaja u 17. st. kada se, radi sve veće potrebe za novcem propisuju novi izvanredni nameti i povisuju stari.[268]

Sve teži gospodarski položaj i unutrašnja kriza Osmanskoga Carstva, koja od početka 17. st. sve više dolazi do izražaja, imali su za posljedicu povećanje poreza i nametanje novih. Nepovoljan razvoj prilika najviše se odrazio na podložnu raju, koja se našla na udaru lokalnih moćnika. Pod izgovorom izvanrednih nameta protuzakonito su uzimali stoku i novac, pri čemu su svojom bezobzirnošću u ponašanju prema raji još više otežavali njihov položaj. Nezakonito su uzimali novac zadoprinos namjesniku za inspekciju (*devir*), doprinos za odjeću (*kaftan baha*), doprinos na ime njegovog dočeka (*selamiye*), doprinos za hranu (*zahire baha*), zatim za obuću (*nal*), putne troškove (*konak akçe*), troškove mobilizacije (*bayrakakçe*), desetina na plaćenu krvarinu (*öşr-ü diyet*), troškove za održavanje namjesnikova dvora (*kapu harci*).[269] U Hercegovini se ovi nameti susreću pod imenom *peškeš* – izraz koji se i danas može čuti kod starije populacije – što znači „dar“ odnosno darivanje. Teško je ustvrditi kada se prvi put spominje ovaj porez. Prema K. Jurišiću začeci istog javljaju se još 1550. godine kada se stanovnici Zaostroga i Drvenika žale na vojvode koji im umjesto jedanput u dva-tri mjeseca kako su to ranije uobičavali, sada dolaze svaki tjedan i vrše nasilja tražeći darove, besplatnu hranu i piće, protuzakonito ih globe i sude.[270] Budući da su političke prilike u 17. st. bile sve nepovoljnije po Osmansko Carstvo samim tim je i potreba za novcem bila veća, pa je za pretpostaviti da je to bio jedan od glavnih razloga za uvođenje peškeša.

Sultani su svojim fermanima nastojali zaštititi raju i zabraniti uzimanje teških nameta od njih. Tako je sultan Mehmet IV. 1680. godineizdao ferman mostarskom

[268] J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 87, 110.
[269] AVDO SUĆESKA, „Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekālif-i şākka“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 1960./1961., Sarajevo, 93-94 s pripadajućim bilješkama.
[270] KARLO JURIŠIĆ, „Turska vladavina i kulturne prilike u Zabiokovlju 1493.-1717. god. s osobitim obzirom na postanak 'Hasanaginice'“, u: *Kačić. Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, XII., Split, 1980., 158.

kadiji i kadijama kadiluka Hercegovačkog sandžaka kojim se zabranjuje organima vlasti da od stanovništva u onom dijelu Hercegovačkog sandžaka, koji su se vratili u svoje domove nakon potpisivanja primirja s Mlečanima, uzimaju teške namete. U fermanu stoji: „Mnogi od organa vlasti dolaze kod njih na konak i besplatno uzimaju hranu, piće i ostalo." I veliki vezir Mustafa-paša, pozivajući se na sultanov ferman, uputio je pismo svim kadijama Hercegovačkog sandžaka da „zabrane svima da od sirotinje traže teške namete, besplatno uzimanje hrane i da im se ne čine nasilja."[271]

Upozorenja Porte da se raja ne iskorištava i ne propisuju novi nameti nisu imala odjeka kod lokalnih vlasti. Oni su nastavili s uvođenjem novih nameta tako da je njihovbroj do kraja 17.st.porastao na 26.[272] Tijekom 18. st. nezakonito potraživanje nameta nastavit će se u još većoj mjeri i dodatno opteretiti seljaka koji je pored spahije morao izdržavati cijelu strukturu osmanske vlaste „od sudskog poslužitelja do sultana". Svi troškovi turskih vlasti stavljani su na teret stanovništvu u obliku novih nameta. Tako se seljaku naplaćivao i tzv. porez za zube koji je opravdavan time što službenici dok se goste kod seljaka troše svoje zube, a tri su poreza nosila naziv za zrak.[273]

Vlaško je stanovništvo bilo u nešto povoljnijem položaju. Budući da se njihov način života kao i položaj razlikovao od života i položaja zemljoradničke raje, oni su mogli lakše podnositi teret obveza. Kako nisu bili vezani za zemlju, nisu plaćali većinu davanja koju je plaćala zemljoradnička raja (harač, ispendžu, ušur), ali su umjesto toga svoje porezne obveze izmirivali u stoci.[274] Povrh toga svaka vlaška kuća plaćala je filuriju. Prema Nedimu Filipoviću ukupna renta hercegovačkih vlaha krajem 15. st. iznosila je 357.152 akče.[275] Sama filurija je u početku iznosila jedan dukat da bi kasnije taj iznos dostigao protuvrijednost za tri dukata.[276] Iznos filurije koji su Vlasi u Hercegovini bili dužni plaćati 1529. godine iznosio je 100 akči. Već iste godine Vlasi u Hercegovačkom sandžaku svedeni su na status raje. Iznos filurije je nakon toga smanjen, a i za vlaško je stanovništvo uvedena obveza plaćanja desetine. To potvrđuje i jedan podatak iz 1551. godine gdje se određuju obveze Vlaha u selu Dračan, nahija

[271] *Regesta sidžila mostarskog suda (1635.-1783.*), 19/b.
[272] VLADO SMOLJAN, „O nekim izvorima akumulacije u Hercegovini u osmanskom periodu", u: *Časopis Hercegovina*, 2, Mostar, 1982., 169.
[273] A. SUĆESKA, *Ajani. Prilog*, 62-63.
[274] SNJEŽANA BUZOV, „Vlaško pitanje i osmanlijski izvori", u: *Povijesni prilozi*, 11, Orijentalni institut, Sarajevo, 1992., 50.
[275] N. FILIPOVIĆ, „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini", 133.
[276] N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 121.

Imota. Vlasi moraju spahiji dati desetinu od obrade zemlje i filurdžijama 70 akči filurije.[277]

Iako su u osmanskoj državi svi podložnici bili dužni na davanje dažbina, ipak je u pojedinim slučajevima bilo iznimki.Pojedinci i skupine koje su vršile određene službe u korist turskih vlasti i pomagali im, bili su oslobođeni od nekih poreza. To najbolje ilustrira primjer vlaških knezova i primićura, koji su u zamjenu što turskim vlastima pomažu u prikupljanju poreza, bili oslobođeni poreza na sitnu stoku. Poreznih obveza bili su izuzeti i oni koji su radili na čuvanju opasnih prolaza, izgradnji mostova ili koji su bili u vojnoj službi.Bilo je slučajeva kada su i čitava sela oslobađana određenih nameta radi određenih poslova koje su obavlljali u korist turskih vlasti. Dobar primjer toga jest seloRabina,koje pripada Blagaju,a koje je bilooslobođeno većine redovitih i izvanrednih nameta jer je preuzelo brigu oko osiguravanja blagajskog klanca. Stanovnici toga sela bili su dužni samo davati desetinu na zemlju koju su obrađivali.[278] Isto tako nahija Drežnica kod Mostara, koja se sastojala od tri sela (Knezluk, Vrhpolje i Striževo), bila je oslobođena svih poreza osim desetine, jer su njeni stanovnici bili sokolari. Stanovništvo je bilo zaduženo da sokolove, koji su obitavali na liticama Drežnice, šalje na carski dvor za lov.[279] Zanimljiv je podatak koji donosi E. Čelebija o Gabeli. Prolazeći kroz taj kraj zabilježio je da je bila oslobođena „svih izvanrednih teških daća (tekâlīf-i šâkka)“.[280] Na žalost, Čelebija ne donosi i razloge radi kojih je Gabela oslobođena teških nameta, ali je to vjerojatno posljedica položaja i uloge Gabele u kojoj se nalazilo veliko trgovačko pristanište i trg. Budući da se nalazila na Neretvi i često bila na udaru uskočkih skupina, posebno za trajanja ratnih sukoba, za stanovništvo bi bilo nepodnošljiv teret plaćanje i dodatnih nameta. Pitanje je samo koliko se ta povlastica poštivala od strane onih koji su bili zaduženi za prikupljanje poreza. U svakom slučaju, turske age i gazije nastojali su to nadoknaditi zahtijevajući plaćanje poreza za ratne potrebe od redovnika.[281]

Pojedinci koji su bili u službi svećenika također su bili oslobođeni podavanja. O tome govori i teskera vojvode Mustafe od 1. dekade ramazana 928., odnosno 25.VII.-3.VIII. 1522. godine kojom dvojicu sluga crkve Sv. Gospoja u Zaostrogu, Ostoju Bratučića i Antuna Veselčića, koje je crkvi dao vojvoda Fragustin, oslobađa vojske,

[277] AT, Z 26; M I,15.
[278]H. HADŽIBEGIĆ, „Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša“, 78-80.
[279]AHMED S. ALIČIĆ, „Nahija Drežnica pod osmanskom upravom“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Etnologija, n. s., 37, Sarajevo, 1982., 4-5.
[280]E. ČELEBI, *Putopis*, 466.
[281] AZ, Z 39.

„davanja poklona i svih drugih obveza“. Tri godine kasnije (1525.) zaim Cetine Bali-vojvoda potvrđuje da gore navedena dvojica mogu služiti u spomenutoj crkvi i da ih nitko ne uznemiruje.[282] Isto tako u teskeri nekog Pervana (ime nije zabilježeno, niti je zabilježeno mjesto i ime samostana) od III. dekade safera 961., tj. 25.I.-3.II. 1554. godine zimije Vukić, Mihovil i Marko oslobođeni su „od davanja poklona“ sve dok obavljaju dužnosti prema redovnicima kojima su darovani.[283] Ponekad bi i čitava sela čiji su stanovnici služili svećenicima bila oslobođena obveza. Tako su i stanovnici sela Hraštani, teskerom Memi-vojvode iz 1562. godine „oslobođeni svih nameta“ jer služe redovnicima na skeli Makarska.[284]

Kako je naprijed već rečeno, osmanska se država temeljila na šerijatu prema kojem su donošene pravne odluke, ali islamsko pravo o pojedinim pitanjima nije bilo jasno definirano. U takvim slučajevima rješenje određenog problema regulirali su pravnici putem fetvi. Nakon što je papa Grgur XIII. 1582. godine reformirao stari kalendar, čije su promjene trebale prihvatiti sve kršćanske zemlje, nije bilo u potpunosti jasno treba li od kršćana naplaćivati globu radi uvođenja novog kalendara kojim se mijenjaju neki ustaljeni običaji, prije svega slavljenje blagdana. Kako je teklo rješenje tog problema pokazuje sljedeći primjer:

Pitanje: ako bi svi kršćani složno na osnovu toga što se po računanju astronoma našlo da u godini 1583. (sic) ima deset dana više, pomakli svoj Božić deset dana naprijed ili nazad od onoga kako je ranije bilo, - je li moguće po šerijatu miješati se u njihove vjerske običaje i uzimati globu redovnicima i popovima kršćana s motivacijom: Vi ste promijenili Božić.

Odgovor: Dokle god nema krivičnoga djela, nije moguće uzimati globu.
Napisao: Mahmud, da mu Bog oprosti!

Pitanje: ako bi se u ovakvoj situaciji neki muslimani u to miješali, i tražili da Božić bude po starom običaju, što po šerijatu zaslužuju?

[282] AT, Z 17; Z 20.
[283] AT, Z 41.
[284] AT, Z 47.

Odgovor: Imaju se odbiti od strane kadije i potrebno je da se kazne, ako oni one ljude koji plaćaju džiziju (harač) uznemiruju bez pismenoga naloga.

Napisao fakir Mahmud.[285]

3.2. Čifluci

Pored brojnih nameta i obveza seljaci su se morali nositi i s turskim vlastima koje su često zloupotrebljavali svoj povlašteni položaj. Tako su često od seljaka nasilno oduzimale njihove rajinske čifluke, odnosno nasljedne baštine.

Velik dio zemlje u osmanskoj državi bio je podijeljen na čifluke, odnosno baštine koji su davani zemljoradnicima na obradu. Najčešće je čift bio obiteljsko imanje muslimana, a ponekad i nemuslimana. Zavisno od položaja i kvalitete zemljišta veličina čifta mogla je iznositi od 8 do 12 ha zemlje, dok veličina čifluka nije bila određena. Uživao se uz obvezno posjedovanje tapije. Vlasnici čifluka koji su stanovali na njemu i sami obrađivali zemlju bili su dužni na plaćanje određenih dažbina i davanja u naturi od prinosa. U slučajevima kada je vlasnik čifluka bio vojni ili državni službenik, bio bi oslobođen osobnih nameta a porez se mogao preračunavti u novac i plaćati odsjekom ili paušalno.[286]Čifluci su najčešće nastajali javnom dražbom napuštene zemlje, koja bi se upisivala kao čifluk nekom feudalcu.Naime, u pograničnim krajevima bili su česti slučajevi bježanja i napuštanja čitavih sela i zemljišta koja su kasnije upisivana kao čift nekom posjedniku. U slučajevima kadaje zemlja tri godine ostajala neobrađenačifluci su se oduzimali od njihovih vlasnika i dodijeljivali drugom.Bili su nasljedni, ali u slučajevima kada ne bi bilo izravnih nasljednika išli bi na licitaciju.[287]

Nepovoljan razvoj prilika na bojnom polju, te prestanak većih osvajanja novih prostora i nemogućnost bogaćenja dovela je već u drugoj polovici 16. st. do otvorenog nezadovoljstva janjičara i spahija. Vojna disciplina slabi, što posebno dolazi do izražaja kod janjičara koji se počinju ženiti i živjeti odvojeno od svojih jedinica. U isto vrijeme spahije izbjegavaju vojne pohode i sve više se okreću osobnom bogaćenju i proširenju

[285] M V-d-18
[286]OMER LUFTI BARKAN, „Čifluk (Çiftlik)“, u: *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, II., Sarajevo, 1950., 287; BOGUMIL HRABAK, „Čifluci, timari i zeameti u Bosanskom sandžaku 1568/69. godine“, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knjiga V, Beograd, 2008., 387-388.
[287]ISTO, 388; M. VASIĆ, „Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka“, 59.

svojih posjeda, odnosno čifluka.[288] Tada su posebno na udaru bili seljaci, kojima su spahije nastojalesilom oduzeti zemlju.Kanun-nama za Bosanski sandžak iz 1565. godine naređivala je da zemlja koju su seljaci posjedovali više od jednog desetljeća ostane u njihovom posjedu.[289] Međutim, to nije zaustavilo spahije u namjeri da se domognu novih posjeda. Da bi postigli svoj cilj nastojali su seljake primorati da sami napuštaju svoje posjede. To se najbolje postizalo nizom zlouporaba kao što je nezakonito ubiranje desetine najesen ili zimi, kada su veliki izgledi od propadanja žita zbog kiše ili snijega. Na taj način spahije su imale izgovor za nametanjem rente pod nepovoljnijim uvjetima. Od seljaka se također tražilo da besplatno rade i kuluče na njihovim posjedima ili plaćanje dvostruke ili trostruke više tapijske pristojbe. Sve je to imalo za cilj da se seljake dovede u nezavidan položaj i primora ih da sami napuštaju svoju zemlju.[290]Da bi to postigli, spahije su čak palile imanja raje. To bilježi i kanun-nama iz 1565. u kojoj između ostaloga stoji sljedeće: „Oni koji su prije bili gospodari čifluka (çiftlik sahibi), da bi odstranili raju s njihovih zemalja, neka ne pale i ne ruše njiove kuće i neka bez ikakve podloge ne oduzimaju zemlje, koje raja uživa…“[291] Unatoč poduzetim mjerama, seljačka je zemlja postupno prelazila u vlasništvo novih gospodara. Takve prilike su dodatno otežavale položaj seljaka jer je posjednik čifluka imao pravo udaljiti seljaka i na njegovo mjesto dovesti drugoga.[292]

Iako u dostupnim izvorima ne nalazimo podatke da su posjedi odnosno čifluci koji su nekada pripadali kršćanima a koji su sada u muslimanskom posjedu oduzimani silom, određenih nepravilnosti svakako je postojalo. Da je bilo bespravnog uzurpiranja posjeda potvrđuje jedan slučaj zabilježen u Mostarskom kadiluku 1685. godine. Mostarski kadija donio je presudu kojom se nožaru iz Mostara Mustafi, sinu Abdulaha oduzima vinograd koji je bespravno uzeo i vraća zakonitim vlasnicima Kati, Mandi i Matiji.[293] Ako su se bespravno oduzimali vinogradi, onda je sigurno bilo i malverzacija oko čifluka i drugih posjeda koji su pripadali kršćanima a na koje su „bacili oko“ muslimanski posjednici.

Ovakve prilike nepovoljno su utjecale na mir u zemlji jer su se seljaci ponekad i fizički obračunavali sa zakupcima čifluka ili uništavali ljetinu novim gospodarima

[288]V. KORAĆ, *Trebinje,* II, 76-77.
[289]*Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvorničk, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak,* Orijetalni institut, ser. 1., sv. 1, Sarajevo, 1957., 85.
[290]AVDO SUĆESKA, „O nastanku čifluka u našim zemljama“, u: *Godišnjak Društva istoričara*, BiH, XVI, Sarajevo, 1965., 46-47.
[291]*Kanuni i kanun-name…,* 86.
[292]V. KORAĆ, *Trebinje,* II, 64.
[293]*Regesta sidžila mostarskog suda (1635.-1783.*), 32/b. „Bosanski pašaluk“

nakon čega su se odmetali u hajduke ili uskoke.[294] S druge strane, gospodarske krize koje su potresale Osmansko Carstvo najviše su pogađale upravo podložnu raju koja se morala nositi s povećanjima starih i uvođenjem novih nameta. Stoga i ne čudi što sve veći broj stanovništva napušta svoje domove i prelazi na susjedni mletački ili dubrovački teritorij.

3.3. Crkvene prilike u 16. stoljeću

Nakon turskog osvajanja i uspostave nove vlasti došlo je do promjena ne samo u društveno-administrativnom nego i u crkvenom pogledu. Politička i ratna zbivanja te promjena vlasti odrazile su se i na nazočnost i djelovanje, kako biskupa tako i katoličkog svećenstva što je uvelike utjecalo i na konfesionalnu sliku na prostoru Hercegovine. Još tijekom osvajanja veliki broj svećenika napustio je područje Hercegovine a onima koji su ostali, oskudica i neimaština činila je položaj još težim. Situaciju je za katolike dodatno pogoršalo i prestanak jurisdikcije stonskog biskupa na području Hercegovine. Od 1540. godine uprava i briga o katolicima u Hercegovini prepuštena je trebinjskom i makarskom biskupu.[295] Međutim, radi nesigurnosti i straha od Turaka, područje Hercegovine biskupi nisu redovito obilazili, tako da su potrebe katolika godinama bile zanemarivane.

Od pada Hercegovine krajem 15. st. pa do kraja 16. st. na području Trebinjsko-mrkanske biskupije službu je obavljalo 7 biskupa, koje je na prijedlog dubrovačkog Senata potvrđivao papa.[296] Međutim, trebinjsko-mrkanski biskupi samo su povremeno boravili na otoku Mrkan, a u Trebinju nikako. Trebinjski biskup Ante Primović, pisao je 1684. godine kako se ne pamti da je ijedan biskup stolovao u Trebinju nakon što su Turci osvojili taj kraj. Biskupi su stolovali u Dubrovniku, odakle su u pogodno vrijeme posjećivali biskupiju.[297] Međutim, za 16. st. nije poznato da je ijedan biskup obilazio vjernike u Trebinjskoj biskupiji koja se, kako i sami izvori to navode, nalazila na

[294] NEDIM FILIPOVIĆ, „Bosanski pašaluk“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959., 586-587.; BOGUMIL HRABAK, „Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine“, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. V, Beograd 2008., 316-317.
[295] B. PANDŽIĆ, *De dioecesi…,* 93-94**,** Usp. D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* sv. III., 541.
[296] D. FARLATY, *Iliricum sacrum*, VI., 300-307.
[297] „Ne vi è memoria che mai habbia risseduto in quelle parti alcun vescovo, doppo che entrò il Turco, ma in Ragusa, da dove come da luoco convicino andavano a tempi debiti a visitar la diocese.“ B. PANDŽIĆ, *De dioecesi…,* 123.

„nevjerničkom području“.[298] Imenovani trebinjski biskupi samo su nosili naslov, što potvrđuje i pismo imenovanja biskupa Šimuna Menčetića (1575.-1599.) u kojemu se biskupija naziva titularnom.[299] Politička situacija i zategnuti odnosi između Turske i susjednih zemalja bila je takva da se nije moglo pohoditi turska područja bez opasnosti po život.Makarski biskupfra Bartol Kačić u izvješću iz 1636. godine zabilježio je da župe Brotnjo i Blato nijedan biskup nije pohodio otkako su došli pod tursku vlast.[300] Kako bi na neki način pomogli katolicima čije su potrebe godinama bile zanemarivane, Sveta je Stolica imenovala apostolske vizitatore koji su pohodili krajeve pod turskom vlašću. Tako je 1579. godine u vrijeme biskupa Menčetića u Ravnu blagoslovljena crkva od strane stonskoga biskupa Bonifacija Drakulice.[301] Osim njega trebinjske je katolike obilazio i isusovac Julije Mancinelli (1537.-1618.). Znajući za položaj katolika, u više je navrata vjernicima na trebinjskom području, koje mu je bilo najbliže, dijelio sakramente.[302] O vizitacijama desne obale Neretve izvori šute.

Ni o djelovanju svećenika u 16. st. izvori ne donose previše podataka. Iako se Trebinjska biskupija nalazila na „nevjerničkom području“ 1520. godine izvori bilježe značajan broj klerika i kršćanskih laika.[303] No, tri godine kasnije prilike su se promijenile. Iz bule pape Klementa VII., koja je nastala 27. studenoga 1523. godine saznajemo da u Trebinjskoj biskupiji živi svega „nekoliko svećenika i svjetovnjaka katolika“.[304] Sljedeći spomen o svećenicima nalazimo tek krajem stoljeća, odnosno 1599. godine kada Danijel Splićanin, vikar Hrvatske, u svom izvješću o uskocima i njihovim napadima na Zažablje spominje dubrovačkog svećenika koji je vodio brigu o „dobrim katolicima“ na tom prostoru kao njihov župnik.[305]

Bez obzira na nedostatak svećenika i izostanak biskupskih pohoda, katolici koji su ostali na lijevoj obali Neretve nisu bili u potpunosti napušteni. O njima su brinuli

---

[298] D. FARLATY, *Iliricum sacrum*, VI., 300, 304.

[299] …quippe idem Sabellus Ecclesiam Mercanensens Tribuniensem tum fuiffe seribit Episcopatuns Titularem… ISTO, 307.

[300] „Secunda et tertia nuncupatur Brochno et Blatto…ad quas parochias et loca a tempore quo Turcarum imperator illas occupavit nullus catholicus episcopus agredi potuit.“ SLAVKO KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji o stanju makarske biskupije u Tajnom vatikanskom arhivu (1626.-1658.*), Split, 1975., 41; Tekst prenosi i BONICIJE RUPČIĆ, „Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do godine 1735.“, u: *Nova et vetera*, Posebni otisak, god. XXXI, sv. 1-2., Sarajevo, 1981., 116, bilj. 40.

[301] B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*…, 35;*Acta franciscanaHercegovinae*, sv. 1,155, bilj. 2.

[302] D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* sv. III., 541.

[303] „Ecclesia Tribun, qua licet in partibus infidelum existat, quamplures Clericos, & Laicos Christianos habet.“ D. FARLATY, *Iliricum sacrum*, VI., 304;D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* sv. III., 206.

[304] D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* sv. III., 206, bilj. 64 i 65.

[305] „apud illos christianos in Zažablje parochum agere quendam sacerdotem ragusinum: Li quali Murlacchi, Beatissimo Padre, sono bonissimi christiani et tengono la vera fede romana et lor parocchiano è un prete raguseo…" B. PANDŽIĆ, *De dioecesi…,* 113, bilj. 1.

franjevci s prostora Dubrovačke Republike koji su umjesto domaćeg klera pastorizirali područje Hercegovine. O nazočnosti i djelovanju franjevaca govori nam i podatak iz 1526. godine kada je fra Siksto na Petrovdan predvodio sv. misu u Hutovu, na kojoj je prisustvovao veliki broj vjernika.[306] U Hutovu u mjestu Vrutak i danas stoji kameni oltar iz tog razdoblja gdje se povremeno održavala misa. Iako izvori to ne preciziraju za pretpostaviti je da se upravo na tom mjestu održala misa na Petrovdan. A da je franjevaca bilo i krajem 16. st. svjedoči i spomen ploča o obnovi crkve u Ravnom, koju je posvetio ranije spomenuti stonski biskup Drakulica, a čiji je natpis na bosančici napisao fra Blaž Ravnjanin.[307] Iako nije sasvim sigurno je li fra Blaž djelovao u Ravnom, ipak stoji činjenica da su franjevci barem povremeno bili prisutni na području Trebinjske biskupije i na usluzi vjernicima.

Na prostoru zapadnog dijela Hercegovine, odnosno na desnoj obali Neretve djelovali su franjevci Bosne Srebrene. Turska osvajanja kojima je veliki dio Bosanske vikarije došao pod njihovu vlast dovele su do promjena i u njihovoj organizaciji. Jedan, manji dio Vikarije našao se pod turskom vlašću, a drugi je i dalje bio slobodan pod kršćanskim vladarima. Njihove međusobne veze koje su i dalje održavali prelazeći s jednog teritorija na drugi, nisu rado gledane od strane Turaka, što je dodatno otežavalo prilike. Osim toga, oni franjevci koji su bili pod kršćanskim vladarima surađivali su s njima i pomagali u oslobađanju i protjerivanju Turaka s osvojenih prostora, što je njihovu subraću u Bosni i Hercegovini dovodilo u nezavidan položaj prema Turcima. Takvo stanje dovelo je do podjele Vikarije do koje je došlo na Općem zboru u Asizu 1514. godine. Tada je Bosanska vikarija podijeljena na Bosnu Hrvatsku, dio vikarije koji se nije nalazio pod Turcima i Bosnu Srebrenu, dio koji se našao pod turskim gospodstvom.[308] U sklopu Bosne Srebrene, pored samostana u Bosni našli su se i hercegovački samostani (Mostar, Konjic, Ljubuški), kao i oni primorski (Zaostrog, Makarska i Vranica kod Imotskog).Tri godine kasnije bulom pape Leona X. *Ite vos in meam vinem* Bosna Srebrena uzdignuta je na položaj provincije.[309]

---

[306]IVICA PULJIĆ (prir.), *Hutovo. Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*,Mostar, 1994., 160.

[307] „GRADI. BOŠKKO NIKKOLA. I NIKK/OLA. ANDRIAŠ. NA/SLAVU. BOGA. I S[VE]TE/ GOSPE. I BLAG[O]SLOVI/BISKUP. NAKKON 1.5.7.9. GODINA PORODA ISUSOVA. NA. ŠE[STOGA] ŽUNA/-PISA. FRA. BAZILIO RAVNANIN.“ D. MANDIĆ, *Acta franciscana Hercegovinae,* sv. I., 155.

[308]D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, 148; ANĐELKO BARUN, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844 godine“, u: *Zbornik radova Franjevci i Hercegovina*, Mostar, 2009., 44-45; I. GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti*, 51-52; *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 101-103.

[309]*Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 101-103; D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, 155.

Promjene do kojih je došlo unutar Bosanske vikarije, odnosno provincije od 1517., nisu u nekoj većoj mjeri utjecale i na rad franjevaca. Oni su i dalje djelovali u svom djelokrugu, a vjerojatno i izvan njega. Budući da je u Gabeli sve do 1540. godine postojala crkva sv. Stjepana moguće je da su franjevci pohodili i vjernike u onim dijelovima Trebinjske biskupije koji su im bili najbliži. Međutim, nakon rušenja crkava i samostana u 16. st. franjevci su se morali povući. Prema zapisu makarskog biskupa fra Bartola Kačića iz 1626. crkvu u Gabeli srušili su Turci oko 1540. godine.[310] Nekako u isto vrijeme kada je srušena crkva u Gabeli srušena je i crkva sv. Marije u Mostaru, koja se nalazila neposredno uz franjevački samostan.[311] Ovdje se vjerojatno radi o crkvi u Zahumu (mostarska četvrt) o kojoj vijesti donosi i jedan turski dokument napisan 3. dekade safera 966., odnosno 1558. godine. Naime, vlasnik imanja koje se nalazilo neposredno uz srušenu crkvu nagodio se sa svećenicima i prepustio im spomenuto imanje za koje su i oni imali ferman o vlasništvu.[312] Rušenje spomenutih crkava povezano je s izdavanjem opće kanun-name 1. muharema 946. odnosno 19. svibnja 1539. godine koja je naređivala sljedeće: „Na onim mjestima, gdje nije bilo stare crkve, kasnije sagrađene crkve neka se poruše i razore. Ako kadija u svom kadiluku ne postupi, bit će uzrok za njegovo otpuštanje.“[313] Spomenute crkve u Gabeli i Mostaru postojale su prije turskog osvajanja, dakle prema navedenoj kanun-nami nisu trebale biti srušene. Nakon rušenja crkva u Mostaru više nije obnovljena dok je crkva sv. Stjepana u Gabeli obnovljena početkom 17. st. od strane fra Bartola Kačića i zaostroških franjevaca.[314]

Osim crkava, na meti novih gospodara nalazili su se i samostani. Razdoblje osvajanja Hercegovine preživjeli su samostani u Mostaru, Ljubuškom i Konjicu, ali u 16. st. ni oni neće ostati pošteđeni razaranja. Nakon što je 1516. godine izdana kanun-nama za Bosanski sandžak kojom se naređuje rušenje novopodignutih crkava i križeva postavljenih pored putova,[315] došlo je do razaranja samostana. Iako se proglas odnosio

[310] „Ecc[lesi]a S [aneti] Step[hani] de Cithluk, quae Ecc[iesi]a seu Capeìla solo acquata fuit circa annu[m] 1540. a Turcis…“ MARKO JAČOV, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u rimu o Srbima 1622-1644*., sv. I., Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II. odeljenje, knj. XXVI., Beograd, 1986., 72; *Acta franciscana Hercegovinae,* sv. I., 302.
[311] D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* sv. III., 540.
[312] AT, Z 49.
[313] *Kanuni i kanun-name…,* 56. Citirani tekst donosi i D. MANDIĆ, *Etnička povijestBosne i Hercegovine,* 207.
[314] R. JERKOVIĆ, *Povijest donje Neretve*, Sarajevo, 1939., 22.
[315] Proglas je u cijelosti objavljen u *Prilozi za orijentalnu filologiju* (ur. Branislav Đurđev), Sarajevo, 1950., 163-167. Točke koje se odnose na dio o rušenju crkava i križeva označene su s br. 13. i 14. „[Sada] su podignute crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka

samo na objekte sagrađene nakon osvajanja to se nije u potpunosti poštivalo, tako da je nastradao i samostan u Konjicu sagrađen prije dolaska Turaka, a franjevci su dijelom rastjerani a dijelom pogubljeni.

Samostani u Mostaru i Ljubuškom opstali su nešto duže. O postojanju mostarskog samostana svjedoči i pismo sultana Sulejmana II. upućeno mostarskom kadiji 1538. godine u kome stoji da su mu se mostarski franjevci požalili kako im se uzimaju carine na odijelo, koje oni preko Makarske uvoze za svoje potrebe.[316] Mostarski se samostan spominje i 1553. godine u jednom pismu hercegovačkog sandžak-bega Sinana u kojem redovnike samostana Sv. Marije kod Mostara, Sv. Gospoje blizu Ljubuškog i Sv. Gospoje u Zaostrogu i Makarskoj, oslobađa izvanrednih nameta i svih obveza prema sandžak-begu.[317] Međutim, već 1563. godine stižu vijesti o porušenim samostanima u Mostaru i Ljubuškom. U potjeri za duvanjskim biskupom, fra Danijelom Glasnovićem Turci su iz osvete porušili spomenute samostane, jer se biskup skrivao prvo u mostarskom a onda u ljubuškom samostanu.[318] Nakon ovih događanja na prostoru Hercegovine, gotovo kroz cijelo razdoblje turske vladavine neće biti aktivan nijedan franjevački niti bilo koji drugi katolički samostan.

U isto vrijeme, dok se ruše katolički crkveni objekti, niču pravoslavni manastiri kojih na području Trebinjske oblasti i Huma prije turskog osvajanja nije bilo. Tijekom 16. st. na području Hercegovine osnovani su pravoslavni manastiri: Tvrdoš, Zavala i Žitomislić.

Iako povjesničari Pravoslavne crkve, izgradnju pojedinih manastira na prostoru Hercegovine smještaju u srednji vijek, dakle prije turskog osvajanja, za takve tvrdnje ne nalazimo uporište u povijesnim vrelima. Mulić to potkrepljuje činjenicom da je u prvom popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine u Zavali upisan neki Pop, sin Ivke koji je platio ispendžu, ali popisivač nije zabilježio nikakav manastir. Mulić ispravno zaključuje, da je manastir tada postojao on bi sigurno bio zaveden u popis. Isto tako za manastir Tvrdoš provlači se da su ga još u 10. st. osnovali car Konstantin i njegova majka Jelena, te da je nakon rušenja obnovljen krajem 13. ili početkom 14. st. za što

---

se takve novo podignute crkve dadu porušiti; a s onima od nevjernika i popova koji u njima borave, uhodare stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje – neka se strogo postupi i neka se oni strogo kazne. Krstovi koji su postavljeni na putovima neka se poruše i neka se ne dopušta da se ubuduće postavljaju. A ako ih podignu, neka se kazne oni koji su to radili. A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa on to ne zabrani i spriječi, zaslužio je da bude svrgnut."

[316] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 123-124.

[317] AT, Z 40

[318] *Acta franciscana Hercegovinae,* sv. I.,135-137.

opet nema potvrda u povijesnim izvorima. Pouzdano je samo da su manastir gradili dubrovački majstori i da je ktitor gradnje bio zahumsko-hercegovački mitropolit Vasilije. Manastir Tvrdoš prvi se put spominje 1509. godine a Zavala nekoliko godina kasnije, 1514. Manastir Žitomislić najmlađi je pravoslavni manastir u Hercegovini i prvi se put spominje 1566. godine kada je „vojvodama Petru i Jovanu" iz obitelji Hrabreni, od strane nevesinjskog kadije izdana dozvola za obnovom porušene crkve.[319] Izgradnja pravoslavnih manastira i crkava u vrijeme kada su katolički samostani i crkve rušeni, pokazuje da se kanun-name iz 1516. i kasnijih godina nisu odnosile na pravoslavne svećenike i njihove manastire nego samo na katoličke. To potvrđuje i Ćorović koji kaže da je carskim fermanima naređivano da se pravoslavni manastiri ne diraju.[320]

Iako je obnova porušenih franjevačkih samostana morala sačekati nekoliko stoljeća, samostani u Mostaru i Ljubuškom obnovljeni su u 19. st. a onaj u Konjicu tek u 20. st., franjevci dvaju samostana ne gube vezu s katoličkim pukom i dalje skrbeći o vjernicima na tom prostoru. Ljubuški su se franjevci odmah nakon bijega pridružili svojoj subraći u Zaostrogu, dok su se oni iz Mostara tek nakon nekoliko godina konačno skrasili u Živogošću gdje su osnovali crkvu i samostan Svetog Križa. Ne može se sa sigurnošću ustvrditi koje su godine franjevci došli u Živogošće, ali prema Karlu Jurišiću to je bilo ili 1584. ili 1614. godine.[321] Upravo njima i njihovoj aktivnosti treba zahvaliti što su se katolici u Hercegovini održali.

3.4. Crkvene prilike u 17. st.

3.4.1. Trebinjsko-mrkanska biskupija

Tijekom 17. st. na stolici Trebinjske biskupije izmijenilo se 6 biskupa. Thomas Budislavichio – Toma Budislavljević (1606.-1608.), Ambrosius Gozze - Ambrozije Gučetić (1609.-1615.), Chrysostomus Antichio - Krizostom Antić (1615.-1647.), Savinus Floriani - Sabin Cvjetković (1647.-1661.), Scipion de Martinis (1663.-1669.), Antonius Primo - Ante Primović (1669.-1703.).[322]

---

[319]J. MULIĆ, *Hercegovina,* II/I., 208-210.
[320]V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, Leo commerce, Beograd, 2010., 449.
[321]KARLO JURIŠIĆ, „Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine (16.-17. stoljeće)", u: *Zbornik franjevačke provincije Presvetog OtkupiteljaKačić*, god. II., Split, 1969.,120.; ROBERT JOLIĆ, „Franjevci na prostoru Hercegovine u osmanlijsko doba", u: Zbornik radova *Franjevci i Hercegovina*, Mostar, 2009., 84.
[322]D. FARLATI, *Iliricm sacrum*, VI, 308-315.

Nakon smrti Šimuna Menčetića (1575.-1599.) stolica Trebinjsko-mrkanske biskupije ostala je ispražnjena do 1606. godine kada je za biskupa izabran Toma Budisavljević.[323] Barski nadbiskup, Toma Medvjedović uz dopuštenje pape Klementa VIII. posjetio je početkom 17. st. sve nepopunjene biskupije pa tako i Trebinjsku. On je 1604. godine poslao u Popovo i Gradac dvojicu franjevaca dubrovačke provincije, koji su se trebali skrbiti o katoličkom puku.[324]

O prilikama u biskupiji nekoliko godina kasnije piše Ambrozije Gučetić, prvi trebinjski biskup koji je nakon dugo vremena pohodio biskupiju pod turskim gospodstvom. Njegovo izvješće s početka 17. st. prikazuje skoro beznadno stanje biskupije. U Popovu postoje svega 4 katolička zaseoka. Nevjernici su mnoge crkve porušili, biskup stoluje u Dubrovniku, a biskupija je bez svećenstva. Biskup ima samo trojicu sluga.[325]

Nakon što je 1615. godine Gučetić imenovan stonskim biskupom, za trebinjskog je biskupa izabran Krizostom Antić (1615.-1647.), koji je prilikom posjeta 1620. godine posjetio biskupiju i obišao mjesta Gradac, Moševiće, Vidonje, Dobrane, Hotanj i Trebinje. Prilikom posjeta posvetio je i nekoliko crkava u Dobranjama, Gracu i Trebinju.[326] Nedugo nakon toga prilike u biskupiji poremetit će unutrašnji sukobi koji će u velikoj mjeri utjecati na položaj vjernika i njihov otpad od katoličke vjere.

U vrijeme biskupa Antića pada nesretni spor s fra Dominikom Andrijaševićem oko tzv. Stjepanske biskupije. Nakon što su Turci protjerali biskupa fra Dominika Andrijaševića iz Skadarske biskupije u Albaniji, on zajedno s fra Benediktom Medvejdovićem, lješkim biskupom, 1622. godine šalje molbu i dva izvješća novoosnovanoj Kongregaciji za širenje vjere, za osnivanjem Stjepanske biskupije u Naroni (Gabela) kod Metkovića. U upućenoj molbi iskrivljuju činjenice o postojanju Stjepanske biskupije, njezinom teritoriju te broju katolika.[327] Kako bi se na svaki način

[323]B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*…95-96.
[324]ISTO, 36-38.
[325] „…alia terra sive villa Popvum nuncupata, in qua circiter quatuor sunt casalia catholica. Sunt multa ecclesia diruta ab infidelibus, quarum videntur fundamenta… Episcopus residet in civitate Ragusii… Episcopatus est absque clero ecclesia, solum secum tenet tres servitores.“ D. FARLATI, *Iliricum sacrum,*VI, 309. Izvještaj također donose BAZILIJE PANDŽIĆ i MARKO JAČOV, *Spisi kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima,1622 -1644*, sv. I., Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II. odeljenje, knjiga XXVI., 1986., 3-4.
[326]B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 38; RATKO PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, Biskupski ordinarijat Mostar, Mostar, 2000., 23.
[327] Izvješća je objavljeno i u: *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 1209.-1699., ZIRAL, Mostar, ²2009.,227-231, 235. Izvješće iz 1622. donosi B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 109-112., a izvješće iz 1623. objavio je M. JAČOV, *Spisi kongregacije…,* sv. I., 8-10.; R. Perić pojašnjava iskrivljene činjenice koje iznose Andrijašević i Medvjedović i navodi kako je Stjepanska biskupija postojala od 9. do 16. st. na

osigurao i dobio dozvolu za osnivanjem biskupije, Andrijašević šalje u Rim fra Blaža iz Graca koji ih je svojom pojavom i gorljivošću uspio uvjeriti u održivost Stjepanske biskupije. Kongregacija je 17. prosinca 1624. godine prihvatila izvještaj fra Dominika i odredila da se premjesti iz Skadarske u Stjepansku biskupiju.[328] Na vijest o imenovanju fra Dominika Andrijaševića stjepanskim biskupom, trebinjski biskup Krizostom Antić žestoko je reagirao. Budući da je Andrijašević prisvojio i dijelove koji su bili pod upravom makarskoga biskupa te dijelove koji opslužuju i bosanski franjevci, na adresu u Rimu počele su stizati njihove pritužbe.[329]

Spor oko Stjepanske biskupije potrajao je do 1631. godine kada je Kongregacija donijela svoj konačni sud. Dekretom od 7. svibnja 1631. godine Popovo i Gradac, oko kojih se najviše i vodio spor, pripali su trebinjsko-mrkanskom biskupu. Također je naloženo sadašnjem i budućim biskupima da češće pohode spomenuta mjesta jer je zbog nemara crkvenih upravitelja veliki broj katolika otpao od katoličke vjere.[330]

Povremeni posjeti vizitatora i nedostatan broj svećenika nisu mogli zadovoljiti potrebe vjernika. Stoga i ne čudi što određeni broj vjernika prelazi na islam ili se okreće pravoslavnim svećenicima koji nerijetko zalaze na područja pod jurisdikcijom trebinjskog biskupa te u nedostatku katoličkog svećenstva obavljaju duhovne obrede nad katoličkim vjernicima. Još je J. Mancinelli početkom 17. st. pisao kako narod na prostoru Trebinjske biskupije, zbog nedostatka katoličkih svećenika, koji zbog neimaštine prepuštaju brigu o katolicima neukim svećenicima, prelazi na pravoslavlje.[331] Za ovakvo stanje dio odgovornosti snose i sami biskupi koji i po nekoliko desetljeća nisu obilazili povjerenu im biskupiju. Upravo će njih fra Blaž iz

---

prostoru Albanije, dok je Naronska biskupija postojala u 7. st. a nakon razaranja Narone više se ne spominje. Zaštitnik Naronske biskupije sv. Stjepan prenesen je u Gabelu, ali ne i biskupija. Osim toga, postojale su svega 2-3 župe na prostoru od Gabele do Trebinja, a ne 8 kako oni navode u svom izvješću. Andrijašević pretjeruje i o broju katolika tako da u prvom izvješću iz 1622. navodi da se radi o 20 000 katolika, a u drugom iz 1623. o 15 000 katolika. Detaljan prikaz o nastanku i kasnijem nestanku biskupije dao je R. PERIĆ,*Da im spomen očuvamo*, 386-394.

[328]BAZILIJE PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba“, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije* (prir. Ivica Puljić), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., 94; R. PERIĆ,*Da im spomen očuvamo*, 388.

[329]R. PERIĆ,*Da im spomen očuvamo*, 390. Izvješće kojim makarski i trebinjski biskup osporavaju Andrijaševiću pravo na stjepansku biskupiju objavio je M. JAČOV, *Spisi kongregacije*…, sv. I.,5-7.

[330] „locorum Popovo et Gradatz… plurimi catholici ad infidelitatem vel schisma transiere…episcopo Marcanensi et Tribunensi eiusque in episcopatu successoribus ut praefata loca frequentius personaliter et non per interpositam poresonam visitent.“ *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. 1, 313-314.

[331] Izvor na latinskom i prijevod teksta donosi K. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje*, bilj. 55, 42-43.

Graca u svom izvješću iz 1624. god. optužiti Kongregaciji u Rimu za prijelaz katolika na islam i pravoslavlje.[332]

Podatke o prijelazima na pravoslavlje donosi nam i D. Andrijašević 1627. godine, koji kaže kako je u Popovu radi nedostatka svećenstva i zato što nije bilo biskupa, 360 katoličkih obitelji prešlo na raskol, a 4 od 12 crkava prisvojili su pravoslavni svećenici.[333] Bilo je slučajeva kada su i sami vjernici u nedostatku katoličkih, odlazili pravoslavnim svećenicima. Tako je Andrijašević iste godine(1627.) pisao, kako u nedostatku svećenika koji i po više od deset godina ne bi obilazili vjernike, rimokatolici posjećuju pravoslavnu crkvu i tamo čak sklapaju i brakove, ali i dalje ostaju vjerni katoličkoj vjeri.[334] Upravo radi nedostatka katoličkog svećenstva Sveta je Stolica 1634. godine na prijedlog trebinjskog biskupa donijela odluku da se za župnike u Trebinjskoj biskupiji postave dvojica franjevaca.[335] Ali dvojica svećenika nisu mogla u potpunosti zadovoljiti potrebe vjernika tako da su se prijelazi i dalje nastavljali. O tome svjedoči i izvještaj nuskanskog biskupa Mihajla Restića iz 1639. godine Svetoj Stolici o stanju u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji u kojem stoji da je u Zurovićima sedam obitelji prešlo na pravoslavlje.[336]

Ni u ostalim dijelovima biskupije situacija nije bila bolja. U župi Popovu stanovnici su „uglavnom Turci i šizmatici", dok je katolika najviše u selima Ravno i Velja Međa, gdje je 30 odnosno 25 domova katoličkih. U Dužicama su svega 2 doma katolička. U popovskoj župi je ukupno 159 katoličkih domova s oko tisuću katolika sposobnih za ispovijed, dok je u župi Gradac 158 katoličkih domova s tisuću duša.[337] Isti biskup donosi podatak da za desetogodišnjeg službovanja don Luke Šimunovića nijedan katolik nije napustio svoju vjeru.[338] Upravo ovaj podatak pokazuje koliko je bio značajan rad i nazočnost svećenika u očuvanju katoličke vjere na ovim prostorima i

---

[332] M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 32.

[333] „In questa erano (Popovo) no[n] sono 50 ain[n]i appresso 360 case, et per no[n] haver hauto lor pastore né Vescovo sono trabuchate nello Scisma; et delle dette 12 Chiese sono 4. usurpate et occupate dalli scismatici maxime quelle che sono trabuchate nello scisma, et tutto p[er] no[n] esser stato proprio Vescovo chi potesse diffender le raggi oni della S[anta] Chiesa." M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 75-76.

[334] „le quali da 10 et 12 an[n]i non han[n]o visto Religioso alcuno ma andati alle liturgie di scismatici seben rarissime volte, et appresso di loro fatto li sponsalitìj sebene mai si son scostati della fede catholica…" M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 77.

[335] *Acta franciscanaHercegovinae*,sv. 1, 300.

[336] „In diversi casali di Surovichi son mancate piu di sette case de catholici, passati al rito scismatico." B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 117.

[337] ISTO,117-118.

[338] „In tutt il corso dei dieci anni della cura di questo prete non vi e stata persona che habbi abbandonato la fede catholica." ISTO, 119.

koliko je značio i jedan svećenik koji je savjesno obavljao svoju dužnost bez obzira na teškoće s kojima se i on morao suočavati kao i njegovi prethodnici.

Međutim, nisu svi svećenici pokazivali istu revnost u obavljanju svojih vjerskih dužnosti. Upravo će „nedostatak dobrih svećenika", kako to navodi dubrovački nadbiskup, koji je 1640. godine pisao kardinalu viceprefektu Kongregacije Antoniju Barberiniju o prilikama u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, biti razlog zašto „mnogi katolici postaju šizmatici ili prihvataju islam".[339] I kasnija će izvješća pokazati da se katolici, u nedostatku rimokatoličkih svećenika, sve više udaljavaju od latinskog obreda i prihvaćaju grčki. Tako je dominikanac, misionar, Mario Buonaldi koji je 1644. bio na misiji u Zurovićima u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, zabilježio da su mnogi zbog nedostatka svećenstva prešli na grčki obred ili Turcima. Navodi da ima i mnogo staraca od 80 godina koji još uvijek nisu primili sakrament sv. potvrde. O prijelazu na islam i pravoslavlje isti misionar piše kako je u predjelu Zurovića u vrlo kratkom vremenu, petnaest obitelji prešlo na pravoslavlje a dvije na islam. Također spominje i obećanje nekoliko pravoslavnih da će se vratiti na latinski obred koji su prakticirali i njihovi pređi, a koji su radi nedostatka katoličkog svećenstva prešli na pravoslavlje.[340] Samo četiri godine kasnije(1648.) trebinjsko-mrkanski biskup Sabin Cvjetković zabilježio je u svom izvješću da vjernici sami odlaze pravoslavnim svećenicima i prelaze na pravoslavlje.[341] O tome u svom izvješću iz 1668. godine piše i biskup Martinis kome su sami katolici pripovijedali da osim pravoslavnih svećenika i njihovog biskupa ne viđaju drugih. Zbog stalne prisutnosti pravoslavnog svećenstva i propovijedi, djeca idu na njihove obrede dok stariji ostaju katolici.[342]

---

[339] „…Vescovato di Tribigne, e Mercana vi sono molti Schismatici, e Catolici insieme, e per penuria di buoni Parodii molti Catolici diventano Schismatici, o si fanno Turchi…, M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 432.

[340] „Vescovato di Marcana e Trebigne…molti de' quali per mancanza del Sacerd[o]te, sono passati al rito Greco, et altri fattissi Turchi… e per essermolto anco vecchi di 80 anni senza esser crizmati", M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 639; „In questi luochi (Salvogosti, Jassenaz, Grebzi, Calogiurgevi, Berovicchi, e Orah,) in puoco tempo 15 Case de Catholici sono transitate al rito scismatico, e 2. alla setta mahometana con tutta la famiglia…chi promette di dare ai missionari con promissione di tornare al rito Latino com sono stati prima li lor antenati, ma que per mancanza di Sacerdote Latino, che non c'era si erano dati al rito Greco, dove c'era il Sacerdote loro.", ISTO, 640-641.

[341] „che nelle neccessità sp[irit]uali quelli poveri Cristiani non havendo pres[entemen]te il suo pastore Cattolico ricorrono alli detti Monaci Scismatici, e lasciano il vero rito Cattolico." M. JAČOV,*Le missioni catoliche nei Balcane durante la guerra di Candia (1645-1669)*, vol. I., Stude et testi 353, Biblioteca apostolica Vaticana, Vaticano, 1992., 196.

[342] „molti nella Chiesa di Zurovich…perchè qui non vediamo mai il Vescovo, nè parrocchiani, ma solo alcuni monaci scismatici con il loro Vescovo alla volte, e per la continua assistenza di quelli, e prediche vanno i figlioli a loro rito, et ii vecchij restano Cattolici". M. JAČOV,*Le missioni…,* vol. II., 415.

Budući da je broj pravoslavnih svećenika u Trebinjskoj biskupiji bio značajno veći za razliku od katoličkih, kojih je bilo malo ili nikako, nimalo ne začuđuje što mladi odlaze nanjihove obrede. U samo dva pravoslavna manastira u Trebinju i Zavali, 1668. djelovalo je osamdeset kaluđera, dok u isto vrijeme u cijeloj biskupiji djeluju dvojicakatoličkih svećenika.[343]

Da su dio odgovornosti za prijelaz katolika na pravoslavlje snosili i sami biskupi, kako su to ranije već navodili fra Blaž i D. Adnrijašević, potvrđuje i misionar Lorenzo Vecchi, koji je obnovio crkvu sv. Petra u Zurovićima i u nju uveo obred Svete Rimske crkve. On 1640. godine piše Kongregaciji kako je u Zurovićima, krivnjom mrkanskog biskupa, svega 15 vjernika došlo slaviti sv. misu na Petrovdan dok su ostali otišli u pravoslavnu crkvu.[344]

Prijelazu na pravoslavlje pogodovali su i miješani brakovi između katolika i pravoslavaca, tako da je i to jedan od razloga zašto je katolicizam sve više nestajao s ovih prostora. O miješanim brakovima govori i trebinjski biskup Ante Primović u svom izvješću iz 1684. Pravoslavac se ne bi mogao vjenčati s katolkinjom dok se ne odrekne svih latinskih običaja, križa, pape, katoličkih obreda i dok ne prijeđe na grčki obred. S druge strane, kad se jedan katolik vjenča s pravoslavkom slijedi prokletstvo i ekskomunikacija.[345]

Unatoč nalogu Kongregacije da se biskupije češće pohode, do toga ipak nije došlo. To je jednim dijelom bila i posljedica ratnih zbivanja koja su zahvatila i područje Hercegovine u 17. st. nakon izbijanja mletačko-turskog sukoba oko otoka Kandije. Radi straha od Turaka i napada uskoka koji su često ugrožavali pogranična područja, biskup fra Sabin Cvjetković za cijelo vrijeme svoga upravljanja nijednom nije pohodio povjerenu mu biskupiju.[346] Situaciju će dodatno pogoršati i smrt župnika Marka Božića u Popovu 1670. godine nakon čega biskupija više nije imala nijednog svog svećenika. Zato se novi trebinjski biskup fra Ante Primović obraća bosanskom provincijalu da mu

[343] „Non vi sono nè preti, nè Frati Cattolici, nè monasterij, se non due dell'Ord[in]e di S[an] Basilio Greci scismatici, uno è in Trebigni di 40 frati incirca, e l'altro in Savala in Popovo ancora dell'istesso numero..." M. JAČOV,*Le missioni…,* vol. II., 672.
[344]M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 441.
[345] „Quindi per il passato quando un schismatico prendeva per moglie una donna cattolica, li facevano abiurar la croce latina, il sommo pontefice, il sacramento in azimo et il riti latini, et non la sposavano, se prima non faceva tutte queste indecenze et insino che non passava al rito greco. E quando un cattolico contraheva il matrimonio con la schismatica, la maledicevano e scomunicavano." B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 121.
[346]B. PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba", 97.

pošalje dvojicu franjevaca, što ovaj i čini.[347] Tako je za župnika u Popovu došao fra Stjepan iz Sutjeske, a za župnika Graca fra Petar iz Mekanica.[348]

Unatoč nedostatku svećenstva, katolika nije u potpunosti nestalo. To potvrđuje već spomenuto izvješće biskupa Primovića iz 1684. u kojem stoji da u cijeloj Trebinjskoj biskupiji ima 400 katoličkih domova s oko tri tisuće katolika u 32 zaseoka.[349]

Posljednje izvješće o Trebinjskoj biskupiji iz 17. st. šalje u Rim 1696. godine splitski nadbiskup Stjepan Cosmi. U Popovu je od 3000 stanovnika polovica katolika, dok druga polovica otpada na pravoslavne. Broj pravoslavnih nimalo ne začuđuje budući da se u Popovu nalazi i pravoslavni manastir s oko 30 do 40 kaluđera. U Zažablju je oko 1 500 stanovnika i većina su katolici osim 30 do 40 pravoslavnih obitelji. Broj katolika u Popovu i Zažablju vjerojatno treba zahvaliti i četvorici svećenika koji su u to vrijeme opsluživali župe u tim mjestima. Jedino u Trebinju nema zabilježen nijedan katolik. Od 4 000 stanovnika koliko ih je tada bilo, svi su pravoslavci.[350] Iako je u drugoj polovici 17. st. tijekom rata za Moreju, koji je tada bjesnio i na prostoru jugoistočne Hercegovine, veliki broj stanovništva iselio s prostora biskupije, izvješće koje je pisao Cosmi pokazuje da katolika još uvijek ima u stanovitom broju. Naime, u to je vrijeme dobar dio Trebinjske biskupije tijekom Morejskog rata bio oslobođen od turske vlasti što vjerojatno i objašnjava brojnost katolika na ovom prostoru. Nakon okončanja rata i razgraničenja, kada su ovi prostori opet vraćeni pod tursku vlast veliki broj stanovništva napustit će ove krajeve i prijeći na oslobođena područja u Dalmaciji. O iseljavanju s prostora Hercegovine tijekom Morejskog rata kasnije će biti nešto više riječi.

3.4.2. Makarska biskupija

Makarska je biskupija još prije turskog osvajanja Makarske bila ugašena, a brigu o katolicima preuzeo je splitski nadbiskup. Ne zna se kada je točno došlo do ovih promjena, ali prema Boniciju Rupčiću to je moralo biti prije 1419. godine. To mišljenje

[347] R. PERIĆ,*Da im spomen očuvamo*, 26.
[348] B. PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba“, 102.
[349] „Li luogli della diocese tra grandi e piccoli sono 32, che contegno circa 400 case e famiglie de cattolici consistenti in circa 3 mille anime tutte di rite latino…“ *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 580.Nešto drukčije i znatno duže izvješće, ali s istim podatcima o broju katolika donosi i B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 119-129.
[350] *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 613-617.

temelji na činjenici da je u to vrijeme Humska zemlja obuhvaćala zapadnu Hercegovinu i Krajinu te da se s lijeve strane Neretve prostirala Stonska, odnosno Trebinjsko-mrkanska biskupija, koja je pripadala dubrovačkoj metropoliji. Prema tome, Makarska biskupija 1419. godine nije postojala.[351] Splitski nadbiskupi, krajeve koji su se našli pod turskim gospodstvom nisu posjećivali radi neposredne turske opasnosti. Politička situacija i zategnuti odnosi između Turske i Mletačke Republike bila je takva da se nije moglo pohoditi turska područja bez opasnosti po život.Kako bi na neki način pomogli vjernicima koji su bili pod turskom vlašću Sveta Stolica je nakon Tridentskog sabora (1545.-1563.) imenovala i slala administratore u ispražnjene biskupije. Tako je i za Makarsku biskupiju Grgur XIII. (1572.-1585.) imenovao smederevskog biskupa, fra Nikolu Ugrinovića.[352]

Kako od kraja 16. st. u Hercegovini nije aktivan nijedan samostan, svećenici iz Makarske biskupije opsluživat će i župe na desnoj obali Neretve. Kako je već spomenuto, nakon rušenja samostana u Ljubuškom i Mostaru franjevci navedenih samostana su se skrasili u Zaostrogu i Živogošću. Samostansku crkvu u Zaostrogu pod imenom Sveta Marija, franjevci su preuzeli od augustinaca još 1468. godine, a krajem 15. st. odnosno 1494. godine crkva se prvi put spominje pod imenom Sveta Gospoja.[353] Krajem 16. st. crkvu je posvetio bosanski biskup Baličević o čemu i danas svjedoči natpis iznad glavnih crkvenih vrata. Sačuvani natpis pisan je bosančicom, a glasi: „OVU CRKVU POSVETI GOSPODIN FRANCESKO BALIĆEVIĆ, BISKUP BOSNE, POŽEGE I BIOGRADA NA POČTENJE SVETE GOSPOJE PROSINCA NA 8. GODIŠTA GOSPODNJIH 1589.“[354] Krajem 16. ili početkom 17. st. izbjegli franjevci iz Mostara osnovat će crkvu i samostan u Živogošću. Upravo iz ovih samostana franjevci će djelovati i na prostoru Hercegovine i dalje skrbeći o vjernicima koje su nekoliko godina ranije morali napustiti.

Na prijedlog hrvatsko-ugarskog kralja Matijaša (1608.-1619.), papa Pavao V. (1605.-1621.) 15. lipnja 1615. godine, imenovao je fra Bartola Kačića Žarkovića (1615.-1645.) makarskim biskupom čime je makarska biskupija i službeno obnovljena.[355] Bartul Kačić Žarković rođen je u Bristu oko 1572. godine. Školovanje je

[351]BONICIJE RUPČIĆ, „Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do 1735.“, u: *Nova et vetera*, god. XXXI, sv. 1-2, Sarajevo, 1981., 115.
[352]B. RUPČIĆ, „Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do 1735.“, 115.
[353]K. JURIŠIĆ, „Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine (16.-17. stoljeće)“, 121.
[354] Navedeno prema K. JURIŠIĆ, „Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine (16.-17. stoljeće)“, 122.
[355]D. FARLATI, IV, 193; B. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci,* 24.

započeo u rodnom mjestu a nastavio u Italiji gdje je nakon položenih ispita postao profesorom, prvo na teološkom učilištu franjevačkog samostana u Napulju, a zatim u Zagrebu.[356] U dobi od 43 godine (1615.) posvećen je u samostanu Alla Vigna u Mlecima, da bi već iste ili sljedeće godine u Franjevačkoj crkvi u Makarskoj bio svečano ustoličen za biskupa.[357]

Prostor koji je bio pod jurisdikcijom Makarske biskupije u današnjoj Hercegovini obuhvaćao je gotovo cijeli zapadni dio od Gabele do utoka Drežanke u Neretvu, zatim preko Čabulje i Vranića te do dalmatinske granice kod Vinjana. Posušje, Rakitno, Drežnica s Čvrsnicom i Jablanicom bili su pod jurisdikcijom duvanjske biskupije.[358] Kako je Duvanjska biskupija pokrivala samo jedan manji dio današnje Hercegovine ovdje se neće detaljnije doticati rada i djelovanja njihovih biskupa. Važno je spomenuti da je bila jedna od rijetkih koja je preživjela razdoblje osvajanja tako da se jurisdikcija Duvanjske biskupije proširila i na cjelokupan prostor koji je nekada pripadao makarskom biskupu. Tako se duvanjski biskup 1495. godine naziva biskupom cijelog Zahumlja, a samo tri godine kasnije (1498.) za Zaostrog se navodi da spada u Duvanjsku i Krajinsku biskupiju.[359] Nakon ponovnog osnutka Makarske biskupije početkom 17. st. makarski će biskupi preuzeti brigu o najvećem dijelu desne obale Neretve. Budući da duvanjski biskupi najčešće nisu rezidirali u biskupiji, brigu o katolicima vodili su bosanski biskupi, a u drugoj polovici 17. st. i kasnije, u upravu će se miješati i makarski biskupi.[360]

Bartol Kačić bio je prvi biskup koji je nakon više desetljeća pohodio krajeve u zapadnoj Hercegovini i poslao prva izvješća o stanju katolika i biskupije u Rim.

Unatoč nesigurnim prilikama za svoga je službovanja u više navrata pohodio biskupiju. Tako je u dva navrata 1624. i 1625. dijelio sakrament sv. krizme za nekoliko tisuća vjernika.[361] Iako se u izvješću to ne navodi, za pretpostaviti je da su sakrament sv. krizme primali i odrasli ljudi, budući da su ranijih godina biskupi rijetko pohodili

[356]BAZILIJE PANDŽIĆ, „Izvještaji makarke biskupije sačuvani u tajnom Vatikanskom arhivu“, u: *Nova et vetera*, god. XXX., sv. I., Sarajevo, 1980., 143.
[357]KARLO JURIŠIĆ, „Makarski franjevci pod turskom vlašću (1499.-1684.)“, u: *Kačić. Zbornik franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, sv. 36-38, Split, 2004.-2006., 39.
[358]B. RUPČIĆ, „Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do 1735.“, u: *Nova et vetera*, 127.
[359]D. MANDIĆ, *Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća*, Izdanja Hrvatske bogoslovske akademije u Zagrebu, Znanstvena djela, sv. 8, Zagreb, 1936.,9-10.
[360] O Duvanjskoj biskupiji i djelovanju biskupa više u navedenom djelu. D. MANDIĆ, *Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća*.
[361]„… dioecesim Macariensem visitavit dictus episcopus Macariensis anno 1624. et 1625. in eaque aliquot millia sanctissimo confirmationis sacramento…“, S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji…*, 33.

prostor Makarske biskupije. Vjerojatno je to i bio jedan od razloga ovih posjeta jer je i sam Kačić bio svjestan koliko je narod na ovim prostorima bio zanemaren.

Prema izvješću fra Bartola Kačića iz 1626. godine na prostoru Makarske biskupije nalazila su se četiri franjevačka samostana i to: samostan Sv. Marije u Makarskoj, Sv. Križa u Živogošću, Zaostrogu i Imotskom. Samostan u Makarskoj s osam svećenika, dva laika, pet klerika i jedanaest novaka opsluživao je tri župe: Vurdo, Cetinu i Primorje. Za prostor Hercegovine posebno su značajna posljednja tri samostana jer će upravo iz njih franjevci opsluživati najveći broj katolika u zapadnom dijelu Hercegovine. U samostanu Sv. Križa u Živogošću živjelo je osam svećenika koji su opsluživali tri župe: Blato, Broćno i Primorje te šest klerika, dva laika i osam novaka. U Zaostrogu je živjelo deset svećenika, šest klerika, dva laika i četrnaest novaka, a opsluživali su četiri župe: Čitluk, Ljubuški, Vrgorac i Zajezerje. Samostan u Imotskom također je opsluživao četiri župe: Podbila, Sovići, Drinovci i Kamen Most, a imao je na raspolaganju sedam svećenika, dvojicu klerika i laika te deset novaka. Prema istom izvješću u Blatu i Broćnu je bilo 300 domova, Čitluku 100, Ljubuškom 120.[362]

Broj i imena župa koje navodi biskup Kačić donekle se razlikuju od jednog drugog izvješća koje su 1623. godine poslali bosanski franjevci Jure Neretvanin i Pavao Papić Kongregaciji za raširenje vjere, prilikom izvješća o stanju Bosanske franjevačke provincije. Oni navode da je samostan u Zaostrogu opsluživao pet župa koje nazivaju Gabela, Podaci, Zarnocia (Crnočili Vrgorac), Zajezerje i Ljubuški dok ih B. Kačić tri godine kasnije, navodi sve osim Crnoča. U Živogošću, kao i Kačić, navode tri župe, ali s drukčijim imenima. Oni ih nazivaju Mostar, Živogošće i Zaogianix (Zavojane), dok ih Kačić naziva Blato, Broćno i Primorje. U Imotskom samostanu navode četiri župe: Cistu, Tribistovo, Vinjane i Tihaljinu, a Kačić Podbilu, Soviće, Drinovce i Kamen Most.[363] Ovo neslaganje u nazivima župa ukazuje da župnici nisu imali stalno sjedište nego su djelovali prema potrebi i u skladu s tim premještali se iz jednoga mjesta u drugo.

Bez obzira na nazive župa i njihov broj, u sklopu navedenih župa bilo je i područje Mostara i još neka manja mjesta i naselja koja nisu navedena ali su pripadala spomenutim župama. Podatke o tome donosi nam jedan popis zaostroškog samostana s

[362]S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji…,* 32. Kovačić naglašava da pojedini listovi ovog izvještaja nedostaju. Potpuniji izvještaj donosi M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 69-73; Izvješće donose i D. FARLATY, IV, 195;*Acta franciscanaHercegovinae*, sv. 1, 267-270; B. PANDŽIĆ, „Izvještaji makarske biskupije u tajnom Vatikanskom arhivu“, u: *Nove et vetera*, god. XXX, sv. 1, Sarajevo, 1980., 144-146.
[363]*Acta franciscanaHercegovinae*,sv. I, 236-237.

kraja 16. st. (1599.) u kojem su navedena gotovo sva mjesta koja su se nalazila u sklopu župa. Između ostalih spominju se: Veljaci, Vojnići, Klobuk, Tihaljina, Vitina, Proboj, Grljevići, Gabela, Međugorje, Bijača, Hardomilje i Mostar.[364]

Sljedeće Kačićevo izvješće iz 1630. godine nije detaljno kao prethodno, ali ipak nam daje određeni uvid, o prilikama u biskupiji i životu vjernika. Kačić je biskupiju pohodio dva puta dolazeći i u nepristupačne krajeve. Nažalost, ne navodi poimence o kojim se mjestima radi, ali je vjerojatno to bio prvi put nakon duže vremena, da biskup dolazi u ta mjesta, budući da je krizmao oko 2 000 duša. Prilikom posjeta naišao je i na razne zlouporabe koje je uklonio. Međutim, siromaštvu župnih crkava i neznanju svećenstva nije mogao doskočiti. Kada je riječ o položaju vjernika, Kačić navodi da se narod, radi turskih zuluma koje više ne mogu podnositi, seli. Jedni sve ostavljaju i spas traže u kršćanskim zemljama, dok drugi preseljavaju u druge krajeve koji su također pod turskom vlašću, ali je u njima život ipak mirniji.[365]

S obzirom na prostor koji je bio pod njegovom upravom, biskup nije mogao u jednom pohodu obići cijelu biskupiju. Tako su i nakon obnove biskupije pojedini dijelovi ostajali neposjećeni i po nekoliko desetljeća. O tome svjedoči i jedan podatak iz izvješća iz 1636. godine kada je Kačić zabilježio da u župe Broćno i Blato nijedan biskup nije dolazio otkako su se iste našle pod turskom vlašću.[366] Unatoč poduzetnosti i nekoliko pohoda koje je poduzeo, ni Kačić nije mogao obići sve dijelove svoje biskupije. Jedan od njegovih nasljednika fra Marijan Lišnjić, koji je pohodio krajeve u Hercegovini 1667. godine bilježi kako je on prvi biskup koji je pohodio Rašku Goru, (sjeverno do Mostara). Vjernici, ne samo da godinama nisu vidjeli biskupa nego nisu ni znali što biskup znači.[367] Upravo ovi podatci daju pravu sliku o vjerskim prilikama i djelovanju biskupa u Hercegovini prvih desetljeća nakon turskog osvajanja.

Fra Bartol Kačić još je za života tražio da mu se za pomoćnika da njegov sinovac fra Petar Kačić.[368] Budući da je preminuo, prije nego je stigao potvrdan odgovor o imenovanju pomoćnika, Kongregacija je zaključila da fra Petar preuzme

---

[364]ISTO, 163-164.

[365] „quorum insolentia eousque excrevit, ut christianorum alii ad partes christianorum omnibus suis posthabitis, alii ad aliia loca, licet eisdem subiecta, pacatiora tamen, transfugiant, rabiem illorum amplius tolerare non valentes“, S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji…,* 36-37.

[366] „…Brochno et Blatto…ad quas parochias et loca a tempore quo Turcarum imperator illas occupavit nullus catholicus episcopus agredi potuit.“ S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji…,* 41; B. PANDŽIĆ, „Izvještaji makarske biskupije sačuvani u tajnom Vatikanskom arhivu“, 147.

[367]BAZILIJE PANDŽIĆ, „Marijan Lišnjić makarski biskup (1609.-1686.)“, u: *Nova et vetera*, god. XXVII., sv. I., Sarajevo, 1977., 36.

[368]E. FERMEDŽIN, *Acta Bosnae,* 429-430. Pismo zamolbe objaviljeno i u:*Acta franciscanaHercegovinae*, sv. 1, 348-349. i M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 638-639.

biskupsku palicu u Makarskoj biskupiji, što je 12. rujna 1645. potvrdio i sam Sveti Otac.[369]

O životu Petra Kačića ne nalazimo gotovo nikakvih podataka. Zna se da je bio franjevac i da je u ime Bartola Kačića podnosio izvještaj u Rimu, ali drugih podataka o njegovoj mladosti i naobrazbi ne nalazimo.

Nekako u isto vrijeme kada je fra Petar postavljen za makarskog biskupa izbio je mletačko-turski sukob oko otoka Kandije. Novi se biskup ponadao da je došao kraj turskoj vlasti, tako da je po izbijanju rata bio glavni pokretač ustanka protiv Turaka u Makarskom primorju. Njegovo izvješće koje je dao prilikom posjeta „ad limina" 1650. godine pokazuje teške prilike u koje su zapali katolici. Pristajanje Makarske i dvadeset i tri sela u Primorju na mletačku stranu izazvalo je bijes kod Turaka koji su iz osvete popalili grad i odmetnuta sela, te sve samostane osim Imotskog. Samostan u Imotskom preživio je zahvaljujući uglednijim Turcima koji su zajedno sa svojim obiteljima našli zaklon upravo kod franjevaca u imotskom samostanu. To će i biti razlog zašto dopuštaju franjevcima da slobodno obavljaju svoju službu na prostoru cijele biskupije. Osim samostana na meti se našlo i 10 župskih crkava koje su također spaljene. Radi straha od Turaka mnoge su obitelji spas tražile u obližnjim brdima ili u bježanju na susjedne otoke. A kako nevolja nikada ne dolazi sama, narod se osim s ratom morao nositi i s gladi i kugom. Brigu o katolicima vodili su biskup i njegovi vikari i misionari.[370] Stanje u biskupiji nije se značajnije promijenilo ni sljedećih godina o čemu svjedoče i izvješća iz 1654. i 1658. godine. Kuga i rat i dalje su harali biskupijom koju je fra Petar u više navrata pohodio, ali ne svu.[371] Budući da je biskup bio pokretač ustanka protiv Turaka, radi vlastite sigurnosti nije mogao zalaziti na turski teritorij. Kratko je boravio samo na onom dijelu biskupije koje su bili zauzeli Mlečani. Najviše je boravio na otoku Hvaru gdje je i preminuo 1661. godine ne dočekavši kraj rata.[372]

Nakon smrti fra Petra Kačića postavilo se pitanje njegovog nasljednika. Narod i kler je već u srpnju 1661. godine predlagao franjevca Miju Jelavića.[373] Do njegovog imenovanja ipak nije došlo tako da je biskupija sve do 1664. ostala ispražnjena. Za to su vrijeme njom upravljali administratori koje je postavljala Sv. Stolica. Nije poznato da

[369] *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 357, 358; D. FARLATY, *Iliricim Sacrum*, IV, 196.
[370] S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji…,* 50-52; Isti izvještaj donose B. PANDŽIĆ, „Izvještaji makarke biskupije sačuvani u tajnom Vatikanskom arhivu", 150-151, i u: *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. 1, 390-393.
[371] S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji…,* 54.
[372] B. RUPČIĆ, „Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do godine 1735.", 121.
[373] *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. 1, 432.

postoji ijedan izvještaj o stanju biskupije u tom razdoblju. Vijesti o tome nalazimo tek nakon imenovanja fra Marijana Lišnjića novim makarskim biskupom11. veljače 1664. godine.[374]

Marijan Lišnjić rođen je u okolici Imotskog 1609. godine. Za redovničko se zvanje pripremao u Imotskom u samostanu sv. Franje gdje je 1630. i položio redovničke zavjete. Samo četiri godine kasnije zaređen je za svećenika u Zaostrogu i najvjerojatnije je odatle otišao u Italiju gdje se školovao na učilištima u Toskani i Milanu. Nakon završenog školovanja jedno je vrijeme boravio u Fojnici, odakle je nakon nekoliko godina premješten u Zaostrog. Nakon smrti bosanskog biskupa fra Marijana Maravića 1660. godine za njegovog je nasljednika predložen Lišnjić. Budući da su se tome usprotivili i bečki car i starješine bosanske franjevačke provincije, Lišnjić nikada nije zasjeo na bosansku stolicu, a radi objeda protiv njega proveo je i 6 mjeseci u zatvoru. Kako je u isto vrijeme stolica makarskog biskupa bila ispražnjena, Propaganda je odlučila imenovati Lišnjića novim makarskim biskupom.[375]

Nakon preuzimanja biskupske ovlasti, iste se godine zaputio u biskupiju koju je našao u dosta teškom stanju. Dugogodišnji rat Mlečana i Osmanskoga Carstva koji je i dalje trajao u trenutku kada je Lišnjić postao biskupom, utjecao je i na samu biskupiju koja je bila sva u ruševinama. Narod je izbjegao na susjedne otoke Brač i Hvar, a one koji su ostali, ugrožavali su uskoci koji prilikom svojih upada nisu pravili razlike između Turaka i domaćeg življa. Od 15 000 vjernika koliko ih je bilo uoči rata, biskupija je spala na samo 5 000 i svi su siromašni.[376] Obavljanje biskupske dužnosti bilo je otežano i odnosom turskih vlasti prema katolicima i njihovim dušobrižnicima. Da bi mogao nesmetano djelovati biskup je za dozvolu prvo morao platiti bosanskom paši a potom i lokalnim turskim službenicima, kako ga ne bi ometali u njegovom djelovanju.[377] Unatoč tim poteškoćama biskup je ipak uspio poslati tri izvješća o stanju biskupije, od kojih samo onaj iz 1672. godine daje najbolji uvid o životu i položaju katolika.

Prema Lišnjićevom izvješću iz 1672., a kojeg je obradio Bazilije Pandžić, franjevci samostana Živogošće i dalje su opsluživali župe Broćno i Blato, ali nakon što je samostan 1647. godine spaljen, u njemu je ostao jedan ili dvojica franjevaca da vode

[374]ISTO, 445.
[375]B. PANDŽIĆ, „Marijan Lišnjić makarski biskup (1609.-1686.)“, 24, 26-27, 29.
[376] „ e li Diocesani, che prima della guerra erano 15 mila e contribuivano al suo mantedimento, hora che sono da cinque mila, e tutti miserabili“, M. JAČOV,*Le missioni…,* vol. II., 575-576.
[377]B. PANDŽIĆ, „Marijan Lišnjić makarski biskup (1609.-1686.)“, 30.

brigu o samostanu i okolnom narodu. Upravo iz tog razloga B. Pandžić pretpostavlja da je i po župama ostao jedan do dva franjevca. Međutim prilikom svog pohoda u spomenutim župama biskup nije zatekao nijednog franjevca iz Živogošća. Brigu o narodu vodili su imotski franjevci i jedan franjevac iz Kreševa. Osim toga došlo je i do promjene u administrativnom pogledu. Prijašnje župe *Broćno* i *Blato* sada su se teritorijalno dijelile na četiri župe. Prva je župa *Broćno* s pripadajućim selima: Hamzići, Buhovo, Zvirovići, Tepčići, Jasenice i Blato, zatim župa *Mostar* za koju ne navodi pripadajuća sela već samo broj kuća kojih je ukupno bilo 45. Biskup navodi da se u samom gradu Mostaru misa nije smjela govoriti, a kršćane su stalno uznemiravali Turci. Treća župa koju Lišnjić spominje je *Raška Gora* kojoj pripadaju sela: Polog, Crnač, Britvica i Raška Gora, a dopirala je sve do Neretve. On je bio prvi biskup koji je posjetio ovu župu u kojoj je prilikom dolaska krizmao 1000 vjernika od njih 1 560 koliko ih je zatekao. Posljednja župa koju biskup navodi je *Rasno.* Nalazila se na prostoru stare župe Blato, između Kočerina i Ljubuškog i dopirala je sve do Lištice. Župa je bila gotovo u cijelosti razrušena a gospodar kršćana, kako to Pandžić navodi, prisilio je narod da bježi. Ostalo je samo 10 kuća o kojima se od 1672. godine brinuo župnik imotskog samostana fra Mijo Runović, kojeg je sam biskup Lišnjić postavio na to mjesto. Franjevci samostana iz Zaostroga, umjesto prijašnje četiri, sada su opsluživali dvije župe: *Čitluk (Gabela)* i *Veljaci (Ljubuški)*, koje su po svemu sudeći obuhvaćale isti teritorij. Za župu Veljaci, odnosno Ljubuški nije naznačeno ime, ali budući da se protezala od tvrđave Vrgorac do tvrđave Ljubuški to nije mogla biti nijedna druga župa na tom prostoru. Biskup je u čitlučkoj župi zatekao jednog župnika, a kako u Veljacima nije zatekao nijednog svećenika, na mjesto župnika postavio je fra Marka Kežića. Kako nije imao stalno prebivalište išao je od jednog mjesta do drugog a pri slavljenju mise služio se pomičnim oltarom.[378]

Imotski samostan od četiri župe koliko ih je bilo početkom 17. st. sada je spao samo na jednu, *Goricu* (Sovići). Lišnjić je u župi zatekao oštećenu crkvu sv. Stjepana u kojoj su Turci sasjekli sve slike i onda je zapalili. Radi ratnih okršaja kojima je to područje bilo izloženo tijekom sukoba, narodje većinom pobjegao, a oni koji su ostali, radi siromaštva nisu bili u mogućnosti izdržavati župnika. Ipak je i za župu Gorica biskup imenovao župnika, kojemu Pandžić ne navodi ime.[379]

[378]ISTO, 35-38.
[379]ISTO, 38.

Dostupni izvori ne daju naslutiti da je osim franjevaca na prostoru zapadne Hercegovine bilo i drugih svećenika. Sve do biskupa fra Marijana Lišnjića, župničku pastvu obavljali su isključivo franjevci. Makarska je biskupija imala tri župe (Brela, Podgora i Zagvozd) u kojima su djelovali svjetovni svećenici, ali nijedna od navedenih župa nije bila na prostoru današnje Hercegovine. Biskup Lišnjić pokušao je to ispraviti, tako da je svećenika-glagoljaša Miju Grbavca, koji je bio rodom iz Dobrog Sela, postavio u župi Brotnjo da pomaže vjernicima u prilikama kad nemaju drugog svećenika na raspolaganju. Međutim Grbavac nije tu dugo ostao, niti se više spominje što je s njim bilo. Drugi glagoljaš, Petar Radunović kratko je boravio u župi Rakitno gdje ga je biskup Lišnjić postavio 1669. godine. Kako je ta župa pripadala ramskim franjevcima, nije se dugo zadržao na tom mjestu. Kasnije je postao župnikom u župi Dobranje (danas u Dalmaciji) u trebinjskoj biskupiji. Jedini glagoljaš za kojeg se zna da je djelovao na prostoru koji su opsluživali makarski biskupi u Hercegovini bio je Tadija Lišnjić, rodom iz Imotskog, a 1688. godine djelovao je u okolici Mostara.[380]

Usporedimo li situaciju na lijevoj i desnoj obali Neretve primjetne su određene sličnosti, ali i razlike, kako u broju župa tako i svećenika kojih je u Makarskoj biskupiji bilo znatno više. Dok su na području Trebinjske biskupije, tijekom najvećeg dijela 17. st. aktivne svega dvije župe (Popovo i Gradac, u Zurovićima službu obavljaju misionari) dotle je u onom dijelu Makarske biskupije, koja je pokrivala današnju Hercegovinu zabilježeno šest župa (Broćno, Blato, Sovići, Drinovci, Čitluk/Gabela, Ljubuški.) U izvješću iz 1672. godine makarski biskup Lišnjić zabilježit će ih sedam: Čitluk/Gabela, Veljaci/Ljubuški, Sovići, Brotnjo, Mostar, Rasno i Raška Gora.Trebinjska će biskupija tek u drugoj polovici 17. st. zaslugom biskupa Primovića dobiti još dvije župe, ukupno 4 koje će opsluživati petorica svećenika.Tako je u župi Gradac, za župnika postavljen Petar Dragobratović, koji se upravo bio vratio sa studija u Loretu. Župu Popovo opsluživao je donIlija Bošković iz Orahova, koji je studirao na koledžu u Fermu, dok je u „novim“ župama Belenići (kojoj je pripojena misija Zurovići) i Dobrane službu vršio fra Ivan iz Kreševa, odnosno Petar Radunović iz Makarske, koji je za pomoćnika imao svog nećaka Juru Radunovića.[381]Prostor koji su župepokrivale u obje biskupije i o kojem su župnici trebali skrbiti bio je dosta velik, tako da je bilo teško u potpunosti zadovoljiti potrebe vjernika. Osim toga,

[380]B. RUPČIĆ, „Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do g. 1735.“, 129-130.
[381]B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 122, 126.

svećenici/franjevci su svoje župe najčešće obilazili pješke, rijetko na konju, što je još više otežavalo skrb o vjernicima.

Kada je riječ o broju svećenika opet je prednost na strani Makarske biskupije. Prema navedenim izvješćima tijekom 17. st. samo u samostanima Živogošće i Zaostrog djeluje 18 svećenika. Radi ratnih sukoba koji su zahvatili i prostor biskupije te nasilja prema svećenicima i vjernicima na prostoru biskupije, ta će brojka u drugoj polovici 17. st. i u makarskoj biskupiji biti značajno smanjena, ali ih unatoč tomu neće u potpunosti nestati. U trenutku kada su franjevci iz Živogošća napustili svoje župe, stjecajem okolnosti njih su zamijenili imotski i kreševski franjevci, dok je u isto vrijeme u Trebinjskoj biskupiji, nakon smrti župnika Marka Božića 1670. godine biskupija ostala bez svog posljednjeg svećenika.[382] Iako je Trebinjska biskupija na molbu biskupa Primovića dobila dvojicu svećenika, ipak su prilike u Makarskoj biskupiji po tom pitanju bile znatno bolje. Prema izvješću fra Marijana Lišnjića iz 1672. godine samo u župama na području Hercegovine djelovalo je nekoliko župnika. Tako je u broćanskoj župi, biskup Lišnjić zatekao fra Petra iz Imotskog i fra Franju iz Kreševa, u mostarskoj župi fra Luku Vuknića iz imotskog samostana, a u župi Raška Gora fra Ivana Lalića, također iz imotskog samostana. U župi Rasno nije zatekao nijednog svećenika pa je za župnika postavio fra Miju Runovića.[383]

U Trebinjskoj biskupiji situacija će se dodatno pogoršati nakon izbijanja novog mletačko-turskog sukoba 1684. godine. Samo dvije godine kasnije došlo je do preseljavanja stanovništva iz Zažablja i okolnih mjesta na mletački teritorij, čime su se dvije župe preselile na mletački posjed. Zajedno s narodom otišli su i svećenici don Petar Dragobratović i don Jure Sentić, župnici Graca i Dobranja te Ilija Bošković iz Orahova. Brigu o preostalim katolicima vodio je fra Ivan Bartulović, župnik u Belenićima. Tada je cijela biskupija spala na samo 60 katoličkih kuća. Nakon smrti fra Ivana, tri godine kasnije, biskupija je opet ostala bez ijednog svećenika. Tek početkom 18. st. dio naroda se vraća domovima a župe opet popunjavaju.[384]

Početkom 18. st. doći će do izmjene u broju župa i u Makarskoj biskupiji. Na prvoj provincijalnoj kongregaciji održanoj u Baču 1700. god. došlo je do sporazuma prema kojem su župe Broćno, Blato i Goranci, koje su dotada pripadale samostanu u

[382]Izvor naveden na stranici br. 71.
[383]B. PANDŽIĆ, „Marijan Lišnjić makarski biskup (1609.-1686.)“, 36.
[384]B. PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba“, 103-104.

Živogošću dodijeljene kreševskom samostanu. Na taj način spomenute su župe trebale pomoći samostanu koji je bio pritisnut velikim turskim globama i nametima.[385]

Treba imati na umu da su i jedna i druga biskupija bile u cijelosti pod turskim gospodstvom i da je rad svećenika u takvim okolnostima bio podjednako otežan. I jedni i drugi su bili izloženi kako turskom nasilju i uskočkim i hajdučkim provalama, tako i prisezanjima pravoslavnih svećenika. Čak je u 16. st. odnosno 1. dekade rebi I. 972. odnosno 7-6. X. 1564. godine zabilježeno da su redovnici makarskog samostana morali platiti osmogodišnje potraživanje mitropolitu Antonu i predstavniku patrijarha.[386] Unatoč tomu, u korist katolika na desnoj obali Neretve, išla je i činjenica što vjernici u tom dijelu Hercegovine nisu bili u bližem susjedstvu s pravoslavnim klerom. Pravoslavni svećenici jesu i od njih zahtijevali plaćanje pristojbi, ali to njihovo ponašanje kao i općenito težak položaj,uvjetovan ratnim prilikama i turskim zulumima, nije za posljedicu imao prijelaze kršćana na islam ili pravoslavlje. Crkve na desnoj strani Neretve ne preuzimaju pravoslavni svećenici, kao što to čine na lijevoj obali. Velik broj njih razrušen je u ratnom vihoru, ali se svećenici ipak snalaze i često se služe i prijenosnim oltarima kako bi mogli održati bogoslužje. Vjernici na desnoj obali nemaju potrebu obraćati se drugim svećenicima radi obreda vjenčanja ilipokopa jer su sve potrebne sakramente obavljali franjevci. Osim toga, makarski je biskup najčešće rezidirao u svojoj biskupiji, iako ni oni nisu bili pošteđeni turskog uznemiravanja i uskočkih provala. Trebinjski, unatoč nalozima Svete Stolice da prebivaju u biskupiji, to nisu činili, a ni iz Rima nije bilo veće inicijative da ih se u tome prisili. Papa je obvezao trebinjskog biskupa Martinisa da položi zakletvu kojom se obvezao boraviti u biskupiji, ali nakon što su hajduci 1664. godine oplijenili i popalili Popovo i Gradac, samo je jednom nakon toga otišao u Ravno i Gradac kako bi podijelio krizmu.[387] Pred kraj svog službovanja Martinis će boraviti u biskupiji, odnosno u Ravnom, ali samo zato što nije imao drugog izbora. Snažan potres koji je 1667. godine pogodio Dubrovnik uništio je dvije kuće koje je Trebinjsko-mrkanska biskupija iznajmljivala i tako podmirivala veliki dio troškova, kao i kuća u kojoj je biskup Martinis stanovao. S kućom su nestale i sve stvari koje je posjedovao, tako da je bio prinuđen smjestiti se u oronulu kućicu jednog čovjeka u Ravnom koji je prije toga izbjegao, radi straha od hajduka. Biskup je tu proveo osam mjeseci, ali radi siromaštva u koje je zapao i narušenog zdravlja biskup

[385] D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, 209-210.
[386] AT, M VI, 9.
[387] B. PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba.“, 98.

Martinis se nakon posjeta „ad limina“ 1668. odrekao biskupije.[388] Tek će njegov nasljednik biskup Ante Primović, dubrovački franjevac, nakon što je 1679. godine dobio odobrenje od pape Inocenta XI., rezidirati na prostoru biskupije i to u franjevačkom samostanu u Slanom.[389] Međutim ni on neće dugo ostati na prostoru biskupije. Kako je Slano bilo daleko od Dubrovnika, a osim toga tu nije mogao pronaći sve potrebno za život, Propaganda mu je 1684. godine dopustila da boravi u Dubrovniku, ali pod uvjetom da svake godine obilazi biskupiju, za što mu je Propaganda obećala potporu u iznosu od 50 škuda.[390]

Kada je riječ o crkvama na prostoru današnje Hercegovine, iz izvješća trebinjskih biskupa razabiremo da ih je bio popriličan broj. D. Andrijašević u svom izvješću iz 1622. godine zabilježio je 16 rimokatoličkih crkava koje su se nalazile na prostoru južne Hercegovine i to: crkva Sv. Ivana Evađeliste u Dračevu, Sv. Stjepana u Dubljanima, Sv. Ilije u Belenićima, Sv. Ivana Evanđeliste u Orahovom Dolu, Sv. Ivana u Čvaljini, Sv. Marija od Porođenja i Sv. Dimitrije u Ravnome, Sv. Evanđelist u Veljoj Međi, Sv. Nikola u Rupnom Dolu, Sv. Marija odUznesenja u Trebimlji, Sv. Petar Apostol u Glumini, Sv. Marija i Sv. Ana u Zažablju, Sv. Vid u Vidonji, Sv. Marija od Porođenja u Dobranima i Sv. Stjepan u Naroni/Gabeli.[391] U izvješću fra Blaža iz Graca, koje je poslao 1624. godine primjetne su razlike u broju i nazivima crkava. On ih također nabraja poimenično, ali ih navodi samo 10. Njihovo brojno stanje neće se značajnije promijeniti ni kasnijih godina. Iz izvješća 1639. godine koje je u Rim poslao Mihajlo Restić, u župi Popovo se navodi 6, a u gradačkoj župi 4 crkve.[392] Neke od njih su vremenom propadale ili bile razrušene tijekom ratnih zbivanja unatoč naporima biskupa i svećenika da se obnove.

U zapadnom dijelu Hercegovine situacija je nešto drukčija. Nakon rušenja crkve Sv. Marije u Mostaru u 16. st. crkva više nije obnavljana, a nema podataka da je na prostoru Mostara postojala više ijedna crkva, za gotovo cijelo vrijeme turske vladavine. O njihovom broju i stanju u drugim mjestima, vijesti nam donosi makarski biskup fra Marijan Lišnjić. Prilikom svojih pohoda u drugoj polovici 17. st. zabilježio je vrlo malo crkava u uporabnom stanju. Na području broćanske župe zatekao je dvije crkve - Sv. Stjepana kod Čerina i Sv. Marije u Blatu. U župi Raška Gora nije našao nijednu crkvu

[388]ISTO, 99.
[389]*Acta franciscanaHercegovinae*, sv. 1, 534-535; R. PERIĆ,*Da im spomen očuvamo*, 26.
[390]B. PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba“, 100.
[391]M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., Beograd, 1986., 10. Popis crkava donosi i B. PANDŽIĆ, *De dioecesi tribuniensi…,* 111.
[392]B. PANDŽIĆ, *De dioecesi tribuniensi…*112-119.

niti župnu kuću. Ranije su postojale dvije crkvice, Sv. Ivana Krstitelja u Mostarskom Gracu i samo tri milje dalje u Crnču crkva Sv. Jure, koje su sada bile porušene. U Gabeli je zatekao crkvu Sv. Stjepana kojoj je krov bio pao, ali su zidovi još uvijek stajali. Crkva Sv. Vida i Modesta po svemu sudeći bila je u Vidonjama, a crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Dobranjama.[393] To je sve što je biskup zatekao i zabilježio.

Kada je riječ o crkvi Sv. Stjepana u Gabeli ona će na nekoliko godina ponovno oživjeti. Za trajanja Morejskog rata kada je taj kraj došao u mletačke ruke (1694.), Mlečani su u Gabeli podigli još dvije crkve; Sv. Vlaha i Sv. Katarine, a crkva Sv. Stjepana je ponovno obnovljena i podignuta na čast opatije. Nakon razgraničenja, Gabela je pripala Turcima tako da su Mlečani morali napustiti taj kraj. Čini se da su prije odlaska porušili grad pri čemu su nastradale i spomenute crkve.[394] Stanje po pitanju crkava neće se značajnije promijeniti ni sljedećih godina.

Nakon ratova u 17. st. i migracija koje su uslijedile u cijeloj Bosni i Hercegovini ostalo je 25 000 katolika, 26 svećenika-franjevaca, koji su djelovali u tri preostala samostana u Bosni (Fojnica, Sutjeska, Kreševo). Nakon sporazuma iz 1700. godine franjevci kreševskog samostana opsluživat će prostor zapadne Hercegovine sve do druge polovice 19. st. kada je došlo do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca od Bosne Srebrene.[395]

3.5. Položaj i djelovanje franjevaca

Od trenutka kada su franjevci kao misionari prvi puta došli na naše prostore njihova osnovna zadaća bila je obraćanje pripadnika Crkve bosanske i učvršćivanje naroda u vjeri. S narodom i tadašnjim gospodarima, koji su ih podržavali i pomagali u njihovom radu, vrlo brzo uspostavljaju čvrste veze. Ono što je važno napomenuti jest da u Bosanskoj vikariji djeluju domaći ljudi, ljudi koji su iznikli iz samog naroda, koji su govorili domaći jezik. Za uzor je postavljen lik franjevca koji, kako to Ignacije Gavran navodi, „mora biti blizak i vjeran svome puku, snalažljiv i izdržljiv u nevolji, odan vjeri i Crkvi.“[396] I uistinu, franjevci su bili ti koji su zajedno s narodom živjeli, stradali, patili

[393]B. PANDŽIĆ, „Marijan Lišnjić makarski biskup“, 36-37. Opise crkava u Slivnu, Vidonju i Dobranjama i njihovu kratku povijest donosi K. JURIŠIĆ, „Crkve biokovsko-neretvanskog područja“, 128-129.
[394] R. JERKOVIĆ, *Gabela. Prilog povijesti donje Neretve*, Sarajevo, 1939., 22-25.
[395]ANĐELKO BARUN, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844 godine“, u: *Zbornik radova, Franjevci i Hercegovina*, Mostar, 2009., 46.
[396]IGNACIJE GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti. Sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, Sarajevo - Zagreb, 2007., 40.

i umirali. Još sredinom 15. st., prilikom posjete Bosni, apostolski legat Toma naziva franjevce jedinim pravim svećenicima na prostoru i Bosne i Hercegovine.[397] Veze franjevaca i naroda postat će još čvršće tijekom višestoljetnog turskog gospodstva što je uvelike pridonijelo tome da su se tijekom godina svoga djelovanja franjevci duboko ukorijenili na ovom prostoru.

Bosanska je vikarija još u 14. st. dobila određene povlastice na osnovu kojih su franjevci, odnosno vikari mogli djelovati u okolnostima kada je biskup bio daleko, a sredinom 15. st. (1445.) papa Eugen IV. ovlastio je bosanskog vikara da između ostalog dijeli svete sakramente, osniva župe i postavlja župnike te da blagoslivlja sv. ulje i krizmu. Sljedeće 1446. godinepovlastice će se proširiti i na gradnju crkava, a još u 16. st. dopustitće im služenje pokretnim oltarom te da u ime Svetog Oca franjevački redodržavnik, kada dolazi u vizitu, može dati potpune oproste. Nakon reformi Tridentskog sabora (1545.-1563.) franjevci Bosanske vikarije izgubili su mnoge povlastice po pitanju duhovne pastve. Tako više nisu mogliposvećivati ulje i dijeliti krizmu, kao ni osnivati župeniti postavljati župnike. Mogli su samo predlagati biskupima najbolje kandidate za župnike i nadgledati njihov rad.Međutim neke od ranije dobivenih ovlasti potvrđivat će se i kasnije. Tako im papa Urban VIII. 1625. godine dopušta pravo krštenja, ispovijedi, dijeljenja pričesti, osim na Uskrs gdje ima župnik, sakrament bolesničkog pomazanja, vjenčavanja uz dozvolu župnika a tamo gdje nije bilo župnika mogli su i bez njegove dozvole. Također im se dopušta rekoncilirati oskvrnjene crkve blagoslovljenom vodom, služiti se prijenosnim oltarima. Ovlasti su dane na dvanaest godina, ali će Sveta Stolica ovaprava potvrđivati i kasnijih godina.[398] Jedna od povlastica koju su franjevci dobili bila je i slavljenje sv. mise na otvorenom, odnosno na mjestu gdje to prilike dopuštaju, bilo da se radi o privatnim kućama, ravnici, planini, špilji ili negdje drugo.[399]

Dolazak Turaka i uspostava nove vlasti označila je početak jednog novog razdoblja koje će i narod i franjevce staviti na velike kušnje i s kojima će se morati nositi kroz mnoga stoljeća. I u novim je prilikama trebalo iznaći rješenje i olakšati položaj onoliko koliko su to prilike dopuštale. Tako je netom poslije pada Bosne 1463.

---

[397] „…soli Fratres Minores erant verri catholici Sacerdotes.“ D. FARLATI, *Illiricum sacrum*, sv. IV., 257.

[398] A. BARUN, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije…“, 42-43; JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I., fototip izdanja iz 1912., Svjetlost, Sarajevo, 1990., 159-162;*Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 330. Povlastice koje je papa Urbana VIII. dodijelio franjevcima donosi FILIP LASTRIĆ, *Pregled starina Bosanske provincije*, Sarajevo - Zagreb, ²2003., 95-96.

[399] „…et super ipsa celebrari in domibus priuatis, in planitiis, montibus atque cauernis, sicut necessitas postulat“,*Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 245.

godine fra Anđelo Zvizdović isposlovao u Milodražu od Mehmeda II. Osvajača dokument (*Ahdnama*) kojim su katolicima zajamčena njihova prava i slobode u pogledu vjere, a franjevcima osigurano nesmetano djelovanje u vršenju njihovih dužnosti. Osnovni tekst povelje glasi: „Ja, sultan Mehmed-han, (dajem) na znanje cijelom svijetu (puku i odličnicima), da su posjednici ovoga carskoga fermana, bosanski duhovnici, našli moju veliku milost, pa zapovijedam: Neka nitko ne smeta i ne uznemiruje spomenute ni njihove crkve. Neka (mirno) stanuju u mom carstvu. A oni, koji su izbjegli, nek budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemljama moga carstva nastane u svojim manastirima. Ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti itko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeđa i ne uznemiruje. Neka nitko ne napada, niti vrijeđa i ugrožava: ni njih ni njihov život, ni njihov imetak, ni njihove crkve. Pa i to, ako bi iz tuđine doveli kojega čovjeka u moju državu, da im je dopušteno…“[400]

Budući da je u vrijeme izdavanja ahdname Hercegovina bila dio Bosanske vikarije, povelja je vrijedila i za nju, jednako kao i za Bosnu. Međutim, Ahdnama se nije primjenjivala na prostoru cijele Hercegovine, nego samo u onim dijelovima koji su bili u djelokrugu franjevaca. Tako za Trebinjsko-mrkansku biskupiju ona nije vrijedila. Dok su se franjevci pozivali na ahdnamu, trebinjski su biskupi dozvole za pohoditi biskupiju morali tražiti preko Dubrovačke Republike. Tako je K. Antić 1620. godine upravo preko Dubrovačke Republike dobio ferman da može pohoditi biskupiju. Ferman je u cijelosti objavio D. Farlati u svom djelu *Iliricum sacrum*.[401]

Za života fra Anđela Zvizdovića nije poznato da je bilo uznemiravanja ili ugrožavanja katolika ili franjevaca, tako da se njihov položaj jedno izvjesno vrijeme činio ne tako lošim. To potvrđuje i isprava bosanskog sandžak-bega Skender-paše iz kolovoza 1486. u kojoj fra Anđelu dopušta „…da si hodi slobodno vsudije po rusagu gospodina cara; izvan rusaga gospodina cara ako bi htio poći, kako je po njih zakonu, da

[400] Tekst povelje objavili su: D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* sv. III., 189-190; JOSIP MATASOVIĆ, *Regesta Fojnicensia*. Acta Turcica, Bosnensia et latina ex archivo conventus fratrum minorum de observantia spiritus S. Fojnicae, Bosnae Argentinae, u: *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, Beograd, 1927., 103; F. LASTRIĆ, *Pregled starina Bosanske provincije*, 167-168; O Ahdnami i njenoj autentičnosti pisali su između ostalih VANČO BOŠKOV, „Pitanje autentičnosti Fojničke Ahd-name Mehmeda II iz 1463, godine“, u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XXVIII-XXX/1979., 87-103; D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 189-192., a u novije vrijeme SREĆKO M. DŽAJA, „Fojnička Ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike“, u:*Bosna franciscana*, 31, Sarajevo, 2009., 103-128;VJERAN KURSAR, *Nemuslimani i funkcioniranje predmodernoga multikonfensionalnoga društva u osmanskoj Bosni (1463.-oko 1750.),* (Doktorska disertacija), Zagreb, 2010., 194-201.

[401] D. FARLATI, *Iliricum sacrum*, VI.,311-312.

se ne zadije zan nitko sluga gospodina cara, ni turčin, ni kaurin, ni martolos, ni nijedan človjek. Zato mu učinih milost, jer je počteni redovnik…".[402] Ubrzo nakon smrti fra Anđela 1498. godine situacija se mijenja. Franjevce se sve češće uznemirava i ometa u obavljanju njihovih vjerskih dužnosti, vrše se svakojaka nasilja od strane turskih službenika, a nerijetko su bili i životno ugroženi.

Razlog u promjeni ponašanja prema franjevcima, jednim dijelom treba tražiti i u samoj podvojenosti Bosanske vikarije. Turci nisublagonaklono gledali na to što franjevci s njihovog područja, radi održavanja veza sa svojim poglavarima prelaze u kršćanske zemlje. U isto vrijeme, Turci poduzimaju gotovo redovito veće ili manje akcije na susjedna područja koja ili pustoše ili osvajaju. Iako svojim ponašanjem to nisu stavljali do znanja, ne treba sumnjati da su franjevci u duši i mislima bili uz kršćane i potajno se nadali da će turskoj vlasti uskoro doći kraj. Sami Turci su toga morali biti svjesni, zato su s podozrenjem gledali na njihovo kretanje izvan turskog teritorija sumnjajući da kršćanskim vladarima prenose podatke i surađuju s njihovim neprijateljima. Ne može se tvrditi da nije bilo i onih koji su to radili, ali je sigurno da su Turci sumnjali u sve i na temelju toga se i ponašali prema njima.

Da se franjevce smatralo sumnjivcima koji rade protiv osmanske države potvrđuje i kanun-nama iz 1516. godine kojom se između ostaloga naređuje i rušenje novopodignutih crkava, a franjevci su proglašeni uhodama stranih država koji „neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama (siyaset)".[403] Nakon proglasa došlo je do otvorenog nasilja nad njima. O njihovom stradanju na prostoru Hercegovine svjedoče i franjevački martirologiji u kojima je zabilježeno da su Turci 18. listopada 1524. godine kod Konjica mučili i pogubili fra Grgura iz Zaostroga a 29. prosinca 1534. godine u Konjicu je pogubljeno još dvanaest franjevaca. Osim u Konjicu 1524. godine stradala su trojica franjevaca i u Blatu: fra Andrija, fra Josip i fra Mihael a u Bijelom Polju je stradao fra Filip zajedno s petoricom novaka.[404]

---

[402] J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br. 4, 104.

[403] *Kanuni i kanun-name…,* 31.

[404] Na temelju nekrologija i martirologija stradanja franjevaca u Bosni i Hercegovini obradio je MARKO SEMREN, „Mučenici i svjedoci vjere (Bilješke iz povijesti Crkve u BiH 16.-18. st.)", u: *Bosna franciscana*, IV/6, Samobor, 1996., 107-108. Broj stradalih franjevaca je znatno veći, ali su ovdje spomenuti samo oni koji su nastradali na prostoru Hercegovine. Zanimljiv je slučaj bosanskog provincijala o. Stjepana Kučića koga su 1523. Turci s još 10-om redovnika uhvatili. Na putu za Sarajevo provincijal je uspio pobjeći, a one koji su ostali u zarobljeništvo Turci su mučili kako bi saznali gdje je pobjegao. Kako to nisu mogli izvući od zarobljenika za osvetu su porušili samostane u Konjicu, Kreševu, Fojnici, Visokom i Sutjeski. F. LASTRIĆ, *Pregled starina…*, 72.

Podatke o njihovom stradanju donosi i Mijo Batinić, koji na temelju kaločkog ljetopisca Santowskog podrobno opisuje njihova stradanja. Tako su fra Grgura u Konjicu prvo usmrtili noževima a zatim mrtvo tijelo odnijeli na gradski most gdje su ga dva dana držali obješenog na koplje i na kraju bacili u Neretvu.Sličnaje sudbina zadesila i franjevce u Blatu koje su prvo izranilinoževima, a potom ih bacili s neke kule. Batinić, pozivajući se i dalje na Santowskog, donosi i primjere stradanja nekih franjevaca koje ne nalazimo u martirologijima. Tako spominje četvoricu franjevaca u Mostaru kojima su Turci svezali kamenje oko vrata i tako ih gurnuli u Neretvu. Fra Martin Martinac sakrio se zajedno sa slugom u jednu špilju u Podveležju. Budući da su ih Turci opazili, na ulaz špilje su zapalili granje i dimom ih ugušili.[405] Ovo su samo neki od primjera koje Batinić navodi, ali je teško ocijeniti, odnosi li se sve na prvu polovicu 16. st. ili su se neka od ovih stradanja dogodila i kasnijih godina.

Nepovjerenja i bojazni da franjevci šuruju s „neprijateljskim“ zemljama neće nestati ni kasnijih godina. Dobar primjer toga daje nam jedna potvrda, koju dvojici franjevaca fra Juri i Frančisku (Franjo) izdaje cetinski zaim Balija 1525. godine. Franjevci su za svoje kretanje morali posjedovati papire, odnosno dozvole službenih osoba kako ih nitko ne bi uznemiravao na putu i pravio probleme.U tu svrhu, cetinski zaim potvrdio je privilegij svoga prethodnika koji im dopušta da posjećuju crkve i sajmove u cetinskoj nahiji „s tim da ne idu u neprijateljske strane i ne prenose vijesti.“[406] Samo nekoliko godina kasnije (1530.) izdana je nova kanun-nama u kojoj se ponovno naređuje da se sa „nevjernicima i popovima koji vrše špijunske poslove i šalju izvještaje u nevjerničke zemlje strogo postupi i neka se kazne.“ Ponovljena je i odredba o križevima, ali se ovaj put ne naređuje njihove rušenje, već zabranjuje njihovo ponovno postavljanje. „A na putovima su postavljeni krstovi. Od sada, kada se oni sruše, neka ne dozvole da ih naprave.“[407]

Izdavanje isprava kojima se i službeno naređivalo kažnjavanje onih za koje se smatra da surađuju s protivnicima Osmanskoga Carstva, dodatno je otežavalo položaj i katoličkog puka i svećenika. Od trenutka kada je izdana prva kanun-nama 1516. godine svećenici, odnosno franjevci, redovito će biti izloženi svojevolji turskih službenika i nasilju svake vrste. Pod nasiljem se nije podrazumijevalo samo ono fizičko nasilje nego

[405] M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca*, II., 14.
[406] AT, Z 19.
[407] *Kanuni i kanun-name…*, 43.

i svaka vrsta uznemiravanja, ugrožavanja, nepravde, ometanja u vršenju vjerskih obreda i zlouporaba položaja od strane turskih službenika.

Da bi zaštitili svoje živote i olakšali svoj položaj, franjevci će se ubuduće često pozivati na odredbe ahdname koju će potvrđivati i nasljednici Mehmeda Osvajača. Međutim, fermani, bujuruldije i druge potvrde nisu imale trajni karakter. Vrijedile su samo za trajanja života ili uprave onoga tko ih je izdao. Tako Selim II. 1567. godine obnavlja ferman svoga oca Sulejmana II. i naređuje da se u sandžacima na području i Bosne i Hercegovine ne smije uznemiravati franjevce sve dok se pokoravaju carskim naredbama.[408] Nakon svake smjene na osmanskom prijestolju gotovo redovito su se potvrđivala stara prava i slobode, i od sultanâ stizali brojni fermani u kojima se opominje i podsjeća turske službenike na neke povlastice koje su franjevci uživali. Međutim, to nije značajnije mijenjalo odnos turskih službenika prema njima. Franjevci su bili izloženi većim ili manjim pritiscima i svojevolji aga, vojvoda, janjičara i drugih službenika čak i onda kada su posjedovali pisma i potvrde sultana ili hercegovačkih sandžak-begova, koji su ih često uzimali u zaštitu.

Pisma zaštite obično su pristizala nakon što bi se franjevci potužili višim instancama vlasti na uznemiravanja od strane turskih predstavnika. Jedno takvo pismo izdao je i hercegovački sandžak-beg, Piri-aga 2. dekade safera 942., odnosno 11.-20. VIII. 1535. godine nakon što su mu se redovnici Svete Gospoje u Zaostrogu potužili da „u našu crkvu dolaze razni ljudi izvana, tu konače i vrše razna nasilja, gaze naše vrtove i upotrebljavaju naše konje za ulake. Međutim, nama su raniji zapovjednici dali pisma, kojima smo oprošteni i oslobođeni (muafnama - izvanrednih i običajnih tereta).“ Uvjerivši se u istinitost njihovih navoda sandžak-beg je izdao pismo u kojem kaže: „…moje vojvode i moji ljudi ili ma tko drugi, kada službeno putuju i konače, da ove ni u kome slučaju ne uznemiruju. Isto tako, moje vojvode moraju da spriječe svakoga drugog, koji bi pokušao da ih uznemiruje.“[409]

Razloga za uznemiravanje uvijek se nalazilo. Dobar izgovor za to bila je i već spomenuta reforma kalendara. Jedan redovnik Zaostroga potužio se 1584. godine hercegovačkom sandžak-begu da ih neki muslimani, zato što je datum Božića i drugih blagdana pomaknut, uznemiruju „samo da bi nešto uzeli i upljačkali“.On naglašava da

[408] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 139-140.
[409] AT, Z 31.

su franjevci već dobili ferman, fetve i šerijatske hudžete pa i od njega traže temesuk kako bi se zaštitili od uznemiravanja.[410]

S početka 17. st. je još jedno pismo zaštite, ovaj put kliškog sandžak-bega Mustafe, koji piše kadijama Imotskog i Ljubuškog da učine sve što treba kako bi spriječio sve one koji uznemiravaju franjevce, te da se age, emini i drugi pridržavaju odredaba ahdname i ne rade ništa što je u suprotnosti s njom inače će sve prijaviti Porti.[411] Isti sandžak-beg piše i eminu Makarske: „Došao mi je carski ferman da ti vršiš razne prijestupe i nepravde redovnicima manastira koji se nalaze na području tvoga emaneta. Na osnovu toga šaljem ti ovo pismo s tim, da ubuduće ništa ne smiješ da uradiš suprotno carskom emeru i ahdnami, ne smiješ odsjedati u manastirima, niti smiješ ikoga od svojih pripadnika slati njima da tamo noćiva.“[412] Dokument nije datiran, ali radi se ili o kraju 16. ili početku 17. st.

Ovakva su pisma često bila mrtvo slovo na papru jer se već početkom 17. st. (1. dekada trilkade 1009. odnosno 3.-12.VI. 1601.) franjevci žale sultanu Mehmetu III. da ih „neke vojvode i subaše sandžak-begova, i neke spahije i janjičari suprotno šerijatu, kanunu i ahdnami uznemiruju tako da im uzimaju novac i njihove konje i stvari, kad iziđu u njihove nahije. Isto tako rade i neke kadije i naibi.“[413] Stoga ne iznenađuje što je samo dvije godine kasnije (1603.) kajmekan (zastupnik) hercegovačkog snadžak-bega Jakub, izdao pismo fratrima samostana Zaostroga u kojem stoji „da nitko ne smije uznemiravati fratre i njihove crkve u Hercegovačkom sandžaku.“[414]

Nekoliko godina kasnije defterdar Muhamed (1606.) moli kapetane Vrgorca i Neretve te age i gazije serhata, da se fra Pavla Jakića u nahiji Primorje, koji mu je godinama služio i bio privržen, i njegove ljude ne uznemirava, „gdje god se oni našli bilo u njegovoj crkvi, bilo kad izađe u druga mjesta, da vrši njihove vjerske obrede, bilo da njegovi ljudi, neka u svakome pogledu budu naročito zaštićeni i uzeti u zaštitu. Potrudite se da nipošto ne dozvolite, meni za ljubav, da ih ne bi kakvi zulumćari i eškije uznemiravali i zlostavljali.“[415] Sama ta činjenica da defetrdar traži da se „njemu za ljubav“ franjevci ne uznemiravaju, dokaz je nepravdi i nasilja kojima su bili izloženi. Bez podrške, bez nekoga na koga su se mogli pozvati, franjevce je bilo tko na ovaj ili onaj način mogao maltretirati. Upravo se zato defterdar smatra dužnim zaštiti franjevce

[410] AT, Z 72, O 2.
[411] AT, O 29.
[412] AT, M V-a-25.
[413] AT, Z 97.
[414] AT, Z 101.
[415] AT, M V-a 20.

koji su mu bili odani za trajanja njegove službe i kojima se na neki način odužio za njihove usluge.

Slobodu vjere franjevcima i katoličkom puku zajamčio je 1612. godine i sultan Ahmed I.,[416] a to će činiti i njegovi nasljednici. Prve dekade džumaza 1027. odnosno 26. IV. - 5. V. 1618. godine svim kadijama u Bosanskom ejaletu poslan je ferman „kojim se naređuje da se ima pridržavati ahdname i da se ne smije ništa suprotno uraditi.“[417] Međutim, već iste godine franjevci se žale na Porti da ih neki službenici ometaju u vršenju njihove službe. U žabi između ostaloga stoji: „Mi ne radimo ništa suprotno šerijatu, niti carskim zakonima. Premda imamo u rukama carsku ahdnamu i brojne emere, sada nam suprotno svemu tomu pri čitanju evanđelja i održavanju propovijedi neki defterdari, naziri, emini, spahije, janjičari i softe i drugi sprječavaju i vrše razna nasilja. Mnoge su crkve opustile, mnogi pazari isto tako. Osim toga, neki su i ljude ubijali, a vlasti nisu ubojicu uhapsili, primivši mito.“Stoga 20. šabana 1027., tj. 17. VIII. 1618. godine sultan Osman II. (izrijekom nije navedeno ime sultana) izdaje ferman bosanskom begler-begu i svim sandžak-begovima, kojima naređuje da se „ukoliko su navodi žalbe točni“ spriječe sve navedene zlouporabe i da se ubuduće ne čini ništa suprotno zakonu.[418]

Navedene isprave nisu imale utjecaja na promjenu ponašanja podanika prema franjevcima, tako da se samo par mjeseci kasnije franjevci opet žale „da ih neki prostaci uznemiruju kad oni čitaju inđil (evanđelje, opaska D. P.) i drže propovijedi kršćanima po crkvama i samostanima da odlaze u njihova konačišta i besplatno jedu i piju vina. Osim toga ih uznemiruju tražeći im novac na ime tobožnjih kazni i tako ih zlostavljaju, sve suprotno ahdnami.“ Stoga je 2. dekade zilkade 1027., odnosno 30.X.-8.XI. 1618. godine sultan ponovno izdao ferman bosanskom begler-begu, svim sandžacima u Rumeliji, svim kadijama, oficirima i dizdarima tvrđava u kojem stoji sljedeće: „Naređujem da emini, vojvode, begler-begovi, ostali službenici i vladike ne smiju da suprotno ahdnami uznemiruju fratre. Neka oni slobodno idu po mom carstvu, neka po crkvama i manastirima po svojim vjerskim obredima drže propovijedi Latinim… Neka ih pri tome nitko ne smeta, nego neka se postupa u smislu ahdname. Ne smijete dopustiti da se sandžak-begovi ljudi miješaju među njih i da posižu u njihova prava.“[419]

[416] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 198-199.
[417] AT, M V-a 7.
[418] AT, Z 140. Ferman Osmana II. na latinskom donosi i u:*Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 211-213.
[419] AT, Z 142.

Sljedeće godine (2.dekada rebija II 1028., tj. 28. III.-6. IV. 1619.) gabeoski je kadija Mustafa uputio pismo vojnicima i zapovjednicima gradovau kojemu kaže da mu je iz nahije Ljubuški došao fra Juraj i pokazao mnoge isprave ranijih begova prema kojima „fratri u Hercegovini mogu slobodno po svojim vjerskim običajima ići i propovijedati vjeru među svojom pastvom i da ih u tome nitko ne smije smetati.“ Pismo završava kadijinim riječima. „Tko bi im stao na put bez razloga, da se kazni po šerijatu i kanunu.“[420]

Iako gore navedeni primjeri pokazuju da su više instance vlasti nastojale zaštititi franjevce i njihovo djelovanje, ipak se nije moglo doskočiti samovolji lokalnih moćnika koji su i dalje tjerali po svome. U nekim su slučajevima morale i kadije intervenirati. Tako imotski kadija Bešir 1620. godine (dokument nije datiran) piše duvanjskom vojvodi „da ne smije teftešiti franjevce izvan suda“ jer je to suprotno kanunu i šerijatu, posebno jer franjevci posjeduju isprave u svojim rukama. Kadija napominje da svi moraju jednako poštivati carski zakon i šerijat i da se stoga ne smije sprječavati fratre kad putuju prema svojim običajima.[421]

Međutim nisu svi nalozi bili dobronamjerni, niti ih je svaki nalog štitio. O tome svjedoči već spomenuto pismo bosanskog provincijala, fra S. Zlatarića koje je uputio (iz Olova) fra Luki Jurišiću, u kolovozu 1603. godine. On u pismu navodi kako su po sultanovom pismenom nalogu (magni Turcae) „bili vezani, bačeni u tamnicu, batinani, opljačkani, a dvojica od nas ostali su jedva napola živi.“[422] Zlatarić ne navodi ništa o razlozima ovakvog ponašanja, ali da ono nije bilo iznimka govori još jedan podatak kojeg donosi K. Jurišić. Za namjesništva bosanskog begler-bega Seidi-Ahmed paše 1658. godine Turci su jednom franjevcu iz samostana u Imotskom udarili četiristo udaraca po golim tabanima, nakon čega je ovaj par dana kasnije preminuo. Jedan drugi je primio sedamsto udaraca, ali je preživio. Pored ovog nasilja franjevci su još morali platiti 6 000 carskog novca. Da ovo nije bio usamljen slučaj i da je nasilje vršeno i nad onima koji su bili u bliskim odnosima s franjevcima pokazuje i primjer jednog pastira, brata nekog franjevca, kojega su Turci živog nabili na kolac.[423] Jurišić ne navodi čime

[420] AT, Z 143.
[421] AT, M IV-92.
[422] „quod scripturis magni Turcae vinctos, carceri mancipatos, flagellatos, spoliatos, ac tres ex nostris vix semivivos reliquerit…“ E. FERMEDŽIN, *Acta Bosnae*, 341. Izvješće na hrvatskom jeziku donosi I. GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti,* 63.
[423] KARLO JURIŠIĆ, „Turska vladavina i kulturne prilike u Zabiokovlju 1493.-1717. god. s osobitim obzirom na postanak 'Hasanaginice'“, u: *Kačić. Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, br. XII., Split, 1980.,159.

je nesretni pastir zaslužio takvu kaznu, ali bez obzira na njegovu „krivicu“ težina kazne i za njega kao i za franjevce je ipak pretjerana.

Kako bi mogli slobodno pohoditi vjernike, propovijedati te obavljati vjerske dužnosti, franjevci su morali posjedovati pismena odobrenja nadležnih institucija kao neku vrstu garancije i zaštite od uznemiravanja. U više se navrata upozorava odgovorne da se franjevci ne ometaju kada putuju da obilaze narod i obavljaju službu. Tako 1562. godine hercegovački sandžak-beg Malkoč-beg dopušta fra Ivanu, na njegovo traženje, čitanje evanđelja po starom običaju u crkvi Kameni Most blizu Imotskog. Nalaže da ga nitko suprotno šerijatu ne uznemirava kada dođe među kršćane.[424] O istome svjedoči dokument iz 1610. godine kojim se fra Stipanu iz Prološca odobrava govoriti misu, a imotski kadija 28. listopada 1623. odobrava redovniku Petru držanje svete mise, ali pod uvjetom da ne čini ništa što je suprotno običajima njihove vjere.[425] I sljedeće godine (1624.) izdan je ferman koji omogućuje franjevcima slobodno govoriti misu u crkvama i samostanima.[426]

Fermani sličnog sadržaja izdavani su i kasnije, ali unatoč potvrdama koje su posjedovali i sankcijama za one koji su ih uznemiravali, franjevce nisu ostavljali na miru. Naređenja turskim službenicima da ne smiju dopustiti da se bilo tko miješa u prava franjevaca, te da se fratri ne smiju uznemiravati i ometati pri slavljenju mise i obavljanju drugih vjerskih dužnosti nisu se poštivala. U prilog tome govori i prijava jednog Dubrovčanina, vlastelinasolane u Gabeli koji je prijavio da se redovnicima ometa držanje mise na skeli Gabela.[427]

Unatoč odobrenjima koja su omogućavala vršenje vjerskih obreda, ona nisu omogućavala potpunu slobodu djelovanja.Zanimljivo je jedno pismo imotskog kadije upućeno gvardijanu i redovnicima u Prološcu 1610. godine. On im piše: „Ne smijete svaki dan održavati sastanke po selima po vašim vjerskim obredima, nego činite da se održavaju derneci, kako bi bila korist muslimanima u pogleduhrane; drukčije nemojte da postupite…“.[428]Ovdje kadija zabranjuje svakodnevno slavljenje mise, ali podržava održavanje „derneka“ jer je to u interesu muslimana. Turske su vlasti dopuštale i rado gledale na one radnje od kojih i oni imaju koristi. „Derneci“ su se najčešće održavali u vrijeme blagdana kada bi se mnoštvo naroda sabralo na sv. misu i kasnije druženje.

[424] AT, Z 48.
[425] AT, M IV-7; M IV-15.
[426] AT, Z 166.
[427] Z 264.
[428] AT, M IV, 6. sl. 189.

Takva okupljanja nisu prolazila bez kakve-takve gozbe, jer je poslije mise trebalo i blagovati. Čini se da takve prilike nisu propuštali ni muslimani. Otada se skoro i do današnjih dana održala tradicija „derneka“, kako bi se to reklo ondašnjim, a po nekima i današnjim jezikom, kada bi se vjernici poslije sv. mise uz pjesmu i narodni ples družili, nekada i do kasno u noć.

Kako bi se za svaki slučaj osigurali od uznemiravanja, franjevci su često prilikom obilaska vjernika putovali odjeveni u civilnoj odjeći, kako bi izbjegli eventualne neugodnosti na putu. Znalo se dogoditi da, kada ih pojedinci susretnu u redovničkom habitu počnu tući i tražiti od njih novac samo zato što ga nose. Iz tog su razloga franjevci često putovali u svjetovnoj odjeći, mada ni to nije bila garancija sigurnosti. Kada bi ih pojedinci i tako prepoznali tražili su od njih da im plate radi nošenja svjetovnog odijela. Osim toga, Jelenić navodi da su muslimanima morali davati i napojnice kada bi ih ovi zatekli u vršenju službe.[429] Da je nošenje „turskog odijela“ bilo potrebno radi sigurnosti i lakšeg kretanja po turskomteritoriju mišljenja je i Donat Jelić, dubrovački franjevac.[430] Kako god postupili franjevci su bili krivi, ali unatoč tome nisu odustajali od svoje misije i vršenja svojih dužnosti. Upravo će im to zalaganje u radu priskrbiti i njihov nadaleko poznati nadimak „ujaci“ pod kojim su bili prepoznati u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji.[431] Budući da su i sami vjernici bili svjesni u kojoj su mjeri njihovi dušobrižnici ugroženi, a prepoznajući i cijeneći njihov rad, često su ih Turcima predstavljali kao ujake te ih na taj način štitili, ukoliko bi ovi nenadano naišli i uočili nepoznata gosta.

Iako je Kur'anom propisano „da se svačije pravo poštuje…i nasilje zabranjuje“[432] veliki broj turskih službenika nije se toga pridržavao. Kako smo vidjeli, o tome svjedoče na desetci pisama, naredbi i ukaza turskih dužnosnika koji su izdavani ne samo tijekom 16. nego i 17. st. a sve kako bi se spriječilo svako uznemiravanje franjevaca. Prijetnje o kažnjavanju počinitelja, nasilnike bi primirile jedno izvjesno vrijeme nakon čega bi se opet nastavljalo po starom, što potvrđuju i kasnija pisma upućena kadijama i turskim službenicima. Upravo to opetovanje, ponavljanje da se franjevci ne uznemiruju[433] pokazuje koliko se malo poštivala i cijenila sultanova ili sandžak-begova naredba. Razlog tomu svakako treba tražiti u položaju Hercegovine kao

[429] I. GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti,* 63; J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I., 166.
[430] M. JAČOV,*Le missioni…,* vol. II.,585.
[431] J. JELENIĆ, *Kultura i bosanki franjevci*, I., 159-160.
[432] *Kur'an*, sura XVI, ajet 90.
[433] Od 1483. kada je sultan Bajazid II. izdaoferman kojim se štite franjevci i njihova imovina pa do kraja 17. st. izdano je više desetaka potvrda, povelja i pisama kojima se zaštićujufranjevci i katolički puk.

pograničnog sandžaka koji je bio dovoljno udaljen od središnjice tako da su naredbe i ukazi ovdje malo vrijedili ili su se brzo zaboravljali. Ovakvo ponašanje turskih predstavnika jednim dijelom jeposljedica općih prilika u Osmanskom Carstvu, koje još od kraja 16. st. razdiru brojni unutrašnji problemi, te sve izraženija financijska kriza i vojna nemoć. Upravo zato središnje vlasti nisu mogle značajnije utjecati na promjenu odnosa prema franjevcima, jer su bile zaokupljene rješavanjem drugih problema. A lokalni moćnici koji su bili dovoljno daleko od Carigrada, ali zato blizu franjevcima, nisu propuštali prilike za iskorištavanje. Dobru priliku za to pružali su gostinjci koji su se nalazili uz samostane.

Osmanske su vlasti propisivale da se uz samostane koji leže na prometnicama grade *musafirhane,* odnosno gostionice koje su služile za zbrinjavanje putnika.[434] Tako su franjevci u svojim konačištima često dočekivali i gostili putnike namjernike, vojnike, trgovce i sve druge koji su prolazili u blizini i zaustavljali se kod gostinjaca na odmor i prenoćište. Upravo su to bile zgode kada su neodgovorni pojedinci, koji su se ponekad znali zadržavati po nekoliko dana zahtijevajući od franjevaca besplatnu hranu i konačište, svojim prohtjevima i ponašanjem zlorabili njihovo gostoprimstvo te ih ugrožavali i često dovodili u neprilike koje su u konačnici ovi morali skupo plaćati. Tako 1584. hercegovački sandžak-beg upozorava age iz Zadvarja, Vrgorca, Ljubuškog i Imotskog da su mu se potužili redovnici Makarske na njihove vojnike koji odsjedaju u samostanu „…a neki uznemiruju redovnike tražeći hranu, a neki čak čine štete i neprestano ih uznemiruju.“ Sandžak-beg traži od aga da spriječe takvo ponašanje jer će u protivnom oni biti kažnjeni potuže li mu se redovnici ponovno.[435]

Već sljedeće 1585. godine sultan Murat III. uputio je ferman kadijama bosanskoga, hercegovačkoga, zvorničkoga i kliškoga sandžaka u kojem stoji da su se redovnici došli na Portu požaliti na zlouporabu gostoprimstva. „Subaše, spahije i drugi dolaze samo badava, da prenoće, traže, zahtijevaju“ i gdje god dođu na konak traže od njih novac. Slično se ponašaju i neki muslimani „pa katkad traže jela, katkad hoće novaca u zajam, pa ako (fratri) ne dadu, prave neprilike, te ih (fratre) protiv šerijata i kanuna daju napadati, te (fratri) nijesu prosti od napadaja.“ Sultan nalaže kadijama, da ako je istinito ono što redovnici kažu, subašama zaprijete i spriječe ovakve zlouporabe.

[434] S.M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost*, 134.
[435] AT, M II, 6.

On kaže: „da nipošto ne date protiv sv. šerijata novce u zajam iskati, jelo tražiti, i tim ih napadati; a kad ne dadu, na muku stavljati.“[436]

Još jedan primjer zlouporabe gostoprimstva nalazimo i 1627. godine kada su se franjevci makarskog samostana žalili na bosanskom divanu, na ponašanje gostiju koji odsjedaju u njihovom samostanu. Evo što bosanski defterdar Sidik piše imotskom kadiji: „oni (franjevci) stanuju u svojim ćelijama prema njihovim vjerskim propisima, koje su samo za njih određene, a da međutim makarski emin Alibaša sa svojim bratom Hasanom i ostalim svojim gostima konače u spomenutim sobama po 20 dana, ne plaćajući najma, a često puta redovnike suprotno zakonu zlostavljaju, pa ih nekada i rane teškim udarcem, i globe ih velikim globama, suprotno zakonu.“ Na kraju pisma je dodatak u kojem Sidik podsjeća imotskog kadiju „da dobro pripazi da tamošnju sirotinju (redovnike) ne uznemiruju putnici i namirnici. Potrudite se da to spriječite…to je potrebno zato što je neopoziva muslimanska vjerska dužnost svih nas da tu sirotinju štitimo.“[437] Tu neopozivu vjersku dužnost u odnosu prema katolicima nisu svi jednako shvaćali jer su se ovakve stvari i dalje nastavljale. To potvrđuje i sam makarski biskup Bartol Kačić, koji je nakon pohoda koji je obavio 1630. godine zabilježio da franjevci prikupljenu milostinju moraju trošiti na gošćenje Turaka.[438]

Tužbe višim instancama vlasti nisu bile od velikog značaja, jer su donesene presude u korist redovnika bile kratkoga vijeka. Franjevci su se i sljedećih godina žalili i molili na Porti da se takvo ponašanje organa civilnih i vojnih vlasti spriječi. Oni svojim žalbama nisu mogli spriječiti nasilnike da ih napadaju i uznemiravaju, ali su barem mogli njihovim nadređenima staviti do znanja što im ovi čine. Svaki odgovor redovito je sadržavao da se nasilja prekinu a odgovorni kazne. Budući da su se takve pritužbe redovito ponavljale, jasno je da upozorenja vlasti nisu imala odjeka kod lokalnih vlasti. Čini se da je sve ostajalo samo na opomenama i da se kažnjavanja nisu provodila.

Kada su fra Filip i fra Juraj izZaostroga predočili 1638. godine gabeoskom kadijiferman kojim se stanovnicima kadiluka Gabela i drugim putnicima zabranjuje konačenje u njihovom samostanu i besplatno gošćenje, najugledniji prvaci Gabele izjavili su „da oni sve poklone koji im učine spomenuti fratri njima uzvraćaju.“[439] Nema razloga sumnjati da spomenuti uglednici njima to na neki način nisu uzvraćali, ali je isto tako neosporno da oni njima nisu mogli nadoknaditi sve potrošeno. Osim toga, bez

[436] J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br.125, 117-118.
[437] AT, M V-a 12.
[438] S. KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji…,* 36.
[439] AT, Z 229.

obzira kakve im poklone donosili nema sumnje da bi se franjevci, da su mogli birati, radije odrekli njihovih poklona samo da ih ne moraju gostiti.

Od franjevaca se nije tražio samo novac ili besplatno gošćenje, nego su im odnosili i hranu. Tako se 1636. godine franjevci samostana u Imotskom žale na Porti da im dolaze ljudi izvana „i traže od njih ovce i janjad, med, maslo, patke, kokoši i vino". Istim se povodom žale i redovnici Makarske.[440] Nakon što bi ugostili nezvane goste i dali hranu koju su imali, pitanje je koliko je toga franjevcima ostajalo za njihove potrebe. Ako su im odnosili perad i druge namirnice čime bi im dobrano ispraznili smočnicu, onda nije ni čudo što su se franjevci uvijek žalili na takvo ponašanje. Turci su to tražili bez grižnje savjesti vjerojatno očekujući da će to franjevci nadoknaditi od naroda od kojeg su i nabavljali većinu namirnica. Ali ni to nije prolazilo bez problema i uznemiravanja. Redovnici Zaostroga žalili su se hercegovačkom begu „da ih vojvode i drugi službenici zlostavljaju i uznemiruju, kada idu da skupljaju hranu". Stoga je beg 2. dekade zilkade 989./1582. izdao pismo kojim zabranjuje vojvodama i svima drugima da ih uznemiruju kada putuju po tom poslu.[441] Samo nekoliko godina kasnije (1589.) redovnici makarskog samostana žale se hercegovačkom sandžak-begu Mehmedu da ih prilikom prijevoza hrane koju sakupe od vjernika uznemiruju ne samo vojvode, njihovi vojnici i vojne posade nego i drugi prolaznici. Isto tako uznemiruju se i vjernici kod kojih ostavljaju hranu na nekoliko dana, jer nisu u mogućnosti sve odjednom prenijeti do odredišta. Na njihovu žalbu Mehmed-beg je franjevcima izdao teskeru da mogu slobodno kupiti hranu. Također je naredio i mjesnim kadijama da spriječe svako uznemiravanje.[442] I narednih će se godina izdavati slične teskere koje su franjevcima omogućavale slobodno nabavljanje hrane.[443]

Kako su Turci često navraćali u samostane u kojima su ostajali i po nekoliko dana na gošćenju, franjevci su se morali na neki način odvojiti i napraviti mjesta za sebe i svoje potrebe gdje ih nemili gosti neće ometati. Tako je Pavao iz Rovinja prilikom posjeta makarskom samostanu 1640. godine zabilježio da imaju po dvije kuhinje, konobe i izbe, po jednu skrivenu i jednu javnu koja je bila predviđena samo za goste. Zanimljiva je još jedna bilješka Pavla iz Rovinja koji kaže da su vrata samostana ne samo u makarskom samostanu nego u cijeloj provinciji tako uska da se mora provlačiti

[440] AT, O 6; M VI-27.
[441] AT, Z 68.
[442] AT, Z 76.
[443] AT, M VI,15; M Va 8; M VI,17.

kroz njih. Napravljena su mala poput prozora kako bi se spriječilo da Turci sa svojim konjima ulaze u samostane.[444]

Kakvom su sve nasilju franjevci bili izloženi osobno se uvjerio i spomeuti Pavle iz Rovinja koji je na svom pohodu kroz Bosnu bilježio sve što mu se događalo. Kad je sa svojim pratiocem Grgom prolazio u blizini samostana Gradovrha kod Tuzle naišli su na neke Turke koji su se vraćali iz smjera samostana. Kada su se dovoljno približili Grgo započne razgovor s njima i upita ih odakle dolaze. Na to je jedan od njih odgovorio da dolaze „od onih fratarskih điđija", što bi značilo nitkova. Na Grgino pitanje kako dočekuju, slijedio je odgovor: „Dočekat će vas dobro, ako ih dobro izmlatite; imaju svega, ali izmlatite ih dobro pa će vam dati koliko znate da žele."[445] Četiri godine ranije dok je putovao Bosnom Atanazije Jurjević također je pisao o gošćenju turskih putnika po samostanima. On piše kako Turci često dođu samo da bi se nahranili i to ponekad u skupini od po deset ili dvadeset ljudi koji ostanu ponekad i do osam dana, a o njihovom odnosu prema franjevcima kaže sljedeće: „Ako ih dobro ne pogoste, postupaju s fratrima tako kako se među kršćanima ne bi postupalo s magarcima."[446] Ovi primjeri najbolje pokazuju što su sve franjevci morali trpjeti i u kakvim su okolnostima živjeli. Kako je već spomenuto, na prostoru današnje Hercegovine kroz cijelo razdoblje turske vladavine nemamo nijednog katoličkog samostana. Da ih je kojim slučajem bilo, nema sumnje da bi franjevce jednako tretirali kao i njihovu subraću u bosanskim ili primorskim samostanima.

Franjevci su morali strepiti i od pojedinaca koji su ih u njihovim crkvama, iz obijesti znali i tući. Tako je jednom prilikom na Petrovdan (nije navedena godina) neki Salih Elezović „došao kraj crkve u Makarskoj, tu sjeo nikome nije dao pristupiti crkvi, nego je zatvorio i počeo da tuče redovnike u crkvi oružjem tako da je neke ranio, i velika nasilja izvršio."[447]

---

[444] „ Sono in questo Convento due Reffetorij, due cucine, due canave, una publica et altra secreta, e cosi quasi per tutti Conventi." S. ZLATOVIĆ, „Izvještaj o Bosni godine 1640. o. Pavla iz Rovinja", 19; Le porte di questo Convento sono tanto strette, che bisogna passare in coltello, per l'ordinario per tutta la Provincia sono le porte strette, e sono como le finestre assai picole...per entrare bisogna entrare a coltello, overo serperggiare, e cio fanno, per quanto mi dissero, accio li Turchi non possino entrare con cavalli…", ISTO, 20.

[445] „…questi di Turchi venivano dal Convento et ivi erano stati alloggiati dise Gregorio in lingua slava: „ da dove venito o fratelli?", „Veniamo, risposa un Turco, da queste Gjidije," che in lingua nostra è come a dire canaje, de fratti. E bene, como trattano? Come si tratteranno; vi tratterano bene, rispose il Turcho, se gli darete di boune bastonate, perchè hano di tutte le cose, ma bastonateli bene,, e vi daranno quanto sapete desiderano." S. ZLATOVIĆ, „Izvještaj o Bosni godine 1640. o. Pavla iz Rovinja", 31. Dio izvješća u kojem o. Pavao piše o susretu s Turcima preveo je i objavio I. GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti,* 65.

[446] Izvješće donosi I. GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti,* 71.

[447] AT, Z 382.

Nakon rušenja crkava i samostana u 16. st. na prostoru današnje Hercegovine koju su opsluživali franjevci, nije ostala nijedna „čvrsta“ sakralna građevina. O tim prilikama Anđelko Barun prenosi riječi Radoslava Glavaša koji kaže sljedeće: „Nigdje crkve, da se svome Bogu pomoliš, nego vedro nebo, - da, koji kitnjasti hrast u zabitnoj šumi, to je bio hram, gdje je hercegovac svoje potrebe prikazivao Bogu, gdje je sa strahom slušao riječ Božju i kriepio dušu svoju svetootajstvima vjere (…) Sedam osam župnih kućica, koje su naličile više seoskim kućarama, nego li pristojnim župskim stanovima, to je bilo sve, što je imala Hercegovina.“[448]

Budući da su ostali bez crkava franjevci su, kada je bila riječ o mjestu održavanja mise, morali improvizirati. Fra Pavao iz Rovinja pisao je 1640. godine kako su se franjevci koji su djelovali na prostoru Zajezerja, Ljubuškog, Vrgorca i Čitluka (Gabele) snalazili po tom pitanju. Franjevac bi prvo odredio najpogodnije mjesto na kojem će održati misu i vrijeme održavanja mise, što je najčešće bilo u jutarnjim satima, i onda bi sutradan u dogovoreno vrijeme čekao dok se vjernici iz svih obližnjih sela ne okupe. Obično bi se na sredini livade postavio oltar, a nakon sv. mise i narod i svećenik bi zajedno blagovali.[449]

Turski upravitelji i kadije bili su vrlo potkupljivi i uvijek su nastojali od franjevaca izvući što je više moguće novca. Potreba za obnavljanjem i održavanjem crkvenih objekata bila je povezana s pravnim procedurama, koje su često skupo koštale. Kršćani nisu smjeli graditi nikakve crkvene objekte koji nisu postojali prije turskog osvajanja, a pri održavanju već postojećih, moralo se strogo voditi računa da budu u prijašnjim razmjerima. Potvrdu toga nalazimo u dokumentu iz 1644. godine kada gabeoski kadija Sulejman odobrava redovnicima u Zaostrogu obnovu samostanskog krova po načelu: „Kada se poruše crkve, neka se obnove u ranijem obliku.“[450] Oni koji to nisu poštivali morali su skupo plaćati svoju nesmotrenost. Primjer toga nalazimo u Fojnici gdje su Turci srušili već napravljenu crkvu jer je bila veća od stare. Tako su fojnički katolici morali ponovno graditi crkvu, ali istih dimenzija kojih je bila stara crkva.[451] Nadležno je činovništvo pazilo da se ne gradi od kvalitetnijeg materijala tako da su svećenici često morali tražiti dozvole za popravak, što je opet iziskivalo velike iznose novca kako bi se dobila sva potrebna odobrenja.

---

[448]A. BARUN, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844. godine“, 48.
[449]S. ZLATOVIĆ, „Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja“, 18.
[450] AT, Z 251.
[451]J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br. 23, 106.

Dobar izvor zarade bile su i globe koje su nametnute samostanima a koje su franjevci morali plaćati kako bi ih sačuvali. Još krajem 16. st. za sultana Selima II. na samostane su udareni veliki nameti.[452] Kako bi ih otplatili, franjevci su bili primorani prosjačiti i moliti na sve strane. O tome svjedoči pismo bosanskog provincijala fra Stjepana Zlatarića iz 1603. godine u kojem on navodi kako im Turci ne dopuštaju boraviti u samostanima ako ne isplate 3 000 groša. Budući da oni nemaju taj novac prisiljeni su obraćati se za pomoć ne samo papi, kraljevima, knezovima i drugim velikašima, nego i svim kršćanima kako bi sačuvali vjeru na ovim prostorima.[453] Kako je vrijeme prolazilo to je sve teže bilo boriti se s brojnim globama. O prilikama u kojima su se nalazili samostani svjedoči pismo fra Andrije Tomanovića, bosanskog provincijala koji 1630. godine piše u Rim kako su samostani u tolikoj mjeri zaduženi da se nalaze pred propašću. Samo 5 godina kasnije bosanski beglerbeg odlučio je spaliti samostan u Fojnici a franjevce pogubiti. Kako bi se spasili, franjevci su mu morali dati oko 4 000 škuda koje su opet posudili od Turaka. I pored toga mnogi su franjevci završili u zatvoru.[454] Na imotske je franjevce 1659. godine iznesena optužba da su navodno kopali blago. To je bio povod Turcima da dođu do novca tako da su oglobili ne samo imotski nego i bosanske samostane (Fojnicu, Ramu, Kreševo, Visoko) u iznosu od 150 000 jaspri. Osim toga, paša je dao izbatinati po tabanima fra Filipa Runovića s 1000 udaraca.[455]

Samostani su bili laka meta turskim silnicima, jer im franjevci nisu mogli uzvratiti na njihova nasilja. Jednom su prilikom (1682.) 350 turskih vojnika iz Imotskog, Vrgorca i Gabele nasrnuli na makarski samostan pod izgovorom da su došli kupiti „paše bosanskoga večeru". Ne samo da su za „večeru" uzeli 600 groša nego su i opljačkali samostan „tako da se nemogaše nikakove stvari naći; što nebijahu odnili, to sve bi razbili…po pazaru razbiše vrata i odniše sve što nadjoše."[456] Pašina je večera skupo stajala samostan.

Da bi se došlo do novca bilo je samo važno imati dobar izgovor s kojim bi došli franjevcima i zahtijevali plaćanje određenog iznosa. Tako su jednom prilikom (1623.)

[452] V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 456-457.
[453] …minime premittentes nos monasteria inhabitare nisi prius persoluta tria millia nummorum; idcirco ne scintilla fidei in his partibus omnino extinguatur, non habentes nos unde ista dare, ad summum pontificem, reges, principes, duces et barones cunctosque christianos humiliter recurrentes auxilimque postulantes. E. FERMEDŽIN, *Acta Bosnae*, 341.
[454] I conventi sono indebitati a usura, tal che semo in ultima ruina. E. FERMEDŽA, *Acta Bosnae*, 392; ISTO, 423.
[455] N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, 269.
[456] STIPAN ZLATOVIĆ, „Kronika o. Pavla Šilobadovića", 108.

spahije, janjičari i drugi, tražili od franjevaca da izmjere vrata samostana pokazujući lažni nalog samo kako bi im ovi to platili.[457] Iste se godine namjerno ometalo okretanje čekrka koji je označavao vrijeme na crkvi u nahiji Primorje kako bi se i na taj način od franjevaca izvukao novac.[458]

Za trajanja sukoba s kršćanskim zemljama Turci su znali iskoristiti redovnike koji su za njihov račun obavljali određene poslove. Jedan takav slučaj zabilježen je 1538. godine kada su tijekom rata s Mlečanima zarobljena trojica turskih uglednika o čijoj se sudbini ništa nije znalo. Kako bi otkrili što im se dogodilo Hamza Balija izdao je teskeru (III. d. zilkade 944./1538.) u kojoj objašnjava sljedeće: "Ovih vremena su Bali sin Ilijas-ćehaje, Mahmud-ćehaja i Belhul dizdar zarobljeni od neprijatelja i ne zna se ništa, da li su živi ili mrtvi, niti po što bi se otkupili. Da bi to izvidili i o tome obavijestili, poslati su u neprijateljsku zemlju nosioci ovog prijateljskog pisma redovnik (možda fra Grgur ime je nejasno) sa druga dva redovnika, pa neka ih niko ne smeta na putu, na konačištima i prolazima."[459] Budući da je za Turke bilo preopasno putovati na mletački teritorij, redovnici su poslužilikao izviđači. Odbijanje ovakvog zadatka sigurno nije dolazilo u obzir, mada su i sami redovnici bili izloženi opasnosti.

Odnos prema franjevcima i katolicima posebno se pogoršao za ratova u drugoj polovici 17. st. Za tzv. rata za Kandiju stradali su samostani u Makarskoj, Zaostrogu i Živogošću, što treba pripisati sudjelovanju franjevaca na strani Mlečana i njihovoj otvorenoj potpori ratu. Mira nije bilo ni u Trebinjskoj biskupiji. Bosanski franjevac Ivan Bartolučić, koji je djelovao u gradačkoj župi također je bio izložen turskom nasilju. Prema pisanju biskupa Cvjetkovića 1660.godine, fra Ivana Bartolučića Turci su opljačkali i sve mu odnijeli uključujući i brave s vrata.[460]

Radi ratnog sudjelovanja franjevaca i njihovog poticanja naroda u Hercegovini na borbu protiv Turaka, Turci su se svetili i bosanskim franjevcima i narodu u Bosni.[461] Prema pisanju ohridskog nadbiskupa, Rafaela Levakovića1648. godine stradao je veliki broj franjevačkih samostana u Bosni, koji su svi osim onog u Olovu napušteni, a franjevci su se da bi se spasili, razbježali na sve strane. Čak je i bosanski biskup Maravić spas potražio u Ugarskoj. Narod, koji je također bježao od turskog nasilja, pobjegao je u planine gdje se hranio raznim korijenjem i korom sa stabala, kako bi

[457] AT, Z 163.
[458] M III-23.
[459] AT, Z 32.
[460] „…havendo li Turchi portato ogni cosa sino le serature delle porte…" M. JAČOV, *Le missioni*…, vol. II., 119.
[461] D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, 188.

preživjeli.[462] S prestankom rata prilike se nisu značajnije promijenile. Već 1673. godine provincijal Bosne Srebrene, fra Ante Travničanin pisao je u Rim o novim nevoljama kojima su bili izloženi katolici i franjevci. Franjevcima je bilo zabranjenogovoriti misu drugim danima osim nedjeljom, a katolicima prisustvovati sv. misi. Pored toga, narod su pritisnuli sve teži porezi jer je bosanski vezir povećao danke.[463]

Posebno je bilo teško tijekom rata za Moreju (1683.-1699.) kada su prema izvješću provincijala Mihovila Radnića „mnoga braća poubijana, mnoga su umrla u tamnicama, crkve su i samostani opustošeni, crkveno posuđe bilo je pokradeno i razgrabljeno, a ono što je sačuvano bilo je založeno ili prodano za podmirivanje dugova…franjevci su se skrivali danju i noću po špiljama, šumama i seoskim kućama.“[464]

Iako je u vrijeme ratova odnos turskih vlasti prema kršćanima i njihovim svećenicima bio oštriji, ipak je bilo i primjera obostranog uvažavanja i poštivanja. Takav jedan odnos možda najbolje ilustrira primjer Ali-bega Begzadića, makarskog emina koji je nakon Kandijskoga rata kada je Makarska ponovno pripala Turcima, zaštitio narod u Primorju od turske osvete radi njihovog odmetanja na počeku rata. Osobno je pisao u Carigrad kako bi sultanu objasnio da narod nije kriv za događaje tijekom rata nego da najveću krivicu snose lukavi Mlečani. Taj njegov postupak narodnijezaboravio tako da su ga nakon novog rata, kada su se Turci morali povući s tih prostora, zaštitiliod kršćanske vojske koja ga je namjeravala pogubiti i omogućilii njemu i njegovim ljudima siguran prijelaz na turski teritorij.[465]

---

[462] „…che tutti monasteri eccettuando quel di Piombo sono serrati, et abbandonati, e frati fuggitii chi quà chi là… Monsignor Maraviche è fugito oltra il fiume Dravo à Balaton... Non si possono spiegare le rovine fatte e da nostri e da Turchi alli poveri Cristiani, che vidotti in miseria, e salvatisi nelle montagne vivono con li radichi delle harbe, e con le scorti delli alberi.“ M. JAČOV, *Le missioni*…vol. I., 178.

[463] „Di nuovo le porto parte che li Turchi molestano straordinariamente li Christiani frati per le parochie, e vogliono che le messe non si celebrino… E questo mai più è stato che non si dichino le messe sino a quest'anno.“ *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 511.

[464] Citirano prema A. BARUN, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844. godine“, 46. Tijekom Morejskog rata (1684.-1699.) bosanski su franjevci da bi izbjegli nasilje napustili samostane u Modriči, Srebrenici, Olovu, Visokom, Tuzli, koje su Turci nakon provale Eugena Savojskog 1697. zapalili. Jedino su ramski samostan, prije nego su ga napustili zapalili sami redovnici. Preživjela su samo tri samostana u Bosni: sutješki, kreševski i fojnički. O sudbini spomenutih samostana više BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, (prir. Ignacije Gavran), Sarajevo – Zagreb, 2003., 110-118.

[465] K. JURIŠIĆ, „Turska vladavina i kulturne prilike u Zabiokovlju 1493.-1717. god. s osobitim obzirom na postanak Hasanaginice“, 161. Izbavljanje makarskog emina zabilježio je i Šilobadović: „Dana 13. siječnja 1684. dođošeKotarci na Makarsku da izvade Jemina; ali ga nedadoše Primorci, nego ga puste na viru, i tako učiniše, pustiše ga na viru i podje na Vrgorac s mirom Alibeg Bekzadić budući Jemin.“ S. ZLATOVIĆ, „Kronika o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662.-86.)“, 109.

3.5.1. Porezne obveze franjevaca

Položaj franjevaca bio je u mnogome sličan položaju podložnog stanovništva. Kao i narod i oni su imali određene obveze i poreze koje su morali podmirivati, ali su isto tako bili i oslobođeni određenih davanja. Tako za svećenike nije postojala zakonska obveza davanja džizije. Zanimljivo je da, kad je riječ o svećenicima i tu postoji stanovita podjela na one koji su dužni davati džiziju i one koji to nisu. Za svećenike koji su stalno boravili u samostanu i živjeli od milostinje, nije bila propisana nijedna porezna obveza u novcu, pa tako ni džizija, dok svećenička lica koja su u doticaju s narodom trebaju davati spomenuti porez.[466] Ovo se pravilo nije primjenjivalo što najbolje svjedoče brojni dokumenti u kojima se franjevci oslobađaju harača, ispendže i drugih nameta.

Tako je franjevcima još 1515. godine izdana isprava kojom su oslobođeni „harača, ispendže i ostalih šerijatskih daća i zakonskih propisa.“[467] Budući da se dobivene povlastice nisu poštivale, što potvrđuje veliki broj pritužbi koje su franjevci slali na Portu, franjevci su u više navrata morali tražiti nove isprave od osmanskih sultana koji su im potvrđivali ranija prava. Tako su od sultana Selima I.u ožujku1520. godine dobili potvrdu kojom ih oslobađa plaćanja harača, carina i drugih nameta,[468] a stara će prava potvrditi i sultan Mehmed III. (1595.-1603.) riječima: „ako ne bi dvorski prihod vrlo štetivao, onda predšasnikov ferman mojom odredbom potvrđen opslužujte“ stoji u sultanovom fermanu upućenom bosanskom beglerbegu 1596. godine.[469] Iz ovoga se može zaključiti da su se prava potvrđivala samo u slučaju ako ista nisu u nekoj većoj mjeri štetila carskom prihodu i punoj blagajni. Budući da su franjevci ionako bili u teškom položaju i najviše zavisili od prikupljanja milostinje od naroda, prihodi ne bi značajnije utjecali na carsku blagajnu, ali je oslobađanje od istih, franjevcima puno značilo jer su tako mogli lakše preživjeti.

Upravo radi njihovog siromaštva, turske su vlasti franjevce ponekad i oslobađali obveze plaćanja određenih pristojbi. Tako je Sulejman, činovnik za kupljenje filurije 6. zilkade 1028., odnosno 14. XI. 1619. godine, izdao fratrima samostana Makarska potvrdu kojom ih oslobađa plaćanja carskog resmi-džulusa, jer su „redovnici u ovom

[466]HAMID HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, Orijentalni institut, Posebna izdanja, IV, Sarajevo, 1966., 16-17.
[467] Hadžibegić smatra da je ovo jedna od najstarijih isprava koje su franjevci dobili a koja ih oslobađa od poreznih obveza. H. HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, 18.
[468]*Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 107.
[469]J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br. 170, 121-122.

samostanu jako siromašni“ a i nalaze se na skeli gdje često prolaze putnici koji ih uznemiruju te stoga zaslužuju zaštitu.[470] Ovakve potvrde su izdavane ne samo da bi se zaštitilo franjevce nego i radi interesa turskih vlasti. Tako makarski nazir Hasan-aga, sin Arslanov piše kapetanu, agama i gazijama Gabele kako je čuo da su poslali čovjeka po redovnike iz Zaostroga kako bi i od njih naplatili novac za ratne potrebe. On ih podsjeća da „siromasi kao oni, ne treba da plaćaju“ na što je i ranije bilo upozoreno. On također upozorava da ukoliko netko tu sirotinju bude uznemiravao on će morati obavijestiti begler-bega i defterdara „jer ako ne budu izvješteni, sigurno je da će se siromasi razići i naša će skela ostati pusta.“[471]

Navedeni dokument nije datiran, tako da ne možemo pobliže odrediti kada je došlo do ove zgode, niti se dalje u dokumentima može pratiti kako se cijela stvar razvijala. Za pretpostaviti je da su u Gabeli odustali od traženja poreza za ratne potrebe od franjevaca. Međutim, makarskom je naziru glavna briga da skela ne ostane pusta, bez obzira što se na prvi pogled čini da on štiti franjevce radi njihovog siromaštva. On prije svega vodi računa o interesima turskih vlasti kojima napuštena skela sigurno nije odgovarala. Tome u prilog svjedoči još jedan dokument. Nakon što su uskoci krajem 16. st. porušili svod samostana u Makarskoj, franjevci su zatražili dozvolu za njegovim popravkom. Evo što emin Makarske kaže po tom pitanju: „Budući da je neophodno potrebno da se taj svod napravi i opravi navedeni manastir, zatražena je dozvola za to. Stvarno oživljavanje navedenog manastira je korisno za skelu i državne prihode.“[472] Ne znači da se dozvola za opravkom samostana ne bi svakako dobila, ali je sigurno da je radi prihoda sa skele koji su išli u tursku blagajnu, to išlo daleko brže i lakše. A to što se njihovi interesi poklapaju s interesima franjevaca bila je jedna sretna okolnost koja je dobrodošla i samim franjevcima.

Još početkom 17. st. franjevci su dobili potvrdu za sve samostane u Bosanskom ejaletu i Hercegovačkom sandžaku kojom su radi toga što primaju i goste putnike namjernike, oslobođeni između ostalih poreza i uzimanja djece u janjičare.[473] Franjevci su u svojim samostanima često imali dječake koje su školovali za redovnički poziv ili radi općeg obrazovanja. Spomenuta potvrda trebala je spriječiti kupljenje dječaka iz samostana i njihovo odvođenje u adžemi oglane. Koliko se ta potvrda uistinu poštivala iz dostupnih izvora teško je ustanoviti, ali uzmemo li u obzir brojne zlouporabe do kojih

[470] AT, M II-11.
[471] AT, Z 393.
[472] AT, M III, 2; M Z 21.
[473] AT, M III-6.

je dolazilo pri prikupljanju drugih poreza vjerojatno je i ovdje bilo određenih nepravilnosti.

Jedan od poreza koji su franjevci bili dužni plaćati bio je već spomenuti *džulus,* porezkoji su plaćali svećenici svaki put kada bi dolazilo do smjene na osmanskom prijestolju tj. za obnavljanje berata i fermana koji su im ranije izdani. U turskim se dokumentima taj porez spominje u prvoj polovici 17. st. Prvi dosada poznati spomen navedenog poreza je od (6.V.-15.V.)1619. godine kada se franjevci žale da se od njih traži plaćanje resmi-džulusa, iako su ga već bili platili. Iste godine (1619.) franjevci Zaostroga oslobođeni su svih nameta s tim da plaćaju džulus. Džulus se u turskim dokumentima spominje i 1624. godine kada se franjevci Makarske žale na brojne poreze koji se od njih potražuju i između ostalih spominju i džulus.[474] To je zadnje spominjanje ovog poreza u dokumentima do 1672. godine kada ga je bosanski namjesnik uveo za sebe, a kasnije će i niži činovnici zahtijevati slične pristojbe.[475]

Franjevci nisu bili izuzeti ni od davanja peškeša, izvanrednog poreza kojeg su često plaćali kako bi udobrovoljili turske službenike. Tako su redovnici Makarske, Zaostroga, Imotskog i Živogošća 1622. i 1623. godine predali paši peškeš kako ih njegovi ljudi ne bi uznemiravali.[476] Iz 17. st. je i jedan nedatirani dokument u kojem kadija ili naib Ljubuškog obavještava redovnike Zaostroga da mogu donijeti peškeš za pašu „koji ste običavali da dajete ranijih godina".[477] Nisu se darivali samo službenici, nego bi franjevci i drugim muslimanima davali darove. Tako je župnik Raške Gore fra Ivan Lalić upravo zahvaljujući darovima koje je ponekad davao muslimanima bio u dobrim odnosima s njima.[478]

Pored već navedenog franjevci su morali plaćati i tzv. krvarinu, odnosno globu za zločin koji bi se dogodio na njihovom području, a u slučajevima kad bi počinitelj ostao nepoznat. Takve globe su se naplaćivale i od raje, iako je to spadalo u nezakonite poreze. To doznajemo iz kanun-name iz 1539. godine kada je sandžakbegovim ljudima naređeno da od raje ne uzimaju globu za zločin tzv. *siyaseti çerime* jer su takve novotarije ukinute.[479]Kako su kanun-name bile podložne promjeni, odnosno sultanovoj volji, ne znamo je li ovaj porez kasnije ozakonjen ili ne, ali je činjenica da se u 17. st. i dalje naplaćivao.O tome svjedoči i jedan dokument nepoznatog autora negdje oko 1612.

[474] AT, Z 144; Z 148; M VI-21
[475]S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bose i Hercegovine*, 187-188.
[476] M V-a-9, Z 160.
[477] AT, Z 430.
[478]B. PANDŽIĆ, „Marijan Lišnjić makarski biskup (1609.-1686.)", 36.
[479]*Kanuni i kanun-name*…, 55.

godine koji piše Čelebi-efendiji sljedeće: „Neki redovnici Zaostroga su nađeni ubijeni. Drugi (redovnici) su došli meni da me mole da im posudim novac koji im je potreban da plate globu.“[480] Možemo reći da su ovaj put redovnici imali sreću, jer je nepoznati autor pisma preuzeo na sebe plaćanje globe dok mu franjevci ne uzmognu vratiti. Na žalost ne znamo ni iznos globe, ni o kome se radi, ali za pretpostaviti je da je u pitanju netko od turskih službenika koji je bio dovoljno imućan da plati potrebni iznos. Kako se krvarina i kasnije naplaćivala, sultan Osman II. zabranjuje 1618. godine da se od franjevaca uzimaju krvarina i drugi nameti.[481]

3.6. Odnos pravoslavnih svećenika prema rimokatolicima

Odnosi katolika i pravoslavnih bili su poremećeni nastojanjima pravoslavne hijerarhije da podčine franjevce i katolike kako bi od njih mogli naplaćivati godišnje takse. Pravoslavni episkopi, mitropoliti i vladike otvoreno su od katolika tražili plaćanje pristojbi. Uzaludne su bile brojne pritužbe upućene Visokoj Porti na postupanje pravoslavnog klera prema franjevcima i katoličkom puku i njihove molbe da ih se u tome spriječi.Ovakvo ponašanje pravoslavne hijerarhije bilo je uvjetovano povlasticama koje je Pravoslavna crkvadobila od osmanskog sultana još u 15. st. Od trenutka kada je sultan Mehmed II. 1453. godine svečano uveo u službu carigradskog patrijarha Genadija II. riječima:„Sveto Trojstvo, koje mi je dalo carstvo, uzdiže te na čast patrijarha“[482] Pravoslavna je crkva dobila određene povlastice od kojih je najznačajnija bila „vlast nad svim kršćanima Turskog Carstva“. Time je prema kuranskom pravu, carigradski patrijarh postao gospodar svih kršćana u Carstvu pa samim tim i katolika.[483] Nakon pada Smedereva 1459. godine Turci su „priznali srpsku patrijaršiju i nametnuli joj danak“.[484] Radi potrebe za novcem pravoslavni će kler nastojati iskoristiti svoj povlašteni položaj i od katoličkih svećenika, obitelji i svih odraslih muškaraca zahtijevati plaćanje poreza čiji je godišnji iznos u 17. st. za svećenike iznosio 10 a za biskupa100 dukata.[485] Franjevci su svim silama nastojali dokazati nepravednost i

[480] AT, Z 397.
[481] *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 211-213.
[482] DUŠAN KAŠIĆ, „Srpska crkva pod Turcima“, u: *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969*. *Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Sveti arhijerski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1969., 142.
[483] S. KRASIĆ, „Izvještaj iz 1589. godine. Splitski dominikanac fra Daniel piše papi Sikstu V. o prilikama u kojima su živjeli katolici u istočnoj Hercegovini“, 107, bilj. 2.
[484] BRANISLAV ĐURĐEV, „Položaj i uloga srpske crkve pod turskom vlašću u XV. i XVI. stoljeću“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., 102.
[485] K. S. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje*, 102.

nezakonitost takvog postupka. Da je ta njihova borba bila bezuspješna možda najbolje ilustrira jedno izvješće Frančeska de Leonardisa koje je poslao u Rim 1645. godine u kojem su kao srpske eparhije, između ostalih navedeni i Hercegovina, Trebinje, Neretva, Duvno.[486]

O potraživanjima pravoslavnog klera svjedoče brojne žalbe upućene na Portu, kao i fermani koje su sultani slali, s ciljem da se ispitaju takvi slučajevi i presudi u skladu sa šerijatom i kanunom. O vremenu nastanka prvog fermana povodom spora (bosanskih) franjevaca s pravoslavnim klerom izvori se donekle razlikuju. Tako Dušan Kašić navodi da je sultan Bajazit II. 1488. godine izdao ferman kojim zabranjuje pravoslavnom kleru naplaćivanje bilo kakvih daća od katolika, a isti podatak donosi i Josip Matasović u svojoj regesti.[487] Međutim, Srećko Džaja pozivajući se na Šabanovića navodi da je prvi jedan takav ferman objavljen 1498. godine.[488] Žalbu su franjevci ponovili i 1514. godine optužujući „patrike" i mitropolite da od njih traže dažbine,[489] a tri godine kasnije (1517.) izdan je ferman kadijama da spriječe nasilja vladika nad katoličkom rajom „ako im nie bilo pria običaja kakve resume davat".[490] Ono što je dodatno otežavalo položaj katolika bila je i činjenica da je pravoslavni kler u svojim zahtjevima imao i potporuturskih činovnika. Franjevci su se žalili i na jedne i na druge tako da su i 1548. godine uspjeli dobiti ferman kojim se zabranjuje i vladikama i turskim službenicima nezakonito potraživanje od katolika.[491]

Unatoč fermanima kojima se pravoslavnom kleru zabranjuje uzimanje pristojbi od katolika, slični postupci ponavljaju se i kasnije. Nakon jedne žalbe katolika, sultan Sulejman II. 1555. godine izdaje ferman u kojem traži da se spriječi vladike u njihovom nastojanju da nezakonito naplaćuju takse od katoličke raje i franjevaca.[492] Nakon obnove Pećke patrijaršije, dvije godine kasnije (1557.) pravoslavni će episkopi postati još uporniji u svojim nastojanjima da katolike podvrgnu pod svoju vlast i nametnu im plaćanje pristojbi. Tako sultan Sulejman II. i 1566. godine piše ferman kadijama Bosne, Hercegovine i Klisa da spriječe vladike u traženju nezakonitih daća od svećenika, koje im oni i tako nikada prije nisu davali. „Od dana velikog ljubeznog lava sultan fatih

[486]M. JAČOV, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u rimu o Srbima 1622-1644*., sv. I., 653.
[487]D. KAŠIĆ, „Srpska crkva pod Turcima", 142; J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br. 7, 106. Iste je godine i za zvornički sandžak izdan ferman kojim se pravoslavnom mitropolitu zabranjuje uzimanje daća od katolika. ISTO, br. 6, 104.
[488]S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bose i Hercegovine*, bilj. 106, 182.
[489]D. KAŠIĆ, „Srpska crkva pod Turcima", 142.
[490]J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br.17. 106.
[491]V. M. BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, II., 43.
[492]J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*,br. 39, 108.

Mehmeda do danas nijesu Latini, koji stanuju u sandžacima Bosne, Hercegovine i Klisa nikakovih pristojbi za vjenčanja i rodne (krsne) listove srfskim patrikama ni biskupima ni vladikama davali. – Dakle to smjesta zapriječite, a ako se poslije osudi protiv ove Moje svete zapovijedi, neka se njegovo ime i prezime dopiše Mome Veličanstvu, pa baš kakav mu ferman iziđe, onako će mu se i suditi.“[493] Kako njegov ferman nije imao većeg odjeka, već sljedeće godine(1567.) predstavnici katolika potužili su se na Porti na patrijarhe i mitropolite koji su unatoč carskim fermanima i hudžetima koje su franjevci posjedovali i po kojima im katolici ništa ne trebaju davati, tražili od njih plaćanje vjenčanih pristojbi i crkvene takse te posizali za njihovim crkvama čime ih „ponovno zlostavljaju i uznemiruju“. Stoga Sulejmanov nasljednik, Selim II. izdaje ferman (25. zilkade 974./1567.) kojim nalaže da se pozovu zajedno i tužitelji i mitropolite srpskog patrijarha kako bi se slučaj ispitao. „Pa ako je istina tako kako ovi kažu…spriječite (misli na predstavnike pravoslavnog klera) da ništa ne traže suprotno dosadašnjim običajima. I ako su što bez osnova uzeli, neka vrate vlasnicima. One koji ne poslušaju, zapišite onako kako su postupili i izvijestite moju visoku Portu, i ne dopustite, da ovi (tužitelji) opet na moju Portu trebaju dolaziti.“[494] Nema podataka o izvršavanju navedenog naloga, ali je sigurno da pravoslavni kler nije odustajao od svojih namjera.

U svojoj nakani da povećaju novčane prihode, pravoslavni su episkopi čak slali i službene zahtjeve Porti kako bi isposlovali da im franjevci i katolički puk plaćaju vjenčane i druge takse. Odgovor na jedan takav zahtjev pravoslavnog svećenstva izdan je polovicom rujna 1567. godine kada je napisano sudsko rješenje kojim se odbija traženje predstavnika srpskog patrijarha Antuna, plemića iz Gabele, da mu katolici plaćaju takse.[495]

Odbijanje nije zaustavilo predstavnike pravoslavnog klera da odustanu od svojih potraživanja, pri čemu su se služili i silom. Tako je 3. d. šabana 983. odnosno 24. XI. - 3. XII. 1575. godine izdano sudsko rješenje mostarskog kadije Alije o nasilju hercegovačkog mitropolita Savatina (1573.-1585.) prema katolicima u zapadnoj Hercegovini. Evo što o tome oni kažu: „Kaluđer po imenu Savatije, koji je mitropolit, ide po carevoj zemlji sa 12 konjanika i uzima od nas, od svakoga sela po 15, po 20, pa i više groša, a mnoge od nas i na muke stavljaju….i uzimaju 30 groša. Dosada od nas mitropolit nije uzimao nijednu akču, a ovaj kaluđer sada, suprotno šerijatu i kanunu,

[493] ISTO, br. 61, 111.
[494] AT, Z 53; *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I.,139-140.
[495] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 141-144.

sakuplja od raje novac i blago i tako vrši nasilje. Dosada su mitropoliti proizlazili od crnih kaluđera, a mi smo latinske vjere. Navedeni je kaluđer objesio o konopac redovnika po imenu fra Ivana, a nevjernici koji su uz njega, pod muslimanskim imenima hvataju ljude…“[496] Već u travnju sljedeće godine, na tužbu katolika odgovorio je sultan Murat III. (1574.-1595.) fermanom kojim zabranjuje da patrijarsi i episkopi u bosanskom, kliškom, i hercegovačkom sandžaku traže od katolika vjenčane takse. Isti će sultan još u dva navrata 1577. i 1594. godineizdavati naredbe protiv nezakonitog potraživanja pravoslavnog klera.[497] Naredbe Murata III. pokazuju da su pravoslavni patrijarsi i episkopi unatoč zabranama i dalje pokušavali izvući novac od katolika.

Kako njihovi nasrtaji neće prestajati ni kasnije i njegov nasljednik, Mehmed III. (1595.-1603.) morat će se nositi s pritužbama katolika protiv vladika i mitropolita. Tako je na tužbu katoličkih svećenika i katolika da im se pravoslavni kler miješa u njihove vjerske stvari i uznemirava svojim napadima, 1597. godine uputio ferman svim rumelijsko-balkanskim kadijama da izvide o čemu se radi. Sultan dalje nastavlja: „Bude li istina, da su patrika i mitropoliti toliko zašli, odmah im to strogo zabranite i od toga odbijte, da se nikad više ne usude uzraditi protiv starih povelja, koje (te čine) zabranjuju. Ne smije se više ovoj stvari mjesta dati. Ne smije se ova tužba ponoviti.“[498] Berati i fermani nisu mogli zajamčiti sigurnost i mir, niti osloboditi katolike od prisezanja pravoslavnih svećenika. Iako za života Mehmeda III. nije zabilježena više nijedna pritužba, to nije bio kraj nevoljama s pravoslavnim klerom.

Potraživanja pravoslavnih vladika i mitropolita nastavit će se i u 17. st. tako da se franjevci već 1620. godine ponovno žale, ne samo na pravoslavni kler nego i na neke organe civilne vlasti i službenike da krše njihova prava zajamčena ahdnamom. Oni kažu: „Mi smo od starina katolici; vjera grčkih, srpskih i vlaških kršćana je drukčija. Mi nemamo s njima nikakve veze. Mi takse za vjenčanja i druge crkvene poreze plaćamo prema našim vjerskim propisima franačkim, latinskim ruhbanima i fratrima…Sada međutim mitropoliti, vladike i neki civilni organi i činovnici, suprotno našim ispravama, zadiru u naša prava.“ Na pristiglu žalbu sultan je naredio „da se ne smiju spomenuti mitropoliti i vladike među njih uplitati, kao ni turske vlasti.“[499] U jednom carskom

[496]Citirano prema prijevodu turskog dokumenta AT, Z 62.; Dokument donose i J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br. 93, 114. a turski prijepis dokumenta i njegov prijevod koji se ponešto razlikuje od citiranog i koji je datiran nekoliko dana kasnije nalazimo i u: *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 147-150.
[497]*Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 151-152; J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br. 97, 160.
[498]J. MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, br. 172, 122.
[499] AT, Z 150. U to je vrijeme sultan Osmanskog Carstva bio Osman II. koji će samo dvije godine kasnije biti ubijen u pobuni spahija i janjičara.

beratu od 28. travnja do 7. svibnja 1626. godine ističe se da je u Kur'anu zapisano kako se kršćani, njihove obitelji i imetak imaju štititi i da mogu slobodno živjeti, kao i da se odredbe ahdname po kojima franjevce nitko ne smije uznemiravati, pa ni kaluđeri srpske ni vlaške vjere, u vršenju vjerskih dužnosti i slobodnog ispovijedanja vjere, imaju poštivati.[500] Izvori pokazuju da se odredbe ahdname ipak nisu poštivale i da su čak i sami sultani proturječili sebi samima. Samo nekoliko godina kasnije (1636.) fra Nikola Brajkovićizvještava Kongregaciju kako su katolici na osnovu sultanskog fermana obvezni na plaćanje poreza carigradskom patrijarhu.[501]Ove dvije isprave (iz 1626. i 1636.) izdane su za vladavine istog sultana, Murata IV. (1623.-1640.). Dok jednom ispravom ističe kako franjevce ne smiju uznemiravati, između ostalih ni pravoslavni kaluđeri, deset godina kasnije obvezuje ih na plaćanje carigardskom patrijarhu. Očito je u ovih deset godina došlo do promjene stajališta sultana prema katolicima. Što je na to utjecalo teško je prognozirati, ali je sigurno da se položaj katolika pogoršao jer sada ni od sultana nisu mogli očekivati zaštitu.

Da bi pomogli katolicima čak je i Kongregacija u Rimu preko mletačkog poslanika u Carigradu 1647. godine intervenirala na Porti da se pravoslavnim episkopima zabrani naplaćivanje poreza od rimokatolika.[502] Nastojanja pravoslavnog klera pojačala su se za trajanja Kandijskoga rata (1645.-1669.), posebno u njegovoj drugoj polovici kada je pravoslavni patrijarh u par navrata pokušao podložiti sve kršćane svojoj vlasti. Narod i franjevci su se svaki put uspjeli izboriti za svoje pravo, ali uvijek uz visoke novčane iznose. Tako su 1669. godine morali platiti više od 3 000 reala ili groša.[503] Svaki dobiveni ferman od sultana, patrijarsi su nastojali iskoristiti u postizanju svog cilja. A kad bi u tim pokušajima naišli i na podršku turskih vlasti, tada su franjevci posebno bili ugroženi jer se nisu smjeli javno pojavljivati niti vršiti vjersku službu „nego preobučeni kradomice moradaše se provlačiti kroz katolička sela i po gorah i dubravah sviet okupljati, svetu misu govoriti i svetootajstva dieliti. Crkve samostanske bijahu zatvorene, u njih se nije smjelo služiti, niti moliti…“ Tek kad bi na službu došao novi paša i kojem su predočeni pismeni dokazi u kojima je jasno stajalo da

[500] AT, M VI-23.

[501] „…ma riverentem[en]te le portare a notitia l'intiimatione del nuovo Breve del Patriarcha di Costantinopoli ottenuto dal Turcho, che contiene non solo una som[m]a ubedienza ali p[er]sona sua, ma un tributo annuale digran' consideratione, tanto a Religiosi, quanto a secolari.“ M. JAČOV, *Spisi Kongregacije…,* sv. I., 257.

[502]M. JAČOV,*Le missioni…,* sv. I., 143-144.

[503]FILIP LASTRIĆ, *Pregled starina Bosanske provincije*, Sarajevo – Zagreb, 2003., 145-146; O pokušajima pravoslavnih patrijarha vijesti donosi i N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, 269, 272-274.

za franjevce ne vrijede fermani koje dobivaju patrijarsi, katolički je narod mogao nakratko predahnuti.[504]

Posebno je bilo teško 1674. godinekada su pravoslavni i službeno dobili odobrenje, odnosno ferman koji im omogućava ubiranje dažbina od svih katolika u cijeloj Turskoj.[505] Ovaj je put u zaštitu katolika stao dubrovački poslanik Marin Kobaga na čiju je molbu sultan Mehmed IV. (1648.-1687.) opozvao stari i 9. lipnja 1675. godine izdao novi ferman u kojem naređuje svim beglerbezima, sandžak-begovima, kadijama i vojvodama da franjevce i druge pripadnike latinskog obreda u Bosni i u Hercegovini zaštite od nasilja pećkog patrijarha i njegovih sljedbenika.[506] Zamolba jednog poslanika sigurno ne bi naišla na plodno tlo da nije uživao veliki ugled kod Turaka, o čemu svjedoči i izvješće trebinjskog biskupa Primovića iz 1684. u kojem piše upravo o ugledu Marina Kobage i njegovim zaslugama u opozivu fermana.[507]

Pokušaji pravoslavne hijerarhije u naplaćivanju poreza i podvrgavanju katoličkog puka i svećenstva pravoslavnim patrijarsima i mitropolitima nisu prestajali. Matija Benlić, beogradski biskup pisao je 1661. godine kako je carigradski patrijarh došao sa sultanovim odobrenjem kako bi sebi podčinio sve katolike od Jadranskog mora do Konstantinopola. Patrijarh je još dok je Benlić pisao pismo, djelovao u mnogim bosanskim mjestima nastojeći redovnike i katolike silom podvrći grčkom obredu i poslušnosti. Cilj toga djelovanja bio je da se njega ubuduće priznaje kao *Sommo Pontefice* i kako se više nikad nitko ne bi zvao katolikom.[508] O nastojanjima

[504] STIPAN ZLATOVIĆ, *Franovci i hrvtaski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888., 64.

[505] Podatke o tome nalazimo u izvješću trebinjskog biskupa Ante Primovića iz 1684. koji kaže: „che nel 1674. era emanato alla Porta Ottomana a favor schismatici, nel quale si comandava e conteneva che tutti cattolici di tutta Turchia si sogettassero a vescovi schismatici“, B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 128; Isto izvješće i u: *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 576.

[506] „Hora il Patriarca con i metropoliti, vuladiche, papasi, calugieri et altri della nation scismatica, che si trovano nel Sangiacato di Bosna e Herzegovina…col quale commando che da tutti li beglerbeghi, sangiachi, caddi, e voivode et altri giudici del mio glorioso Impero debbamo procurare che li vescovi, preti e frati e altri della religione latina non possono esser molestati dalli Greci… cosi li sudetti greci come li beglerbeghi, sangiachi o altri giudici del mio glorioso Impero non possono molestarli, ma che siano protetti e difesi secondo la santa giustitia commanda.“ *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 518-519.

[507] „per ambasciatore in Constantinopoli il signor Marino Caboca, senatore, d igran merito e d igran stima apresso i Turchi, abraciò l'instanze del vescovo e prese cosi a petto il negotio e tanto fece et oprò, che finalmente rivocò l'ordine.“ B. PANDŽIĆ,*De dioecesi…,* 128.

[508] „Di più facio sapere l'Emin[en]ze loro qualm[en]te è uscito Patriarcha di Constantinopoli Creco scismatico con mandati efficacissimi dal gran Signore per ridure alla obedienza e Rito Greco tutti li Religiosi e Cattolici in queste parti dal Mar Adriatic osino à Constantinopoli; et massime estinguere affato li Vescovi, Provinciali, Custodi, Guardiani et altri officiali, acciò per la venire non se più nomino, et sin hora in molti luoghi di Bosna hà tribolato gli Religiosi e Cattolici, volendoli per forza ridure al suo Rito Greco, et alla obbedienza, et acciò per la venire lui fosse conosciuto et obbedito come Sommo

pravoslavnih patrijarha da hercegovačke katolike podlože grčkom obredu i njihovom nasilju pisao je biskup A. Primi 1674. godine „Raskolnici su snagom dekreta pritiskali ove jadne katolike; nezadovoljni onim koliko im dopušta veliki Turčin, obilazili bi više puta sa skupinom Turaka, i na silu uzimali od spomenutih katolika (iz Hercegovine) deset puta više od onoga što je dekretom dopušteno, izjašnjavajući se otvoreno kako će ih svake godine tako mučiti sve dotle dok ne postanu raskolnicima.“[509]

Prema Đoki Slijepčeviću glavni razlog za uzimanje danka od rimokatolika bio je materijalne naravi. Patrijarsima su bila potrebna znatna financijska sredstva za plaćanje danka Turcima tako da su od katolika potraživali poreze pozivajući se pritom na fermane koje su dobivali od sultana.[510] Naime, pravoslavni je kler nastojao ozakoniti oporezivanje katolika, što je često dovodilo do sudskih sporova u kojima su se franjevci i pravoslavni svećenici međusobno optuživali, nastojali podmititi suce i plaćali velike iznose novca bez obzira na ishod presude.[511] Suci bi ponekad presudili u korist jednih, ponekad u korist drugih što je i jednoj i drugoj strani davalo materijala za buduća parničenja i dokazivanja prava. U svemu tome su svakako najviše profitirali turski dužnosnici, koji su se na račun njihovih sporova bogatili. Jednom su prilikom franjevci morali platiti iznos od 18 000 reala kako bi suci presudili u njihovu korist.[512] Izvješće vikara bosanskih franjevaca iz 1669. godine također pokazuje koliko su franjevci morali plaćati svoju slobodu. Kada je pećki patrijarh dobio odobrenje od sultana da pod svoju jurisdikciju stavi sve rimokatolike i franjevce u Bosni, bosanski je provincijal intervenirao kod bosanskoga paše i tom prilikom platio 8 000 škuda.[513] Nekoliko godina kasnije (1675.) duvanjski su katolici i samostan u Imotskom, prilikom rasprave s pećkim patrijarhom potrošili 80 000 jaspri.[514] O drugim iznosima potrošenim u takve

---

Pontefice; che da lui imposterum fussero ricevute tutte la gratie spirituali, e che mai più nessuno non se nominasse Cattolico.“ M. JAČOV, *Le missioni…,* sv. II., 229.

[509] Originalni izvor i njegov prijevod donosi K. DRAGANOVIĆ,*Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje*, 107, bilj. 56.

[510]ĐOKO SLIJEPČEVIĆ, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, Prva knjiga, Munchen, 1962., 338. Ćorović donosi podatak da su pravoslavni dostojanstvenici na ime poklona morali davati novčane iznose do 2 000 dukata, koje je trebalo namaknuti od naroda. Od sredine 17. st. i na pravoslavne manastire Turci su nametnuli visoke poreze koje su primoravale pravoslavne popove da zalažu i svoje dragocjenosti kako bi podmirili dugove. V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 479.

[511]SREĆKO M. DŽAJA, „Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do Austro-Ugarske okupacije“, u: *Croatica Christiana periodica*, XVI/30, Zagreb, 1992., 168.

[512]B. PANDŽIĆ, „Marijan Lišnjić makarski biskup (1609.-1686.)“, 49.

[513] „In persona dal Bassà di Saraglio, onde per essimersi da queste molestie, era loro convenuto, oltre l'essibitione de privilegij, pagare otto mila scudi al d[ett]o Bassà et altri ministri con grandissimo loro pregiuditio“, M. JAČOV,*Le missioni…,* sv. II., 708.

[514]D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 575.

svrhe možemo samo nagađati jer se često ne navodi iznos, ali nema sumnje da su franjevci izdvajali velike svote novca kako bi sačuvali svoju slobodu.

Franjevci i katolici su u nekoliko navrata pisali Kongregaciji u Rimu da ih preporuči i kod francuskog poslanika u Carigradu u njihovoj borbi protiv prisezanja pećkoga patrijarha, no čini se da u tome nisu imali uspjeha.[515] Nakon dugogodišnjih nastojanja i tužbi, pećki patrijarh konačno će uspjeti u svojoj nakani i od sultana isposlovati ferman koji će mu omogućiti da i od katolika naplaćuje raznorazne takse. Tako je u Beogradu 6. travnja 1693. godine sultan Ahmed II. izdao ferman kojim se naređuje katolicima u Hercegovini plaćanje ženidbenih i drugih pristojbi pećkom mitropolitu Simeonu.Dio fermana sultana Ahmeda II. glasi:

> „Ovim se fermanom obavješćujete, da je beratom imenovan metropolit i pećke eparhije Simeon, kojemu su podložena Hercegovina i drugi kotari, pristupio u našu ordiju s tužbom da se Latini (katolici), Madžari, Šokci, Gardijani, Lužani, Arnauti i ostali kršćanski narod i sveštenici, koji stanuju u tim zemljama i koji su od pamtivjeka, osim državnih daća, njemu kao mitropolitu spadajuće milostinje, pristojbe za vjenčanja itd. uplaćivali, sada tome protive, navađajući da oni moraju ovakve pristojbe plaćati rimskom papi, te je uslijed toga molio, da se zapovijed izda, da se imade postupiti u smislu postojećih zakona. Uslijed toga nalažem da imaju svi u gore rečenim kotarima latini (katolici)…i ostali kršćani, osim godišnjih državnih daća također davati metropolitu spadajuće milostinje, pristojbe za vjenčanje…A ako bi se tome koji svećenik protivio, da ga može mitropolit po svom običaju kazniti, a da mu nitko na put ne stane…“[516]

Na izdavanje fermana žalili su se katolički biskupi i svećenici Bosne i Hercegovine. Ujedno su tražili i intervenciju iz Rima da ih zaštite preko poslanika kod turskih vlasti. U međuvremenu je došlo do smjene na osmanskom prijestolju. Smrću Ahmeda II. 1695. godine taj je ferman prestao vrijediti, a novi sultan Mustafa II. (1695.-1703.), zahvaljujući intervenciji francuskog poslanika opet je zaštitio katolike. Naime, nekoliko godina kasnije (1698.) bosanski katolici zahvaljuju Kongregaciji što ih je preporučila francuskom poslaniku na Portu, koji je za njih uspio izmoliti više fermana u korist katolika u Bosni i Hercegovini. Između ostalih uspio se izboriti da se patrijarsi više ne smiju miješati u katoličke stvari.[517] Ali ni ta zaštita nije bila dugoročnog karaktera i po svoj prilici trajala je samo do smrti Mustafe II. jer su, kako je već spomenuto, fermani vrijedili samo za života onoga koji ih izdaje. Da su pravoslavci i

[515] ISTO,593-599.
[516] Prijevod fermana u: *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 600-601. Original se nalazi u manastiru Duži u Trebinju.
[517] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 602.

kasnije naplaćivali pristojbe od katolika potvrđuje i jedan podatak iz 18. st. Kako su pravoslavni svećenici imali pravo ubirati poreze od katolika uz tursku pratnju tj. na nepravedan i nasilan način fra Filip Lastrić u 18. st. za njih kaže: „Mi u njima imamo ljuće dušmane, nego li su sami Turci“.[518]

[518]ANDRIJA ZIRDUM, *Filip Lastrić – Oćevac 1700-1783. Prilog kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1983., 45.

4. ISLAMIZACIJA

4.1. Prijelazi na islam u 16. stoljeću

Islām (podređenost Bogu),[519] najmlađaod svjetskih religija nastala u prvoj četvrtini 7. st. na naše je prostore stigla s turskim osvajačima u 15. st. Kako bi zaštitili svoje posjede i privilegije islam su u početku u manjem broju prihvaćali prvo velikaši. Vremenom će islamizacija zahvatiti i šire slojeve stanovništva, posebno seoskog.

Vijesti o prvim prijelazima seoskog stanovništva na islam donosi jedan zbornik anegdota i priča iz 1585. godine. Budući da je raja nakon pada Bosne teško podnosila džiziju i druge namete mnogi su napuštali svoja ognjišta. Da bi zaustavili iseljavanje kršćanima je savjetovano da iz svakoga sela po jedan kršćanin uzme muslimansko ime kako bi se oslobodili džizije. Tako je Živko postao Jahja, Vuk Kurt, Gvozden Timur. Čim su tako učnili džizija je ukinuta.[520]

O brzini i intenzitetu islamizacije u Hercegovini najviše podataka daju već spomenuti popisi sandžaka Bosne 1468./1469. i Hercegovine 1475./1477. Tako u prvom sumarnom popisu sandžaka Bosne u popisanim selima koji su spadali u vilajet Hersek ne nalazimo nijednog muslimana. Tek popis iz 1477. god. donosi prve vijesti o islamizaciji u Hercegovini prema kojem je jasno da je proces islamizacije započeo, ali je ona tekla sporo i u najvećem je dijelu Hercegovine bila neznatna. Čak je bilo nahija u kojima nije zabilježen nijedan musliman, kao što je to bio slučaj s nahijom Drežnica.[521] Postojao je velik broj sela u kojima nije bilo nijednog muslimana tako da je vrlo mali broj islamiziranog seoskog stanovništva, koje je bilo i najbrojnije. Tako su u nahiji Mostar upisana samo 2 muslimana. Prvi musliman za kojeg se zna u spomenutoj nahiji bio je Mustafa, brat Mrkše kojima je Hamza-beg dao nekoliko pustih mjesta da ih mogu koristiti kao zimovališta. Drugi je zabilježen u selu Livač, koje je dano kao dio timara Arnauta Karadže, a zvao se Šahin, sin Radosava.[522]

---

[519] Podređenost Bogu. E. J. BRILL (1997), *The Enyclopedia of Islam*, New edition, vol. IV, 171.
[520] N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska* , 112; O tome piše i MEHMED HANDŽIĆ, *Islamizacija Bosne i Hercegovine*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1940., 29; D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 273; J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 150.
[521] A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 10-13,**128-159.**
[522] ISTO, 83, 441.

Kako u nahiji Mostar tako i u drugim nahijama, odnosno kadilucima nije zabilježen visok postotak novih muslimana. Izuzmemo li dizdare tvrđave, koji su svi odreda bili muslimani, a koji su došli s osvajačkom vojskom većinsko stanovništvo je bilo kršćansko. Koliko je od toga bilo katolika teško je ustvrditi s obzirom da su pod kršćane spadali i pravoslavni, ali unatoč tomu možemo sa sigurnošću reći da je u zapadnom dijelu Hercegovine dobar dio kršćana otpadao na katoličko pučanstvo.

Već početkom 16. st. i kasnije situacija se počinje mijenjati u korist muslimanske populacije. Mostar je početkom 16. st. odnosno 1519. godine imao 85 kršćanskih i 19 muslimanskih domaćinstava.[523] Krajem 16. st. situacija se značajno mijenja tako da je u 17 mostarskih mahala zabilježeno 540 muslimana.[524] Budući da su se u gradovima većinom bavili zanatstvom za pretpostaviti je da se svi popisani muslimani u mahalama bave nekim zanatom. Kršćana, osim jednog u mahali Zahum, nema.

Mnogi novi muslimani kršćanska su imena svojih očeva prikrivali nazivajući ih Abdulah ili izvedenicama toga imena (Abdal, Abdija, Abdurahman), što u prijevodu znači rob ili sluga Božji.[525] A da bi kršćanin postao muslimanom bilo je dovoljno da izgovori šehadet na arapskom jeziku koji glasi: „Ešhedu en lā il āhe illellāhu ve enne Muhammeden resulullah“ što u prijevodu znači: „Očitujem da nema drugog boga osim Allaha i da je Muhamed božji poslanik.“ Kako bi novi musliman što prije zaboravio svoju staru vjeru na koju je i sama pomisao smatrana grijehom, trebao je svaki dan izgovoriti šehadet po stotinu puta. Svako odbijanje smatrano je uvredom vjere i strogo se kažnjavalo a kažnjavanje je uključivalo i fizičku likvidaciju.[526]

Prelaskom na islam konvertit je dobivao i novo ime, a mnogi od njih u početku nisu prikrivali kršćanska imena svojih očeva jer to nikome nije smetalo. Tako je u mostarskoj nahiji s desne strane Neretve krajem 15. st. zabilježeno nekoliko konvertita koji svoje očeve nazivaju kršćanskim imenima. U Uzarićima nalazimo Husejina, sina Radoja, u selu Grabova nalazimo četvoricu s kršćanskim imenima očeva, Šajin, sin

[523] Iako H. Šabanović navodi 75 kršćanskih kuća u Mostaru, Mulić pojašnjava da je na osnovu kasnijih istraživanja utvrđeno da se radi o 85 domaćinstava koja su pripadala kršćanima. J. MULIĆ, *Hercegovina,* II/I., 301, bilj. 871.

[524] AHMED S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Orijentalni institut, Sarajevo, 1991., 173.

[525] MEHMED HANDŽIĆ, *Islamizacija Bosne i Hercegovine*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1940., 22; D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 201; J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., vidi bilj. 396.

[526] MILAN VASIĆ, „Islamizacija u jugoslovenskim zemljama“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41, Sarajevo, 1991., str. 435.

Radivčića, Mustafa, sin Radoja, Nesuh, sin Šajinov i Mustafa, sin Ivana, a u Dobriču jednog Hamza, sin Juraja.[527]

U popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine nalazimo popriličan broj onih koji i dalje nose kršćanska imena svojih očeva. Tako u selu Vlasnići kod Mostara imamo sljedeća imena: Ibrahim, sina Radka, Sulejman, sin Vukasa, Mehmed, sina Tvrtka, Mustafa, sin Pavla, Hasan, sin Tome, Džafer, sin Mihača, Velija, sin Mihača.

U Gracu su popisani: Mehmed, sina Radiča, Džafer, sina Marka, Mustafa, sin Jovanov, Hasan, sin Vukića, Džafer, sin Radiča, Alija, sin Nikole, Sulejman, sin Martina, Hasan, sin Pavana. U Dobriču: Mustafa, sin Tome, Hasan, sin Radovana, Mahmud, sin Grgura, Memija, sin Tome, Balija, sin Mate, Velija, sin Mate, Alija, sin Pavala iz sela Zagorice, Mehmed, sin Božidara. Knežpolje: Jusuf, sin Lukasa i Ferhad, sin Vladislava.

Ljubotić: Alija, sin Ivanov, Skender, sin Ivke, Hasan, sin Kovača, Mehmed, sin Radalje, Ferhad, sin Rade, Hasan, sin Pervana, Mehmed, sin Petrija. Crnač: Balija, sin Vukše, Mustafa, sin Radovana, Skender, sin Cvijana. Hrasna Sutina: Mustafa, sin Radonje, Alija, sin Borete, Memij, sin Grgura.[528]

Ovdje se uglavnom radi o vlasnicima baština i čiftova. Nemoguće je usporediti prijašnje vlasnike baština s onima s kraja 16. st. jer te podatke ne nalazimo u dostupnim izvorima, ali svakako treba imati u vidu da su neke baštine, odnosno posjedi generacijama bili u posjedu jedne obitelji. Da bi tako i ostalo, prelazilo se na vjeru novih gospodara. U selima mostarske nahije 1585. godine zabilježeno je nekoliko posjednika koji uživaju očinsku baštinu, a koji se sada javljaju kao muslimani. Tako je u selu Vlasnići zabilježeno: „Baština Tvrtka, u ruci Mehmeda, sina Tvrtka“, u Gracu: „Baština Dragića, sina Radaka, *u ruci Ivana, sina Vukića, u ruci Hasana, sina Vukića*“, „Baština Radonje, sina Hlapca, *u ruci Radiča, sina Ostoje, u ruci Džafera, sina Radiča*“, „Baština Grgura, u ruci Mehmedija, njegova sina“, u Ljubotićima: „Baština Živka, *u ruci Vuka, u ruci Alije, sina Vuka*“, „Baština Juraja, sina Ivana, u ruci Alije, njegova sina“.[529]

Dostupni turski dokumenti donose još jedna primjer gdje konvertit nosi kršćansko ime svoga oca. Na sudu su se pojavili Husein i njegov zet Ivan, koji je zastupao suprugu Anđeliju, sestru spomenutog Huseina, a koji su se sporili radi baštine

[527]A. ALIČIĆ, „Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću“, 121-123.
[528]ISTO, 126-134.
[529]ISTO, 126-131.

preminulog oca Ivana. Husein je tada na sudu doslovno rekao: „Ja sam stvarno prešao na islam za života moga oca navedenog Ivana. On je poživio još dosta vremena, a zatim je umro.“[530] U selu Hrasna Sutina, za nekog Muharema se navodi da je „novi musliman“.[531] Posebno naglašavanje da se radi o novom muslimanu ukazuje da je tek nedavno prešao na islam, za razliku od ostalih koji su to morali učiniti prije više godina, inače bi i pored njihovih imena stajala oznaka „novi musliman“.

Vrhunac islamizacije bio je u drugoj polovici i krajem 16. st. što potvrđuje i postotak muslimanskog stanovništva u većini hercegovačkih nahija. Tako je prema Aličiću u 10 nahija taj postotak veći od 90%. To su nahije: Bistrica i Zagorje 99%, Osanica, Nevesinje, Konac Polje i Hercegovačka Neretva 98%, Dubštica i Pribud 97%, Sokol 95%, Goražde 92%.

S nešto manjim postotkom slijede nahije: Mostar 87%, Dabar 85%, Poblaće 84%, Ljubinje 82%, Kukanj 76%, Vidoška 73%, Duvno 69%, Ljubuški 65% i Gacko 51% .

Šest nahija imaju najmanji postotak islamiziranog stanovništva: Mileševa 38 %, Herceg Novi 30%, Imotski 25%,Trebinje i Popovo 12%, dok je najmanje postotak u nahiji Bobani sa svega 6% muslimana.[532] Ove brojke treba uzeti s rezervom jer su popisivači bilježili samo osobe koje imaju tapiju. Kršćanima se često ne isplati držati tapiju, pa ostaju skriveni iza muslimanskih titulara, tako da je stvarni udio muslimana značajno manji.

Iz gore priloženih podataka vidljivo je da je proces islamizacije najviše zahvatio prostor sjeverne i sjeveroistočne Hercegovine, dok je prostor zapadne i južne bio u manjoj mjeri podložan promjenama. Razlog tomu treba tražiti u činjenici što je upravo na prostoru južne i zapadne Hercegovine bilo najmanje vlaško-stočarskog stanovništva koje je u 16. st. u znatno manjoj prelazilo na islam. O kojim se brojkama radi teško je prognozirati, ali udio muslimana u Hercegovini bio je znatno manji nego što se to na prvi pogled čini.

Međutim, nisu svi koji su prešli na islam uistinu i bili muslimani. Bojeći se kazne nisu se mogli vratiti na staro, ali nisu ni u potpunosti napustili vjeru svojih otaca. Takve se nazivalo „poturi“, napola kršćani napola Turci. Oni su neodlučni i kao takvi

[530] AT, Z 52.
[531] A.S. ALIČIĆ, „Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću“, 133.
[532] AHMED S. ALIČIĆ, „Širenje islama u Hercegovini“, u: *Prilozi za osmansku filologiju*, 41, Sarajevo, 1985., 69.

uzimaju zapise i od popa i od hodže.[533] O poturima je u svome djelu *Illyricum sacrum* pisao i D. Farlati koji kaže: „Kada su se mnogi plemići i velikaši bijegom sklonili u Dalmaciju, kršćanima (katolicima), koji su ostali u zemlji, bio je nametnut s jarmom turskog ropstva težak porez (harač). Da se toga oslobode, mnogi su bezbožno prešli od Krista Muhamedu. Ali ta gadna nevjera nije im koristila, jer su ih sami Turci ne samo prezirali nego mrzili i težim nametima podvrgli nego druge (muslimane) tako, da su i danas njihovi potomci prezreniji od svih i u turskom jeziku zovu ih balije, tj. nevrijedni".[534]

4.2. Prijelazi na islam u 17. stoljeću

Prema podatcima sidžila mostarskog kadije u prvoj polovici 17. st. zabilježeno je svega nekoliko onih koji i dalje navode kršćanska imena svojih očeva, dok je broj onih čiji se očevi nazivaju Abdulah poprilično visok. Da su prijelazi na islam bili pojedinačni i nisu uvijek uključivali cijele obitelji govore upravo podatci spomenutog sidžila. U Drežnici u zaseoku Vrhpolje prilikom nagodbe nasljednika oko podjele očeve baštine navode se dvojica braće i to „Ahmed i Ilija, sinovi Milana".[535] Isto tako nakon samoubojstva zimije Nikole kao njegovi nasljednici navode se „njegova sestra Mara, brat Mustafa…i drugi"[536] (iako se izrijekom ne navode godine u prvom se slučaju radi se o godini 1632., u drugom o 1633.). Ovi podatci ukazuju da prelazak na islam nije značio i odvajanje od kršćanske obitelji. Iako iz podataka nije jasno žive li konvertiti i dalje sa svojom kršćanskom obitelji, svakako je bilo i takvih slučajeva. To je i bio razlog zašto se bilo teško odreći ranijeg načina života, tako da se mnogi od njih nisu ponašali u skladu s islamskom vjerom. U prilog tome govori i jedan podatak iz 1633. godine. Nekoliko je muslimana iz mahale Fatime hatun u Mostaru zajedno s imamom tražilo na sudu da se „zabrani nekim samo po imenu muslimanima" prodaja vina i rakije.[537] Iako se ne navode imena optuženih jasno je da se radi o konvertitima koji još uvijek nisu napustilisvoje kršćanske navike. Prodaja i konzumacija alkohola, kao i svaki doticaj s njim, islamom je strogo zabranjen. Međutim, bilo je i onih kojima to nije smetalo, tako da su i sami tražili alkoholna pića. Evo što o tome kaže jedan dokument:

[533]M. HANDŽIĆ, *Islamizacija Bosne i Hercegovine*, 29.
[534] Izvorni tekst i njegov prijevod donosi D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 265-266, bilj. 14.
[535]MUHAMED A. MUJIĆ, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*., Mostar, 1987., 27.
[536]ISTO, 80.
[537]ISTO, 206.

„Vojvoda Mustafa daje potvrdu redovnicima Prološca, u kadiluku Imotski, da je ispitao slučaj, da su oni teško izgrdili nekog Perviza, kad su imam, hatib i još nekoliko ljudi iz Prološca došli u njihov manastir i oni im dali da jedu koliko su mogli, a kad su ovi zatražili vino (šarab) onda je došlo do rječkanja.“[538] Znajući da im je to vjerom zabranjeno, franjevci ih nisu ponudili vinom kako ih ne bi uvrijedili, ali su im oni svejedno zamjerili na tom propustu. Sama ta činjenica i nije toliko zanimljiva koliko saznanje da su među gostima samostana bili i vjerski ljudi, oni koji su i druge trebali poučavati islamskoj vjeri.

Dosta podataka o prijelazima na islam u 17. st. nalazimo i u regesti sidžila mostarskog suda. Ono što posebno upada u oči u spomenutom sidžilu jest činjenica da je najveći broj lica koji navode imena svojih očeva kao Abdulah iz druge polovice 17. st., dakle poslije Kandijskog rata, dok kršćanska imena očeva više ne nalazimo. U drugoj polovici 17. st. odnosno 1669. i 1670. godine zabilježeno je 16 lica koji svoje očeve nazivaju Abdulah, a 1685. ta će se brojka popeti na 27. Spomenuta lica se uglavnom javljaju kao mladenci ili u svojstvu svjedoka bilo na vjenčanjima bilo kao zastupnici jednog od mladenaca.[539] Kako se u sidžilu ne navodi dob teško je odrediti starost mladenaca, ali svakako treba imati u vidu da se radi o mladim ljudima. Kako su se u to vrijeme vjenčavali dosta rano nameće se zaključak da su dotični prešli na islam tijekom ili poslije Kandijskog rata.

Da je prijelaza na islam bilo i kasnije i da se prikrivalo kršćanska imena očeva svjedoči i jedan podatak iz 1763. godine gdje je zabilježeno kako je „Hasan, sin Abdulahov prešao na islam“.[540] Iako se za lica iz 17. st. ne navodi izrijekom da su prešli na islam to ne znači da taj podatak nije zabilježen u ranijim sidžilima.

Prijelazi na islam bili su poželjni i gledani su blagonaklono od strane turskih vlasti dok su se prelasci s islama na katoličku vjeru strogo kažnjavali. Čak i sama sumnja da je takvo što učinjeno povlačila je prijetnje turskih vlasti. Franjevci, koji su bili optuživani za takve radnje morali su često dokazivati svoju nevinost ili vjersku pripadnost onih koje su navodno pokrstili. Tako je 5. muharema 1043., odnosno 12. srpnja 1633. godine neki Mehmed izdao potvrdu Frančisku i fra Nikoli iz Zaostroga kako nije istina da su spomenuti poislamljene sinove Nikole iz Rastoka upućivali na

[538] AT, M IV-26.
[539] *Regesta sidžila mostarskog suda,* prvi list na kojem se nalazi ime Ibrahim, sin Abdulahov nalazi se na listu poslije označenog lista 3b i dalje do kraja regeste.
[540] *Regesta sidžila mostarskog suda*,list 40/b.

katoličku vjeru i ponižavali islam.[541] Još jedan takav slučaj zabilježen je 1. dekade safera 1051. odnosno 12. svibnja 1641. godine kada Šahim-paša, mutesafir hercegovačkog sandžaka, piše kako je ispitan slučaj fratara samostana Zaostroga koji su optuženi da su jednog kršćanina koji je primio islam ponovno odveli u crkvu i upućivali u njihovu vjeru i da ih više nitko ne uznemiruje po tom pitanju.[542] Tri godine kasnije (1054./1644.) zaostroškom gvardijanu fra Mihovilu makarski je naib Halil izdao hudžet, kako nije istina da je dječak Jakov, sin Matije Klarića, iz Zaostroga primio islam kada je poslom boravio u Vrgorcu niti ga je gvardijan ponovno krstio. Prema samoj izjavi Jakova njega „nitko nije nagovarao da prijeđe na islam, niti je on to učinio, nego je on i sada Jako sin Matije, i to će ostati uvijek.“[543]

Ovakve optužbe bile su dobar izvor prihoda turskim dostojanstvenicima što svjedoči i sljedeći primjer. Mehmed-aga, nazir Makarske, izdao je potvrdu redovnicima Zaostroga 1641./1642. godine „povodom klevete da su jednoga muslimanskog dječaka obratili u svoju vjeru i da im je tim povodom Šaim-paša bio uzeo mnoge pare.“[544] Još jedan dokument iz 17. st., ovaj put nedatiran, svjedoči kako su ozbiljno Turci primali vijesti o eventualnim prijelazima muslimana na kršćanstvo. Gabeoski kadija Sulejman izdao je muraselu redovnicima u Zaostrogu kojom ih poziva da odmah dođu u Ljubuški i sa sobom dovedu dječaka koji je ranije primio islam, a koga su oni zaveli da se ponovno vrati u katoličku vjeru. Ako ne dođu, obavijestit će bosanskoga beglerbega i hercegovačkog valiju o njihovoj neposlušnosti „I vi ćete se teško kajati.“[545]

Prijelazi muslimana i njihove djece na vjeru svojih pređa nije bilo dopušteno, a oni koji su bili osumnjičeni za takve radnje nalazili su se u smrtnoj opasnosti. O tome svjedoči jedan sarajevski trgovac Ante Matijević koji je 1634. godine pisao u Rim kako je „bosanski paša zadnjih dana htio spaliti sve fratre u fojničkom samostanu, jer su bili osvađeni, da su krstili dijete, koje je prije bilo sunećeno, i samo globom od 4 tisuće zlatnih škuda izmakli su smrti.“[546] O tom je slučaju pisao i N. Lašvanin u svom *Ljetopisu*. On je zabilježio kako je Sulejman-paša oglobio samostanu Fojnici radi objede da su fojnički franjevci poturčeno dijete nekog Sarapovića „opet priveli u

[541] AT, Z 205.
[542] AT, Z 238. O istom slučaju govori i drugi dokument Z 239 koji je detaljniji. Kadija je tražio od fratara da se zakunu na evanđelje da su optužbe neistinite. Nakon što su to učinili oslobođeni su optužbe i tada je izdat hudžet.
[543] AT, Z 249. Potvrdu o istom slučaju izdao je i nazir Makarske, Mehmed-aga. AT, Z 250.
[544] AT, Z 243.
[545] AT, Z 423.
[546] D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 280.

viru“.[547] Isto tako trebinjski biskup A. Righi 1703. godine izvijestio je u Rim da je don Marko Andrijaš, dok je bio župnik u Popovom polju u južnoj Hercegovini, morao pobjeći u Dubrovnik kada je osuđen na smrt pod optužbom da je pokrstio mnoge muslimane.[548]

Ovi primjeri najbolje pokazuju kako se gledalo na konverziju muslimana na kršćanstvo. Oni koji su jednom prešli na islam sve i da su htjeli više se nisu mogli vratiti na staru vjeru bez posljedica. Čak i u Kur'anu za vjernike koji su postali nevjernici stoji „Onoga koji zaniječe Allaha, nakon što je u Njega vjerovao čeka Allahova kazna. One kojima se nevjerstvo bude mililo stići će srdžba Allahova i njih čeka patnja velika.“[549] Unatoč tomu i dalje je bilo onih koji su tajno ispovijedali katoličku vjeru. O tome nam govori jedan podatak iz 1628. godine kada je Kongregacije za širenje vjere donijela zaključak da se pitanja o Turcima koji žele potajno ispovijedati katoličku vjeru upute sv. Oficiju.[550] Ovome je prethodilo pismo stjepanskog biskupa Andrijaševića koji je pitao kako postupati s kršćanima koji žele i dalje ostati vjerni katoličkoj vjeri.

Sve dosad navedeno samo potvrđuju da prijelaz na islam nije u konačnici i značio potpuno raskidanje veza sa starom vjerom, niti su konvertiti bili spremni u potpunosti odreći se običaja i spona koje su ih vezivali i s kojima su odrastali oni i njihovi pređi. Želja za povratkom na vjeru svojih otaca posebno je bila izražena tijekom ratnih godina na prostoru Hercegovine u drugoj polovici 17. st. kada su se mnogi ponadali da je došao kraj turskoj vlasti. O tome nam vijesti donosi apostolski vizitator makarske i skradinske biskupije Nikola Bijanković, koji je 1687. godine u Rim javio sljedeće:“Krstio sam 16 turaka (muslimana), muških i ženskih; mnoge pak druge osobe otomanske sljedbe očekuju se od Imotskog i Gabele, koje žele prijeći na svetu vjeru. Tako svjedoči također jedan Turčin, koji je prošlih dana došao iz Herceg-Novoga, da mnogi (muslimani) one posade hoće da se krste, jer su i njihovi pređi bili kršćani.“[551] Za pretpostaviti je da su neki od ovih prijelaza na katoličku vjeru bili motivirani i nepovoljnim položajem na bojnom polju pa da bi izbjegli eventualne neugodnosti, koje bi vjerojatno imali kao zarobljeni Turci, neki su radije prelazili na kršćanstvo. Bez obzira na to, nesumnjivo je da je bilo i onih koji su se vraćali na staru vjeru ne iz interesa, nego iz iskrene želje za povratkom na vjeru i običaje svojih očeva i djedova.

[547]N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, 268.
[548]B. PANDŽIĆ, *De dioecesi…*, 135.
[549]*Kur'an*, sura XVI, ajet 106.
[550]*Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 280.
[551] Izvorni tekst i njegov prijevod donosi D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* 290, bilj.41.

Upravo ta činjenica upućuje na zaključak da su raniji prijelazi na islam bili plod nepovoljnih i nesretnih okolnosti koje su mnoge nagnale da se javno odreknu vjere svojih otaca.

4.3. Motivi prijelaza na islam

Prihvaćanje islama posljedica je više čimbenika koji su u većoj ili manjoj mjeri utjecali na njegovo širenje. Da bi se u potpunosti integriralo u muslimansko društvo trebalo je u prvom redu biti musliman. Integracija je donosila niz pogodnosti i olakšica prije svega u pronalaženju posla i napredovanja u službi, radi čega je islam i napredovao u svom širenju.

Tako se na primjer gradovi u kojima su muslimani činili ogromnu većinu, radi povoljnih uvjeta života i privilegija koje je nudila središnja vlast bili privlačni ne samo za muslimane nego i za kršćane, iako su kršćani i u gradu bili u podređenom položaju i stanovali u odvojenim četvrtima, varošima.[552] Izuzetak su bili kršćanski trgovci i zanatlije koji su živjeli u muslimanskom dijelu grada i uživali povlastice kao i muslimanski.[553] U gradovima se pretežno bavilo zanatstvom i trgovinom, a muslimanski trgovci bili su oslobođeni resmi čifta, izvanrednih nameta i običajnih tereta.[554] Upravo to oslobađanje od rajinskih obveza, odnosno sustava muafijeta koji je uvjetovan gradskim profesijama (zanatstvo, trgovina) bio je motiv za prijelaz na islam i kršćanima koji su željeli poboljšati kvalitetu života, jer se muafijet odnosio na muslimane, a na kršćane samo kada su vršili službe u korist grada.[555]

Napredovanje u vojsci i bogat plijen u ratnim pohodima bili su primamljivi motivi za priključivanje u vojnički stalež, posebno u prvim razdobljima turske vlasti u Hercegovini kada je broj kršćana spahija u redovima vojničkog staleža bio primjetno veći nego broj muslimana. Međutim, već krajem 16. st. kršćana u vojnom staležu skoro je potpuno nestalo.[556] Razloge za to svakako jednim dijelom treba tražiti i u njihovom

[552]MILAN VASIĆ, „Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII. vijeka“, u: *Glasnik Društva istoričara BiH*, XXXVII/1986., 69.
[553]ADEM HANDŽIĆ, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43/1992-93., Sarajevo, 1995., 131.
[554]AVDO SUĆESKA, *Ajani*, XXII., Sarajevo, 1965., 176.
[555]M. VASIĆ, „Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII. vijeka“, 70; Usp. ADEM HANDŽIĆ, „Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2, Beograd, 1974., 60.
[556]AHMED S. ALIČIĆ, „Širenje islama u Hercegovini“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41, Sarajevo, 1991., 71; N. Filipović ističe kako je upravo spahijska islamizacija karakteristična u Hercegovini, NENAD

prijelazu na islam. Uspješna vojna karijera donosila je "položaj, utjecaj i bogatstvo",[557] što je za mnoge bio poticaj da prihvate islam i priključe se vojsci.

Jedan od čimbenika prijelaza na islam jest i danak u krvi, odnosno *devširma* koja je bila zakonom propisana obveza i u samim početcima odnosila se samo na domicilno nemuslimansko stanovništvo. Tijekom godina to će se promijeniti i u adžemi oglani uzimat će se i muslimanska djeca.[558] Prema N. Moačaninu zaokret je napravljen ne da bi se napravila usluga „odanom narodu", nego iz čisto objektivnih razloga.[559] Naime, potrebe Carstva za mladićima kojima će popunjavati janjičarske redove na prijelazu 15. u 16. st. i kasnije su se sve više povećavale, a istovremeno je i sve više stanovništva prelazilo na islam. Da bi se zadovoljio potreban broj dječaka za devširmu, u adžemi oglane uzimala su se i muslimanska djeca. Iako se tek manji broj onih koji su odvedeni devširmom, a koji su došli do visokih položaja, vraćao na prostore iz kojih su kao djeca odvedeni, i oni su imali udjela u islamizaciji jer su i svoju rodbinu nastojali privući na islam.[560]

Svi dosada navedeni motivi imali su određenu ulogu u procesu islamizacije, ali za nijedan se ne može tvrditi da je bio presudan u njenom širenju.Čak ni nepovoljan položaj Katoličke crkve nije imao značajniju ulogu u prijelazima na islam kod katoličkog življa. Naime, radi neprestanih ratnih planova i akcija uperenih protiv Carstva, papa kao i djelovanja katoličkih svećenika bili su pod budnim okom turskih vlasti. Iz 17. st. postoji više izvješća katoličkih biskupa i drugih lica o stanju u Bosanskom pašaluku, koji gotovo svi odreda navode težak položaj vjernika i manjak svećenika.[561] Ali bez obzira na takvo stanje to nije značajnije utjecalo na prihvaćanje islama. Narod je nedostatak katoličkog svećenstva nadomještao onim koje je bilo tu, na dohvat ruke, a to je bilo pravoslavno svećenstvo. To se posebno primijeti u istočnim dijelovima Hercegovine gdje je katoličkog življa gotovo potpuno nestalo.

FILIPOVIĆ, „Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 41, Sarajevo, 1991., 57.

[557]N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska,* 106.

[558]E**.** KOVAČEVIĆ, „Jedan dokument o devširmi", 204.

[559]N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska,* 106.

[560]KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, „Izvještaj apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni godine 1623. i 1624.", u: *Starine*, XXXIX, Zagreb, 1938., 1-48.

[561] Izvori navedeni u prethodnom poglavlju.

Mišljenja autora o čimbenicima koji su utjecali na širenja islama u Hercegovini se manje-više podudaraju. Većina ih se slažu da je olakšanje od poreznih obveza bio jedan od motiva za prijelaz na islam.[562]

Prema Nenadu Moačaninu socijalni moment i želja za financijskim usponom ne objašnjavaju u potpunosti pojačanu islamizaciju do koje je došlo početkom 16. st. Za širenje islamizacije najveću ulogu odigrala je pojava gladi, prije svega u Bosni, gdje se narod nerijetko borio kako s čestim pojavama kuge i drugih zaraznih bolesti tako i s prirodnim nepogodama i slabim urodima žita. Narod je često bio na rubu gladi, a brojni nameti i takse koje su morali plaćati dodatno su otežavali položaj. Prijelazom na islam bili su oslobađani ne samo džizije, nego su i drugi nameti poput zemljarine, svadbarine, sudske takse… bili smanjeni. Obveze koje je obraćenik davao državi smanjivale su se za 45%. U mjestima gdje je prevladavalo vlaško stočarsko stanovništvo, (kao što je to bio slučaj u Hercegovini), prijelazi na islam bili su prisutni u znatno manjoj mjeri. Oni su nedostatak žita i drugih ratarskih proizvoda mogli nadomjestiti prodajom stočarskih proizvoda, čime je i plaćanje novčanih nameta bilo olakšano.[563] Od početka 17. st. i kasnije kada je sve veći broj vlaškog stanovništva sveden na status raje i u Hercegovini plaćanja brojnih nameta sve više postaje nepodnošljivim teretom. Kako Bosna tako ni Hercegovina nije bila imuna na pojave gladi koja se gotovo redovito javljala zbog male produktivnosti i suše. Glad i neimaština svakako su bili dobar poticaj za prijelaz na islam, ali unatoč tomu u Hercegovini, za razliku od Bosne, nikako ne možemo govoriti o prijelazu na islam kao o masovnoj pojavi. Treba imati na umu da je druga polovica 17. st. i vrijeme ratova za oslobođenje od turske vlasti. U oslobođene krajeve pod mletačkom vlašću u Dalmaciji preseljava se na tisuće katolika iz Hercegovine. Prema podatcima koje donosi Andrija Nikić samo iz okolice Mostara na samom kraju 17. st. otišlo je oko 5 000 katolika.[564]

Činjenica je da su mnogi uslijed nepovoljnog socijalnog statusa i pod težinom brojnih nameta prigrlili vjeru osvajača, ali je isto tako bilo i primjera pritisaka i prisile

---

[562] O islamizaciji su u novije vrijeme pisali: NEDIM FILIPOVIĆ, „Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima“, u: *Godišnjak, ANUBiH*, knjiga XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11, Sarajevo, 1976., str. 392; N. FILIPOVIĆ, „Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti“, 53-65; M. VASIĆ, „Islamizacija u jugoslovenskim zemljama“, 425-441; A. S. ALIČIĆ, „Širenje islama u Hercegovini“, 67-73; BEHIJA ZLATAR, „Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva (1463.-1593.)“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., 97-131.

[563] N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 108-110.

[564] ANDRIJA NIKIĆ, „Pokušaji oslobađanja i islamizacija u XVII. st. u Hercegovini prema rimskim izvorima“, u: *Nova et vetera*, god. XXIX, sv. 1, Sarajevo, 1979., 173-174.

da se prijeđe na islam. Iako u Kur'anu stoji da „u vjeru nije dozvoljeno silom nagoniti – pravi put se jasno razlikuje od zablude“[565] to nije sprječavalo pojedince i skupine da pribjegavaju sili kako bi nekoga natjerali da prihvati islam. Upravo se to dogodilo fra Juri Lerotiću kojega su na putu za Mostar u lipnju 1647. godine presreli turski vojnici iz Vrgorca. Pod prijetnjama smrti fra Jure je ostavio redovnički habit i prešao na islam uzevši ime Mehmed. Tri tjedna poslije pobjegao je makarskom biskupu i tražio dozvolu da opet slavi sv. misu.[566] Možda je još bolji primjer onaj makarskog biskupa fra Marijana Lišnjića, koga su Turci za vrijeme mise koju je slavio u blizini Mostara oko 1670. godine odveli u zatvor i pod prijetnjama smrću nastojali natjerati da primi islam. Biskupa su spasili mostarski katolici koji su prikupili novac, nakon što su i sami dobili batine. Karlo Jurišić s pravom se pita: „Ako su Turci tako postupali s katoličkim biskupom, kako su onda mogli tek postupati s običnim kršćanima u pojedinim slučajevima? Doista, neispisana povijest krije mnoge takve slučajeve.“[567]

O postupku turskih vlasti prema kršćanima govori i jedan podatak tijekom Morejskog rata kada je područje Mostara često bilo na udaru hajdučkih skupina. Tada je veliki broj naroda napuštao turska područja i preseljavao na oslobođena susjedna područja. Ti odlasci nisu bili motiviranisamo hajdučkim napadima kojima je narod bio izložen, ili nametima koji su u ratnim godinama stalno povisivani, nego i nastojanjem turskih vlasti da se taj isti narod poturči. Potvrdu toga nalazimo upravo u Mostaru 1695. godine kada se kršćani Mostara (njih oko 2 600) obraćaju generalnom providuru Danielu Dolfinu da zauzme Mostar, jer ih Turci „gone zbog toga što se držimo vjere i zapovijesti Hristove govoreći nam: poturčite se ili ćemo vas sasijeći na komade.“[568]

Usporedo sa širenjem islama širi se i islamska kultura, koja posebno dolazi do izražaja na području građevinarstva, što će u velikoj mjeri utjecati na izgled mnogih srednjovjekovnih naselja. Upravo će građevine nastale po uzoru na islamsku kulturu dati poseban pečat mnogim mjestima u kojima će u prvom redu nicati sakralni objekti,

---

[565] *Kur'an*, sura II, ajet 256.

[566] „Un padre fra Giorgio Lerotich ciamato, sacerdote gia di 30 anni, pigliando consueto presente, che si da ogni anno da quello Convento al Bassa di Servia, se ne andava dal detto Bassa à Mostar per presentarli. Interim per la strada fu assalito dalli soldati Turcshechi de Vargoraz li quali lo spogliorno da detto che haveva, e li minaciavano la morte, se non si valesse con Turco, e cosi lui misero pertorito dalla paura si fece Turco lasciando l'habito religioso, e fu circunsico ciamandosi Mehmed, e stete questo erore 3 settimane, e poi se ne fugi, e vene à Macharsca da Monsignor fra Pietro Vescovo di Macharsca, e fu da lui absoluto da questo erore, e ammesso alla celebracione della mesa...“ M. JAČOV, *Lemissioni…,* vol. I., 131.

[567] K. JURIŠIĆ, „Turska vladavina i kulturne prilike u Zabikovlju 1493-1717. god. s osobitim obzirom na postanak 'Hasanaginice',“ 160.

[568] GLIGOR STANOJEVIĆ, *Dalamacija u doba morejskog rata (1684-1699*), Vojno delo, Beograd, 1962., 126.

odnosno džamije, a zatim i druge građevine koje su služile za opće društveno-korisne svrhe muslimanskog dijela stanovništva poput medresa (srednja vjerska škola), mekteba (osnovna vjerska škola), hamama (javna kupatila) i dr.

Prve džamije nastaju za potrebe vojnih posada u osvojenim tvrđama, a kasnije sa širenjem islama sve više niču i u naseljima radi potreba lokalnog stanovništva. Značajne podatke po pitanju islamske arhitekture u prvim stoljećima turske vlasti na našim prostorima daje *Putopis* Evlije Čelebije, koji je sredinom 17. st. proputovao gotovo cijelu Hercegovinu i o svim mjestima kroz koja je prolazio ostavio vrijedne zapise koji će ovdje poslužiti kao glavni predložak za prikaz o utjecaju islamske kulture u Hercegovini. Nažalost prikaz će ostati zakinut za najveći dio zapadnog dijela Hercegovine, jer Čelebija radi ratnih okolnosti koje su vladale u to vrijeme i vlastite sigurnosti nije obišao taj kraj.

Vjerojatno je najstarija islamska bogomolja u Hercegovini nastala nakon pada Blagaja 60-ih godina 15. st.,[569] a sagrađena je na Stjepan-gradu, gradu hercega Stjepana Kosače po kome je i dobio ime.[570] Čelebija za Blagaj kaže da je to „tvrd grad koji leži na jednoj vrletnoj litici“ u kome se nalazi 15 kuća i jedna mala džamija. U varoši ispod grada (današnji Blagaj) u pet mahala zabilježio je pet islamskih bogomolja. Od toga je samo jedna, Careva džamija, s munarom dok su ostalo mesdžidi (džamije bez munare). Uz džamiju se nalazila i medresa, mekteb, tekija, jedno manje kupatilo (hamam) i nekoliko dućana.[571] Tekija koju ovdje spominje jedna je od rijetkih koja je sačuvana i do današnjih dana.

Kako je rastao broj islamiziranoga stanovništva tako se i broj islamskih bogomolja povećavao. U Mostaru je Čelebija zabilježio čak 45 džamija.[572] Iako je brojka koju Čelebija navodi pretjerana, on je ovdje uračunao i prostorije koje su služile za skupnu molitvu a koje su se nalazile u tekijama i hanovima (zajedničkim imenom mihrâb), ipak je broj džamija u Mostaru bio popriličan. Prema Hivziji Hasandediću u

[569]HIVZIJA HASANDEDIĆ, „Prilozi za istoriju Blagaja na Buni za vrijeme turske vladavine“, u: *Glasnik Društva istoričara*, BiH, 19, Sarajevo, 1970.-71., 251.
[570] Stjepan-grad na litici iznad vrela Bune trenutno je u fazi rekonstrukcije.
[571]E. ČELEBI, *Putopis*, 459-460. Postoje određene neposudarnosti oko Careve džamije. Čelebija navodi da je dobila ime po Mehmedu Osvajaču dok Hasandedić donosi podatak s ploče uklesane iznad ulaznih vrata po kome je džamija nastala u vrijeme sultana Sulejmana oko1521. Osim toga, prema Čelebiji bila je malena dok Hasanedeić za nju kaže da je „impozantna građevina“. Ovdje treba uzeti u obzir vrijeme kada su nastali ovi zapisi. Čelebijin zapis nastao je u 17. st. kada je džamija bila manjih dimenzija, ali je kasnijih godina u par navrata popravljana tako da je tijekom tih popravki najvjerojatnije i poprimila današnji oblik. Više o blagajskim bogomoljama kod H. HASANDEDIĆ, „Prilozi za istoriju Blagaja na Buni za vrijeme turske vladavine“, 251-256.
[572]E. ČELEBI, *Putopis*, 472.

Mostaru je moguće ubicirati 37 džamija (tu se računaju i mesdžidi) od čega ih se 24 nalazilo na lijevoj i 13 na desnoj obali Neretve.[573] Ovoliki broj islamskih bogomolja u Mostaru ne začuđuje budući da je gotovo svaka mahala imala po jednu džamiju. Većinom su nastale tijekom 16. i 17. st. i služile su za svakodnevnu molitvu, a osnivali su ih ne samo državni službenici nego i sitni trgovci i zanatlije. Prva za koju se zna u Mostaru nastala je još u drugoj polovici 15. st. (1474.). Da je i prije konačnog pada Hercegovine postojala džamija potvrđuje i hercegovački defter iz 1477. godine u kome je u vrijeme popisa zabilježen i jedan imam. Nosila je ime po svom osnivaču Sinan-paši, ali je poznata i kao *Atik* (stara), kako su se obično nazivale prve sagrađene džamije.[574]

Jedna od starijih sačuvanih i usudim se reći i najpoznatija, ne samo u Mostaru nego i u cijeloj Hercegovini, jest Karađoz-begova džamija. Nastala je za vrijeme sultana Sulejmana 965./1557. godine, a sagradio ju je domaći sin, Hadži Mehmed-beg Karađoz po kome je i dobila ime. Čelebija je za nju zabilježio da je „veoma prostrana, umjetnički izrađena i lijepa".[575]Karađoz-beg gradio je ne samo po Mostaru nego i susjednim mjestima. Njegove građevine nalazimo od Konjica preko Širokog Brijega do Blagaja. Dao je napraviti po jedan most u Konjicu i Buni, dva na Lištici, jedan han u Mostaru, Konjicu, Čičevu i Potocima, hamam u Blagaju i po jedan mekteb u Mostaru, Konjicu i Potocima te jedan mesdžid opet u Potocima.[576]

Pored već spomenutih džamija u Mostaru, Čelebija je zabilježio još dvije koje su svojim izgledom privukle njegovu pozornost i zaslužile da budu spomenute. Tako spominje Koski Mehmed-pašinudžamiju u blizini Staroga mosta,sagrađenu 1618. godine, koja je prema njegovom mišeljenju poput carske bogomolje, a pokrivenaje plavim olovom. Spominje i Ibrahim-aginu džamijučija je gradnja dovršena 1634. godine. Osim što je pokrivena olovom, uz to je još i „našarana kameleonskim bojama."[577] Čelebija poimenično navodi još par njih, ali nažalost ne daje njihov opis niti godine njihove gradnje. Za većinu bogomoljane zna se točna godina nastanka, ali na

[573]HIVZIJA HASANDEDIĆ, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Islamski kulturni centar, Mostar, ²2005., 15-16.
[574]ISTO, 50. Čelebija je naziva Starom džamijom, E. ČELEBI, *Putopis*, 472.
[575]ISTO, 473. Karađoz-beg bio je brat velikog vezira Rustem-pašei hercegovačkog namjesnka Sinana (upravljao Hercegovinom od kolovoza 1547. do lipnja 1549.). Džamija koju je Karađoz-beg podigao danas je registrirana kao kulturni spomenik.H. HASANDEDIĆ, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru,*17-18.
[576]ISTO, 19.
[577]E. ČELEBI, *Putopis*, 472-473. Koski Mehmed-pašina džamija i danas postoji. Ističući njezin značaj Hasandedić, pozivajući se na Aliju Nametka navodi da je „jedina od svih mostarskih džamija sačuvala svoje prvo bojenje i dekoracije". H. HASANDEDIĆ, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru,* 21.

osnovu podataka koje donosi H. Hasandedićmožemo približno ocijeniti koliko je mosatrskih džamija sagrađeno u 16.st.Tako je od njih 37 koliko ih je ubicirao, 10 sagrađeno u 16. st. dok su ostale većinom nastale tijekom 17. st.[578] Velik broj islamskih bogomolja koje su nastale u 17. st. svakako treba pripisati pojačanoj islamizaciji, kao i činjenici da su u gradovima u turskom razdoblju muslimani činili većinu stanovništva.

U Nevesinju je sredinom 17. st. Čelebija naveo čak 50 bogomolja. Budući da je bilo samo 6 mahala od čega dvije kršćanske i ova se brojka čini pretjeranom. Međutim tu se nije radilo o pravim džamijama nego je u tu brojku, kao i u Mostaru, uračunao i mihrabe. Samo je dvije džamije, koje su vjerojatno i bile jedine bogomolje s minaretima, pobliže opisao. Prva, koja ja tada bila najimpozantnija bila je džamija sultana Bajezid-Velije i druga, Veli-agina džamija znatno skromnije gradnje u odnosu na prethodnu. Zabilježio je i dvije medrese, osam mesdžida, tri derviške tekije, jedan han i više obrazovnih zadužbina, kojih se dio nalazio u sklopu Bajezid-Veline džamije.[579]

Idući dalje na istok, Čelebija je sa svojim pratiocima prvo došao u selo Dabar, koje je prema njegovom zapisu bilo muslimansko, a koje je imalo jednu malu džamiju koja je mogla primiti tek 50-ak ljudi i o kojoj ne nalazimo nikakvog opisa. S obzirom da se radi o manjoj džamiji vjerojatno je bila i skromnije izrade. U Stocu je zabilježio jednu džamiju i tri mesdžida, kao i jedno javno kupatilo (hamam), dok su u Ljubinju zabilježene dvije bogomolje. Jednu je ljubinjsku džamiju između 1620. i 1630. godine podigao Mustafa-aga, kizlargar (upravitelj carskog harema) sultana Gazi Osmana. Mesdžid u Ljubinju podigao je neki Hadži-Ahmed-aga, a pored bogomolja postojala je i jedna medresa, dvije tekije, javno kupatilo i drugi popratni objekti.[580]

Obično bi u djelu grada u kojem je bila smještena vojna posada i koji je služio kao utvrda bila jedna džamija, a ostale su nastajale u varošima, ispod tvrđava. Tako je i u utvrdi Počitelja Čelebija zabilježio „jednu malenu džamiju u jednoj maloj kuli“, a drugu u varoši ispod grada. Varošku džamiju je podigao Hadži Alija, sin Musa-agin 971. godine po hidžri. U Gabeli je Čelebija zabilježio tri muslimanske bogomolje (mihrab), a u kasabi Čifluk-Gabela spominje opet tri bogomolje od čega je jedna džamija a dvije mesdžidi.Konjic kao granično mjesto Hercegovačkog sandžaka u 17. st.

[578] Više detalja o izgledu, položaju i današnjem stanju islamskih bogomolja u Mostaru donosi H. HASANDEDIĆ, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, 17-73.
[579] E. ČELEBI, *Putopis*, 416-417.
[580] ISTO, 418-421.

ima osam džamija, dvije medrese i tri osnovne škole te dvije derviške tekije. Nijedno od navedenog nije podrobnije opisano.[581]

Kada su u pitanju druga mjesta kroz koja je Čelebija prolazio spomenut ćemo samo još Prijepolje i Pljevlje.

U Gornjem Prijepolju,Čelebija spominje Ibrahim-pašinu džamiju s jednim minaretom koja je prekrivena ćeremitom, jednu tekiju i dva mekteba. Donje Prijepolje, koje je veće i koje se sastoji od deset mahalaod čega su 4 kršćanske i 6 muslimanskih, ima deset džamija s mirhabom. Posebno izdvaja Husein-pašinu, koja je prema njegovim riječima udobna i dobro posjećena i Veznedar-aginu džamiju, pred kojom se nalazi „čudna sahat-kula". Kad zazvoni, zvono se čuje i u susjednom Mileševu. Čelebija posebno izdvaja jedan mesdžid, koji je toliko lijep da bi mogao biti i džamija i tekija. I ovdje se nalaze i drugi poporatni objekti poput medresa, tekija i osnovnih škola, kao i tri hana.[582]

U Pljevljima, Čelebija navodi 10 džamija s mirhabom od kojih je najljepša Husein-paše Bojanića. Izgledom i veličinom je kao carska, pokrivena je olovom, kao i sve zadužbine koje je dao sagraditi spomenuti paša. Džamija ima umjetnički rađen minaret i plavu i visoku kupolu oko koje se nalazi još šest polukupola. U svakom kutu džamije nalazi se po jedna ukrasna kupola sa pozlaćenim alemima (šiljak ili polumjesec koji se stavlja na kupolu ili munaru). Ovo je jedna od rijetkih džamija za koju Čelebija kaže da ima minber (govornicu) i to mramorni. Unutrašnjost džamije ukrašena je i hasurama (vrsta prostirke) koje je Husein-paša poslaoiz Egipta. Husein-paša bio je od 1583. godine hercegovački sandžak-beg, a sjedište sandžaka od 1576. godine bilo je u Pljevljima, stoga nije čudo zašto džamija koju je dao sagraditi i vanjskim i unutrašnjim izgledom odudara od ostalih spomenutih. Pored džamije u Pljevljima postoje i dvije medrese, tri mekteba, dvije tekije, javna kuhinja, koju je također izgradio paša, hamam te tri hana.[583]

Unatoč brojnim bogomoljama, ono po čemu je Mostar prepoznatljiv ne samo na našim prostorima nego i u svijetu jest Stari most, jedinstvena građevina koju je po nalogu sultana Sulejmana izgradio neimar Hajrudin 1566. godine. Radi dotrajalosti ranijeg drvenog mostakoji je visio na lancima, ali i nesigurnosti pri njegovom prijelazu, stanovništvo Mostara uputilo je zamolbu sultanu Sulejmanu da im napravi novi, bolji

[581]ISTO, 464-467, 477.
[582]ISTO, 393-395.
[583]E. ČELEBIJA, *Putopis*, 397-398.

most. Sultan je udovoljio zahtjevu, a prvi temelji novog kamenog mosta udareni su 1. muharema 965. odnosno 24. listopada 1557. godine.[584] Dovršen je u razdoblju od 18. srpnja do 4. rujna 1566. godine.[585] Ono što je malo poznato jest da se u prvim stoljećima svoga postojanja most nazivao Sultan-Sulejmanov most, a u 18. st. Veliki most. Vremenom će se ta dva imena zaboraviti, a u narodu će sve više prevladavati naziv Stari most.[586] Most je najznačajnije djelo onodobne turske arhitekture. Imponira ne samo izgledom nego i rasponom luka koji iznosi 28,70 m, što je za vrijeme u kojem je nastao bilo pravo remek-djelo. Njegovu jedinstvenost možda najbolje opisuje hronostih koji glasi:[587]

„Ovaj je most sagrađen potpuno kao luk dūgē,
Ima l'mu sličan na ovom svijetu, moj bože!“

Posebnu upečatljivost mostu daju i dvije kule, po jedna sa svake strane Neretve. „Herceguša“ (Tara) na lijevoj obali i „Halebinovka“[588] na desnoj obali Neretve.

Iako bi po imenu to bilo logično zaključiti, ipak Stari most nije najstariji most izgrađen u Mostaru za turske vladavine. Još prije 1558. godine u donjem toku rijeke Radobolje, Ćejvan-ćehaja dao je izgraditi mali kameni most imenom Kriva ćuprija, preko kojeg se za cijelo razdoblje turske vladavine odvijao aktivan promet. Prema predaji, upravo je po uzoru na Krivu ćupriju sagrađen Stari most.[589] Kamenih je mostova u Mostaru bilo daleko više, ali se njihov točan broj radi nedostatka izvora ne može ustvrditi. Neki su porušeni ili zatrpani zemljom tijekom izgradnje vodovoda u 19. st., a neki su, poput Oručevića ćuprije, zamijenjeni željeznim ili betonskim mostom.[590]

Osim Starog mosta, Čelebija nije spomenuo nijednu takvu vrste građevine ne samo u Mostaru nego ni u drugim mjestima kroz koja je prolazio u Hercegovini.

---

[584] H. HASANDEDIĆ,*Spomenici kulture turskog doba*,122.
[585]ISTO, 124.I prije turskog zauzeća na mjestu sadašnjeg mosta ili u njegovoj neposrednoj blizini nalazio se drveni mostkoji je povezivao dvije obale,a na svakoj strani bila je sagrađena po jedna kula koje je sagradio tadašnji gospodar Hercegovine, Stjepan Kosača. To potvrđuje i naziv jedne od njih, „Herceguša“, koja je bila smještena na lijevoj strani mosta.ISTO, 131-134.
[586]HIVZIJAHASANDEDIĆ, „Stari most u Mostaru“, u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XVII/1966.-1967., Sarajevo, 1969., 434.
[587]E. ČELEBI, *Putopis,* 470.
[588] U neposrednoj blizini stare kule Herceguše bit će sagrađena nova kula koja je naslijedila ime stare.Kula na desnoj obali, Halebinovka poznata je i pod nazivom Ćelovina. U prvoj polovici 18. st. Mostarac Mustafa Čelić, bosanski valija, dao je u prizemlju kule sagraditi tamnicu. Otada se kula po njemu naziva Ćelovina, a taj je naziv postao i sinonim za zatvor, barem kada je u pitanju Mostar.H. HASANDEDIĆ,*Spomenici kulture turskog doba*, 133.
[589]ISTO, 119-120.
[590]H. HASANDEDIĆ,*Spomenici kulture turskog doba*, 128-129.

Nedvojbeno je da je takvih građevina bilo daleko više, ali vjerojatno svojim izgledom, konstrukcijom, svojom posebnošću nisu privukle pozornost ovog putopisca da bi ih zabilježio u svom djelu.

Iz gore navedenog primjetno je, unatoč i pretjerivanjima na pojedinim mjestima, da je već sredinom 17. st. postojao značajan broj ne samo islamskih bogomolja nego i drugih građevina islamskog karaktera, što je jasan pokazatelj brzine kojom se islamska kultura širila**.** Razlog tomu treba tražiti i u islamizaciji koja je svoj vrhunac dosegnula krajem 16. st., što je utjecalo na povećanje muslimanskog dijela populacije. Podizanje ovolikog broja bogomolja nije bio samo čin puke potrebe, nego i nastojanja da se onima koji su tek prešli na islam omogući da se prakticirajući islamske vjerske običaje učvrste u novoj vjeri. Najbolji način za to bile su bogomolje, koje su u početku podizali ne samo sultani nego i visoki dužnosnici osmanske države što možemo zaključiti iz njihovih naziva. Kasnije će to činiti i oni slabijeg imovnog stanja, možda da na što bolji način prikažu svoju pripadnost novoj kulturi i običajima, ili jedostavno iz potrebe da naprave nešto po čemu će ih budući naraštaji pamtiti.

Prema podatcima H. Hasandedića danas u Mostaru postoji 16 džamija i jedan mesdžid. Iako je za vrijeme turskoga gospodstva izgrađeno 11 mesdžida danas je samo jedan u zdravom stanju dok su ostali ili nestali ili u ruševnom stanju.[591] S obzirom nadanašnji broj stanovnika u Mostaru (oko 80 000 od čega je prema popisu iz 1991.godine blizu 26 000 muslimanske populacije) broj islamskih bogomolja nije zanemariv.

Čelebijini zapisi zanimljivi su ne samo što je bilježio i opisivao pojedine običaje i izgled gradova i općenito donosio vrijedne podatke koji još uvijek služe za analizu i usporedbu mnogim istraživačima, nego i iz razloga što donosi neke zanimljivosti koje većina istraživača nekako zanemari i ostavi po strani kao manje važne ili jednostavno nebitne. Stoga je ovo dobra prilika da se spomene jedan pomalo zanemaren detalj koji je zabilježio pri opisu Popovog polja, iako će mi možda neki na tome i zamjeriti. Naime, Čelebija nije propustio spomenuti kako se za kišnih razdoblja Popovo polje pretvori u veliko jezero koje obiluje posebnom vrstom ribe, koja ne samo da je ukusna nego je i vrlo važna za muškarace jer pojačava potenciju. To je i razlog zašto bi se potentnom čovjeku na našim prostorima kazalo: „Ah, čovječe, sigurno si jeo ribu iz Popova.“[592] S ovakvim menijem na raspolaganju sigurno je da su muškarci u tursko vrijeme bili ne

[591] Izvor naveden na stranici br. 127.
[592] E. ČELEBI, *Putopis*, 465.

samo zdravi nego i puni energije koju su na neki način morali utrošiti. Možda je upravo ova riba jedan od glavnih krivaca za brojne pljačkaške akcije koje su poduzimane tijekom 16. i 17. st., kako od strane domaćih spahija tako i od dijela kršćanskog stanovništva. Po pitanju utjecaja ribe na život muškaraca u današnje vrijeme i na današnja zbivanjanisu vršena istraživanja, no vrlo je moguće da ona i danas djeluje na isti način kao i u vrijeme turskog gospodstva. Samo treba znati odbarati pravi mamac za pravu ribu.

5. POLITIČKE PRILIKE

5.1. Kratak pregled političkih prilika u Osmanskom Carstvu i njihov utjecaj na zbivanja i prilike u Hercegovini

Uspostavljanje timarsko-spahijskoga sustava uvjetovalo je osvajanja novih teritorija, kako bi se zadovoljile potrebe za novim obradivim površinama koje su dodjeljivane zaslužnim spahijama, a čiji je broj vremenom postajao sve veći. Da bi se osigurali potrebne površine Carstvo će ulaziti u ratove koji će do krajnjih granica napregnuti državne financije, što će imati dugoročne posljedice kako na gospodarskom tako i na vojnom i političkom planu. Upravo će sustav koji je izgradio carstvo i na kojem se ono temeljilo biti razlog njegovog opadanja i slabljenja koje će mu u 19. st. s pravom priskrbiti naziv „bolesnika na Bosporu".

Nakon pada Hercegovine 1482. godine vrlo brzo su se u sklopu osmanske države našli i susjedni krajevi dalmatinskoga područja. Turska osvajanja nastavit će se i početkom 16. st. a svoju kulminaciju doživjet će 1526. godine kada je na Mohačkom polju ugarska vojska doživjela poraz koji će otvoriti put daljnjim turskim osvajanjima prema Zapadu.

Iako je Osmansko Carstvo i samo bilo razdirano unutrašnjim problemima, osmanski vladari će novim osvajanjima nastaviti širiti prostor svoje države ne samo na europskom tlu nego i u Aziji i Africi. Posebno je uspjeha u vojnim pohodima imao sultan Sulejman II. (1520.-1566.), koji je Carstvu priskrbio nove teritorije te na taj način zaokružio osvajanja koja su započeli njegovi prethodnici proširivši prostor osmanske države na novih 2, 25 milijuna km². Značajka njegovih osvajanja nije bilo samo proširenje osmanske vlasti nego i činjenica da osmanska država od njegovog vremena nije više smatrana barbarskom već priznatom europskom silom s kojom su europski vladari mogli ubuduće računati pri sklapanju saveza i ugovora.[593] Nakon njegove smrti carstvo koje se protezalo na 7 000 km od istoka prema zapadu i 5 000 km od juga prema

[593] J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 84.

sjeveru s površinom od oko 8 milijuna km² bilo je ne vrhuncu svoje moći. Sve do kraja 17. st. brojilo je preko 20 milijuna stanovnika.[594]

Prvi znaci slabosti vidljivi su još za života Sulejmana II., a daljnje slabljenje i propadanje osmanske moći posebno će doći do izražaja za njegovih nasljednika kada Carstvo doživljava i prve veće poraze.[595] Tako je u vrijeme Selima II. (1566.-1574.) došlo do Ciparskog rata (1570.-1573.) u kojem je osmanska flota potučena kod Lepanta 1571. godine. Radi raspada kršćanske lige osnovane na inicijativu pape Pia V., a koju su činile Venecija, Španjolska i Papinska država, Osmansko je Carstvo unatoč porazu kod Lepanta uspjelo zadržati sve svoje stečevine uključujući i Cipar. I za Selimovog nasljednika Murata III. (1574.-1595.), Osmansko je Carstvo nastojalo proširiti svoju vlast dalje na Zapad.[596] Tako je krajem 16. st. došlo do novog sukoba s Austrijom koji će donijeti i nove poraze. Turska vojska predvođena Hasan-pašom Predojevićem doživjela je veliki poraz pod Siskom 1593. godine u kojoj su smrt našli brojni turski uglednici, među kojima i sam Hasan-paša Predojević. Iako je Sisak samo par mjeseci kasnije pao u turske ruke, to nije umanjilo pobjedu koja je označila prekretnicu u daljnjem ratovanju, prije svega na hrvatskom teritoriju. Tom je pobjedom zaustavljeno daljnje osvajanje hrvatskog prostora, a osvajačka snaga turske vojske bila je slomljena.[597] Turski poraz kod Siska bit će uvod u tzv. Dugi rat (1593.-1606.), koji će završiti mirovnim ugovorom na ušću Žitve u Dunav. Iako je tim ugovorom Turska dobila neke prostore, tada je po prvi put austrijski vladar potpisao ravnopravan mir s osmanskim sultanom, što je još jedan od pokazatelja slabljenja osmanske moći.[598]

Sedamnaesto stoljeće donijet će nove poraze i gubitke teritorija, a taj trend će se nastaviti i kasnijih godina. Osmanskom Carstvu neće ići na ruku ni pojava mita i korupcije koja će zahvatiti gotova sva područja civilne i vojne uprave od najviših položaja do onih nižega ranga, tako da će kupovina položaja postati gotovo redovita pojava. U isto se vrijeme na osmanskom prijestolju nakon razdoblja jakih i moćnih vladara izmjenjuju nesposobni sultani, koji su često bili marionete u rukama sposobnijih

[594]HAZIM ŠABANOVIĆ, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959., 477.
[595] O razlozima slabljenja i propadanja Carstva pisali su J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 85-88; H. ŠABANOVIĆ„„Slabljenje Osmanskog Carstva“, 478-483; M. PRELOG, *Povijest Bosne…,* 87-89.
[596]H. ŠABANOVIĆ, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, 477; J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 90.
[597]IVE MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998., 164. Detaljan prikaz turskih osvajanja hrvatskih prostora i stradanja hrvatskog življa dao je upravo Ive Mažuran u navedenom djelu.
[598]MIROSLAV KURELAC – ZORAN LADIĆ, „Hrvatske zemlje početkom 17. stoljeća“, u: *Povijest Hrvata*. *Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, II., Školska knjiga, Zagreb, 2005., 109; H. ŠABANOVIĆ, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, 478.

suradnika. Tomu je doprinio i sve veći utjecaj žena iz harema na državnu politiku, tako da je razdoblje od početka 17. st. pa sve do druge polovice 17. st. u osmanskoj historiografiji nazvano vladavinom žena. Možda najbolje stanje prilika u Osmanskom Carstvu pokazuje činjenica da se u razdoblju od 1604. do 1656. godine izmijenilo čak četrdeset i četiri vezira.[599] U isto vrijeme Carstvo su potresale brojne bune i ustanci izazvane financijskom krizom i sve težim položajem podanika.[600]

Sve češćim porazima i gubitku teritorija doprinijet će i nemogućnost praćenja postignuća u znanosti i tehnici zapadnih zemalja što će u konačnici dovesti do potpunog sloma. Ni pokušaj reformi u 18. i 19. st.[601] neće moći promijeniti sudbinu carstva koje će nakon višestoljetne prisutnosti na prostoru Hercegovine, nestati s povijesne scene.

5.1.1. Prilike u Hercegovini

Dok se Osmansko Carstvo bori proširiti, odnosno sačuvati teritorij i zavesti kakav-takav red u vlastitim redovima, život na našim prostorima postaje pravo umijeće preživljavanja. Vojni pohodi i dugotrajni ratovi turske vojske iziskivali su ogromna financijska sredstva, koja su sultani nastojali namaknuti uvođenjem novih poreza i povisivanjem već postojećih. Samo je džizija potkraj 16. st. povećana pet puta, a izvanredni nameti osam puta. Harač koji se do 1582. godine plaćao 50 do 70 akči od te je godine povećan na 240 akči a sredinom 17. st. na 700 do 800 akči.[602] Porast ne samo redovitih nego i izvanrednih nameta, kao i brojna nasilja kojima je narod bio izložen od strane turskih i domaćih razbojnika,odrazila su se na raspoloženje podanika koji sve češće izražavaju otpor prema turskoj vlasti. Seljaci sve češće bježe u planine, prebjegavaju uskocima ili se odmeću u hajduke.

Hajdučija je u Hercegovini postojala i prije turskog osvajanja. Još od sredine 15. st. vlaško je stanovništvo djelovalo na pograničnim područjima, otimalo stoku od dubrovačkih podanika i hvatalo ljude koje su prodavali u roblje. Otimanje roblja već tada je bio unosan posao. Muškarce, posebno one mlađe, prodavalo se za osam, a žene i djevojke za šest dukata.[603] S dolaskom Turaka hajdučija postaje intenzivnija.

[599]J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 96-108.
[600]H.ŠABANOVIĆ, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, 485-486.
[601]N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 19.
[602]H. ŠABANOVIĆ„„Slabljenje Osmanskog Carstva“, 484.
[603]BOGUMIL HRABAK, „Hajdučija Hercegovaca 1465-1530“, u: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. I., Beograd, 2003., 226-229. s pripadajućim bilješkama. O hajdučiji u Hercegovini, B. Hrabak je prema izvorima dubrovačkog Arhiva napisao još i „Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine“, *Iz*

Pogoršanje općih životnih uvjeta bilo je jedan od glavnih razloga za odmetanje u hajduke. Glavni izvor preživljavanja hajduka bio je plijen do kojeg su dolazili pljačkajući ne samo stoku nego i bogate trgovačke karavane po putovima ili carske haračlije te bogatije seljačke i begovske kuće.[604]U drugoj polovici 16. st. hajdučka aktivnost, kao i drumska i pogranična razbojstva, postala su intenzivnija. Na povećanje hajdučije utjecalo je pogoršanje socijalnog položaja stanovništva, porast nameta te pojava čiflučenja što sve dovodi do otpora stanovništva.[605] U razdobljima buna i ustanaka na našim prostorima upravo su hajduci i njihove vođe činili onu jezgru oružane snage naroda koji su se bunili protiv turske vlasti.[606] To je i razlog zašto ih se u književnosti često prikazivalo junacima i predstavljalo osloboditeljima od turske vlasti, iako je stvarnost često puta bila daleko od predstavljenog.

Uskoci, koji su ispred Turaka prebjegli u susjedne kršćanske krajeve i čiji je primarni cilj bio osveta prema Turcima, već krajem 15. st. djeluju na prostoru južne Hercegovine, plijene i odvode stoku. Njihovi će se upadi nastaviti i tijekom 16. st., a posebno će se intenzivirati za Mletačko-turskog rata (1537.-1540.). Već na samom početku rata prebjezi iz Hercegovine, koji su upadali preko dubrovačkog teritorija, temeljito su oplijenili Orahovo. Sljedeće godine 1538., uskoci su oplijenili Trebimlju i Ravno, a kada su krenuli prema Popovu polju naišli su na otpor seljaka predvođenih knezom Nikolom i begovskom vojskom. Radi nespremnosti seljačke vojske i neodlučnosti njihovih vođa, uskoci su bez većih problema protivnike natjerali u bijeg i nesmetano orobili njihove domove. Ni kasnija potjera nije dala očekivane rezultate, tako da su uskoci prošli bez većih gubitaka. Uskočki napadi će se nastaviti do kraja rata kada će nastupiti smirivanje prilika do novog mletačko-turskog sukoba 1570. godine.[607]

Za trajanja Ciparskog rata (1570.-1573.)., ali i nakon njega uskoci u više navrata plijene područje Popova i Trebinja.[608] Akcije nisu bile usmjerene samo na pljenidbu blaga nego i na turske karavane s robom, a nerijetko su i uskoci kao i hajduci odvodili zarobljenike koje su kasnije prodavali u roblje. Pri tomu se nije vodilo računa o

---

starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knj. V, Beograd, 2008., 282-334; B. HRABAK, „Trebinje, Popovo i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vreme Morejskog rata“, *Prilozi Instituta za istoriju*, XVII, Sarajevo, 1980., 69-99.

[604]JORJO TADIĆ, „Narodni pokreti i ustanci potkraj XVI. i na početku XVII. stoljeća“, u: *Historija naroda Jugoslavije,* II., Zagreb, 1959., 497-498.

[605] B. HRABAK, „Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine“, 308-310.

[606]J. TADIĆ, „Narodni pokreti i ustanci potkraj XVI. i na početku XVII. stoljeća“*,* 498.

[607]B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535.-1617.)“, u: *Zemaljski muzejTribunia*, br. 7, Trebinje, 1983., 103-105.

[608]ISTO, 106-129.

konfesionalnoj pripadnosti zarobljenika. Dubrovčani, preko čijeg su teritorija prelazili u svojim pljačkaškim pohodima, žale se papi kako uskoci zarobljavaju i pripadnike katoličke vjere.[609] Radi njihovih pohoda kojima su izravno bili ugroženi katolici u Gradcu i Popovu reagirao je i sam papa koji je protestirao kod austrijskog cara pišući mu kako uskoci redovito uznemiruju katolike te ih odvode i prodaju u roblje kao da su Turci.[610]

Kako je velik broj uskoka bio upravo s područja Hercegovine to im je prilikom pljačkaških pohoda bilo od velike koristi radi poznavanja terena koji su plijenili, a budući da su im bila potrebna sredstva za život napadi na Hercegovinu bili su dosta česti. Čak je i Faust Vrančić krajem 16. st. intervenirao i molio nadvojvodu Ernesta da se zaštiti katolike u Zažablju, koji su najčešće bili izloženi njihovim upadima.[611]

O uskočkim upadima i njihovim posljedicama na prostoru Hercegovine svjedoči ijedno izvješće splitskog dominikanca fra Danijela,koje je 1589. godineuputio papi Sikstu V.,a koje je obradio Stjepan Krasić. Fra Danijel je bio obišao dvadesetak hercegovačkih sela (Glusi, Dobranje, Bobovišća, Gornje i Donje Vidonje, Gradac, Broćinac, Prapratnica, Hutovo, Glumina, Zelenikovac, Hotanj, Radetići, Živa, Dubravica, Grabovica, Mošević, Kiševo, Brištica, Radeš i Kranjevo Selo) i opisao težak položaj katolika pritisnutih teškim porezima i uskočkim provalama. Tijekom provala uskoci su odvodili zarobljene muškarce, žene i djecu koje su kasnije kao robove prodavali Turcima, a Turci su te iste robove prevodili na islam.[612]

Uskoci koji su povremeno djelovali i u mletačkoj službi napadali su i nanosili štete ne samo narodu nego i franjevcima. Tako je u turskim dokumentima zabilježen podatak da su redovnici crkve Sv. Gospoja dobili 1581. godine dozvolu za obnovu crkve kojoj su ranije uskoci oštetili i dignuli krov. Da to nije bio usamljen slučaj govori i podatak iz 1587. godine kada su uskoci zapalili i porušili zvonik u Zaostrogu, iako od tog čina nisu imali nikakve materijalne koristi. Vijesti o tom događaju nalazimo 3. dekade muharema 1026. odnosno 1617. godinekada nazir Makarske odobrava franjevcima obnovu zvonika kojeg su prije 30 godina uskoci zapalili i porušili.[613]

[609]ISTO, 109.
[610]ISTO, 112.
[611]ISTO, 110.
[612]S. KRASIĆ, „Izvještaj iz 1589. godine“, 110.
[613] AT, M II, 5;AT, Z 138.

Uskoci su u više navrata u svojim napadima nanosili štete na crkvama i samostanima, što pokazuju da od njihovih upada nitko nije bio siguran.[614]

Hajdučija i uskočke akcije javljaju se jednako i kod muslimana i kod kršćana, poglavito u pograničnim dijelovima gdje zbog njihove aktivnosti vlada stalna nesigurnost, tako da pravog mira na granici gotovo da i nije bilo. Prilike su dodatno zakomplicirala i zbivanja na europskom bojištu koja su dovela do otpora pokorenih kršćana, što se u Hercegovini pretvorilo u pokret za oružanu pobunu protiv turskih vlasti.

Turski poraz pod Siskom 1593. godine pokrenuo je kršćansko stanovništvo u Hercegovini, koje preko svojih predstavnika počinje kovati planove o ustanku i konačnom oslobođenju od Turaka. Glavni pokretači otpora kod pravoslavnih bili su hercegovački vladika Visarion i pećki patrijarh Jovan, a kod katolika glavnu su riječ vodili franjevci na čelu s fra D. Andrijaševićem.[615] Pokret je imao veliku podršku pape Klementa VIII., a da bi se i europske vladare upoznalo s ciljevima ustanika fra D. Andrijašević 1596. godine dolazi u Prag na razgovore s carom Rudolfom II. U isto vrijeme pravoslavni kaluđer, Damjan Ljubibratić uspostavlja veze sa španjolskim namjesnikom u Napulju.[616] Kako konkretan odgovor nije stizao ni s jedne strane narodna skupština Popova i Zažablja okupila se u Ravnu u siječnju 1604. godine, gdje su odlučili poslati fra D. Andrijaševića caru Rudolfu II. da mu izjavi vjernost i da s njim načini ugovor na način koji će zadovoljiti sve strane.

> „U ime Božie, na 1604. u Ravnomu na 19. ženara na zboru i skupštini svega Popova i svega Zažabia inokopno pred' turci, karstjani i hristijani ednom' volom' i htieniem' i srcem' na saboru velikomu videvši pogibio našu, učinismo dogovor' općeni poslati svietlomu Kralu poštovanoga oca fra Dominika Andrijaševića za naše posle da učini ugovor s Veličanstvom Negoviem', služiti mu čiem' moć budemo bez' niednoga nevier'vstva čestitoga carstva negoli kako i ostali krai od zemle. I zatoi činimo ovo pismo neka ni turčin', ni karstjanin' ni hristjanin' ne more od' ovogai ubah' udariti. I zatoi svi ozgar' rečeni podpisuemo se rukamo našiemi, da sva ovai zemla zna, da e ovako. Jaa Husein Tanić. Jaa knez Brajan Nikolić podpisuem se. Ja knez Stjepan Miloradović podpisuem. I jaa knez, Jovan Nikolić podpisuem se. I ja Ivan Pavlović s

[614] AT, M Va3; M III, 2; M, II 7; Z 78; Z 81.
[615] M. PRELOG, *Povijest Bosne*…,79-81.
[616] ANDRIJA NIKIĆ, „Pokušaji oslobađanja i islamizacije u Hercegovini u XVII. stoljeću prema rimskim izvorima“, u: *Nova et vetera*, god. XXIX, sv. 1, Sarajevo, 1979., 169-170.

Vele Mećie. Ja Raič Ivanović podpisuem se. Ja knez Mile Medvedević podpisuem se ozgara. Ja Matijaš Kordić.[617]

U isto se vrijeme radi visokih nameta pobunio i narod u zapadnoj Hercegovini i oko Biokova. Da bi kaznili stanovništvo, u Imotsku je krajinu poslan hercegovački sandžak-beg, koji je neke seljake kaznio nabijanjem na kolac a druge prisilio plaćati nove namete. Dok je boravio u Duvnu, poslao je 120 vojnika u Mostar koje su mještani primili i smjestili po kućama. Tijekom noći, Mostarci su na spavanju pobili sve vojnike osim dvojice i riješili se njihovih tijela bacivši ih u Neretvu.[618]

Za trajanja ovih događanja fra Dominik je europskim vladarima izlagao plan o oslobađanju Hercegovine. Austrijski nadvojvoda Ferdinand 1605. godine, preporučuje papi Pavlu V. fra D. Andrijaševića, koji mu je trebao izložiti osnove o zauzimanju Bosne (ovdje se podrazumijeva i Hercegovina) i moli papu da spomenutog franjevca preporuči i španjolskom kralju.[619]

Unatoč zainteresiranosti europskih vladara kao i samog pape od svih tih planova ništa se nije ostvarilo. Sve je ostalo na lokalnoj razini i pobuna nije bila ozbiljnija prijetnja osmanskoj državi. Razlog tomu jednim dijelom treba tražiti i u činjenici što je austrijski vladar 1606. godine sklopio mir s Osmanskim Carstvom, tako da je svaka suradnja s kršćanima prestala. Iako su pregovori s drugim vladarima trajali još neko vrijeme, interes za dizanje ustanka postupno je slabio.[620] Bez obzira na ovakav razvoj događaja pokret je jasno pokazao raspoloženje kršćanskog naroda prema Turcima i njihovu spremnost da se suprotstave svojim gospodarima, bez obzira na cijenu.

Hajdučke aktivnosti ni nakon ovih događanja nisu prestale, a od 1640. godine njihove akcije na mletačko-turskoj granici označiti će jedno novo poglavlje u hajdučkom ratovanju, koje će biti uvod u još veće sukobe koji će potrajati sve do kraja stoljeća.[621] Stoga nimalo ne začuđuje što katolici na lijevoj obali Neretve u večernjoj

[617] Original povelje pisan bosančicom i njezin primjerakna latiniciu: *Acta franciscanaHercegovinae*, sv. I., 169-170.
[618] K. JURIŠIĆ, „Turska vladavina i kulturne prilike u Zabiokovlju 1493-1717.“, 162; B. HRABAK, „Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine“, 315; A. NIKIĆ, „Pokušaji oslobađanja i islamizacije u Hercegovini u XVII. stoljeću prema rimskim izvorima“, 170.
[619] *Acta franciscanaHercegovinae*,sv. I.,175.
[620] J. TADIĆ, „Narodni pokreti i ustanci potkraj XVI. i na početku XVII. stoljeća“, 508-509.
[621] B. HRABAK, „Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine“, 318-321.

molitvi mole „Bože sačuvaj nas hršuma (napad, progon) turskog i provora (buna, rat) ljudskog“.[622]

Ratovi su za sobom donosili i druge pošasti koje su nemilosrdno pritiskale narod i činile njegov položaj još težim. Hercegovina je u 16. u nekoliko navrata bio izložena zarazama kuge. Najugroženija su bila pogranična područja odakle se kuga kasnije širila prema unutrašnjosti. Na dubrovačkoj se granici pojavila 1524. godine, alije ubrzo došla i u neka mjesta u Trebinju. U Mostaru i Gabeli je zabilježena 1545. i 1553. godine kada se proširila i na istočnu Hercegovinu gdje je harala po Trebinju, Bileću i Ljubomiru. Radi pojave kuge 1588. godine ni harač se nije mogao pokupiti, jer se narod rasuo. Najčešće se javljala u nizinskim odnosno ravničarskim predjelima, gdje su uvjeti za njeno širenje bili znatno povoljniji radi veće pokretljivosti stanovništva i općih životnih uvjeta.[623] Kuga će se javljati i u 17. st. posebno za trajanja ratnih sukoba. Tako se 1683. godine ponovno pojavila u Mostaru i dalje se proširila na južnu i istočnu Hercegovinu. Prema podatku kojeg donosi B. Hrabak u ožujku 1690. godine kuga se pojavila u Trebinju, a do kolovoza iste godine od zaraza je umrlo 3 000 ljudi.[624] Radi sušnih razdoblja i slabe produktivnosti Hercegovinu je često pogađala i glad, koja je bila i neizostavan pratilac ratova. Posebno je bilo teško u ratnim godinama u drugoj polovici 17. st. kada je Hercegovinom osim kuge gotovo redovito harala i glad.Veliku glad 1666. godine zabilježio je Lašvanin u svom ljetopisu riječima: „pomrča sunce i biše velike vrućine i glad po Bosni i Hercegovini.“[625]Nesigurne prilike u kojima se živjelo te razdoblja zaraza i gladi kojima je stanovništvo bilo izloženo olakšavalo je odluku o napuštanju domova i traženju boljih uvjeta za život.

5.2. Kandijski rat (1645.-1669.) i njegov odjek na prilike u Hercegovini

Turskim osvajanjima tijekom 16. st. Mletačka je Republika gubila svoje posjede na dalmatinskom primorju, tako da je do početka Kandijskog rata zadržala samo veće

[622] Molitva i objašnjenja hršuma i provora preuzeti iz Vjesnika župe Hrasno „Dumo i njegov narod“, br. 4, 12.
[623]BOGOMIL HRABAK, „Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine“, u:*Istorijski glasnik*, 1-2, Beograd, 1957., str. 19-36.
[624]G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 185; B. HRABAK, „Trebinje, Popovo i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vreme Morejskog rata“, 87-88.
[625]G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 184-185; N. LAŠVANIN, *Ljetopis*, 273. Lašvanin je zabilježio nezapmaćenu glad koja se pojavila u Bosni1690. Mrtvace nije imao tko kopati tako da su ležali nesahranjeni. Da bi preživjeli „ljudi jiđahu resu liskovu, s drvja koru, vinovu lozu, pse, mačke. U Sarajevu izidoše dica mater mrtvu; u Banjoj Luci, koga bi obisili, obnoć bi ga gladni ljudi svega izili.“ U isto vrijeme vladala je velika skupoća tako da se imovina prodavala u bescjenje. ISTO, 196-197.

gradove (Zadar, Šibenik, Split) i otoke. S druge strane, Turci su još od kraja 15. st. gospodarili morskom obalom u Makarskom primorju, a radili su i na proširivanju posjeda na istočnom Sredozemlju nauštrb Mlečana. To će i biti povod za još jedan mletačko-turski sukob koji je počeo u svibnju 1645. godine iskrcavanjem turske vojske na otok Kandiju (Kreta) u Egejskom moru, po kome će rat i dobiti ime. Sukob se kasnije proširio i na mletačke posjede na istočnoj jadranskoj obali u koje su Turci provaljivali s područja Bosne i Hercegovine.[626]

Budući da Mlečani nisu imali dovoljno ljudstva da bi obranili gradove u Dalmaciji, mletački je general Leonardo Foscolo u tu svrhu različitim obećanjima i povlasticama nastojao privući turske podanike iz susjedstva na mletačku stranu. U tome je imao i veliku pomoć makarskog biskupa fra Petra Kačića, koji se obvezao da će kršćanski puk prevesti na mletački teritorij. On je ujedno bio i glavni pokretač ustanka u Primorju.[627] Tada je veliki broj kršćana prešao na područja pod mletačkom vlašću odakle su kasnije upadali, pljačkali i robili turski teritorij. Kako su i Turci uzvraćali na napade, to je sve pridonijelo ne samo stradanju naroda i brojnim migracijama nego i uništenjem gospodarskih i materijalnih dobara na obje strane.[628]

Rat se vodio s promjenjivom srećom. O napredovanju i početnim uspjesima mletačkih snaga nabolje govori podatak da je od početka rata do ožujka 1648. god. u Dalmaciji srušeno preko 80 turskih utvrda.[629] Još na početku rata stanovništvo Poljica i Makarskog primorja prišlo je Mlečanima, koji će kasnije u Dalmaciji osvojiti Drniš, Knin, Vrliku, Klis. Međutim, Mlečani nisu uspjeli i zadržati sve osvojene posjede u Dalmaciji. Turci su 1652. godine ponovno vratili Knin u svoje ruke i Mlečani ga unatoč pokušajima i velikim gubicima nisu više uspjeli povratiti.[630]

Osim oko bokokotorskog zaljeva, Hercegovina nije bila područje na kojem su se vodile izravne ratne akcije, ali je izravno bila izložena hajdučkom djelovanju s obje strane granice. Preseljenici s turskog teritorija, koje su Mlečani privukli povlasticama, bili su organizirani u najamne i hajdučke odrede (Mlečani kršćansko pučanstvo redovito nazivaju Morlacima), koji su pod zapovjedništvom mletačkih zapovjednika ili svojih

[626]MARKO PEROJEVIĆ – TRPIMIR MACAN, „Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju“, u: *Historijski zbornik*, Posebni otisak, XXIII/XXIV, 1970-1971., 179-180.
[627]STIPAN ZLATOVIĆ, „Kronika o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-1686)“, u: *Starine JAZU*, knjiga XXI., Zagreb, 1889., 87.
[628]ANĐELKO MIJATOVIĆ, „Kandijski rat“, u: *Povijest Hrvata*. *Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata,* II.,Školska knjiga, Zagreb, 2005., 122.
[629] „…Dalmatia… perchè si è distrutto tutto il paese turchesco sino alli monti Morlachi, più di 80 lochi fra casteli, e città…“ , M. JAČOV,*Le missioni…,* vol.I., 172.
[630]A. MIJATOVIĆ, „Kandijski rat“, 122-124.

starješina poduzimali akcije preko granice. Kao i ranijih godina hajdučke su skupine napadale svakoga, bez obzira na konfesionalnu pripadnost i položaj u društvu tako da su u tim akcijama jednako bili ugroženi i kršćani, turski podložnici. S druge strane, djelovali su i domaći Turci koji su provaljivali na mletački teritorij i također nanosili štete i pljačkali kršćansko stanovništvo. Često je upravo pljačka bila glavni motiv vojnih akcija i na jednoj i na drugoj strani.[631] Obje su strane bile motivirane za ovakvo djelovanje. Vlaško se stanovništvo, koje je ranije prebjeglo na mletački teritorij, borilo za zemlju koja im je obećana poslije rata, a Turci, odnosno domaće spahije, branile su svoje posjede koji su bili neposredno ugroženi. Protiv samovoljnih akcija koje su se poduzimale s obje strane ni mletačke ni turske vlasti nisu ništa poduzimale, čime su se ti pohodi pretvorili u seriju napada koji će biti vođeni prije svega „željom za osvetom".[632] Ovi upadi najviše su nevolje donijeli kršćanskom stanovništvu, koje je stradavalo i od jednih i od drugih. Za Ali-paše Čengića, koji je u to vrijeme bio hercegovački sandžak-beg, vojska je kako to navodi Ćorović „pravila teške zulume" po Hercegovini.[633] O kakvim je zulumima bila riječ Ćorović ne donosi podataka, ali da su turske vlasti katolike uznemiravale potvrđuje i biskup Martinis, koji u izvješću iz (1663.) piše kako Turci traže da ih katolici goste i darivaju, milom ili silom.[634]

Hajduci-uskoci u više su navrata zalazili duboko na područje Hercegovine i plijenili hercegovačka sela odvodeći muslimanski i kršćanski živalj u roblje. Svojim su nasiljima i napadima u turskim zemljama toliko ugrožavali kršćane da su i sami franjevci Bosne Srebrene 1661. godine tražili da se narod zaštiti.[635] Koliko je njihova tužba imala odjeka najbolje govori kronika makarskog franjevca Šilobadovića. Prema onome što je zabilježio uskočki upadi 1663. godine na područje Stoca, Mostara, Ljubuškog, Rakitna imali su za cilj odvođenje stoke i turskog roblja. Međutim, 12. listopada iste godine primorske su harambaše prilikom pohoda na Goricu, Soviće i Imotu uz 4 turska roba zarobili i 3 kršćana za galiju, što će se ponoviti i deset dana

[631] JORJO TADIĆ, „Kandijski rat (1645.-1699.)", u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., 557.
[632] SNJEŽANA BUZOV, **„**Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata", u: *Povijesni prilozi*, 12, Zagreb, 1993., 7. Providur Zorzo Morozini nakon završetka Kandijskog rata dopustio je starješini Franji Fanfonji da dvadeset morlačkih obitelji naseli u napušteno selo Dračevac ili Komorce. B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. II., 161. Tijekom Morejskog rata Mlečani su također dodjeljivali zemlju Vlasima. Tako B. Desnica donosidokument iz 1696. kojim generalni providur Daniel Dolfin u trebinjskoj oblasti u selu Podgliblje dodjeljuje nekom Dmitru, bratu Baje Pivljanina dvanaest kampa zemlje i oštećenu kulu Mustajbega Ćerinagića. ISTO, 324-325.
[633] V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 477.
[634] …li Turchi…vogliono essere regalati, ò vogliono magniare se no al bono, con forza…", M. JAČOV, *Le missioni…*,vol. II., 427.
[635] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 433.

kasnije (22. listopada) kada su uskoci prilikom pohoda na Popovo opet zarobili kršćane.[636] Slične akcije nastavit će se i kasnijih godina.

Na hajdučka pustošenja i turska uznemiravanja žali se 1664. godine Marko Božić, koji piše trebinjskom biskupu kako su ga hajduci bezbroj puta orobili, a Turci pojeli sve što su mogli tako da je ostao bez ičega. Za Morlake kaže da žive od busije, a od nesretnog naroda ne može nikoga pronaći jer su svi pobjegli u špilje i planine kako bi se spasili.[637] Iste godine i župnik u Gradcu, fra Giovani piše biskupu Martinisu, koji se tada nalazio u Dubrovniku, kako hajduci robe i prodaju kršćane, a ovi da bi se spasili od njihovih napada bježe iz župe. Tako župnik donosi podatak da su iz Gradca iselile 53 katoličke obitelji, koje su se naselile u mjestima oko Blagaja u Nevesinju, Stocu i Dubravama.[638] O odvođenju roblja iz Hercegovine pisao je i sam biskup Martinis, koji kaže da su hajduci mnoge katolike prodali kao robove u Napulju i Turskoj. Za neke je osobno pisao napuljskom vicekralju da se oslobode.[639]

Koliko je odvođenje roblja bilo prisutno i kako se teško bilo odreći takve aktivnosti govori jedan podatak iz 1664. godine gdje stoji kako se mnogi Morlaci iz Dalmacije ne žele pričestiti, jer se ne mogu odreći robljenja kršćana na turskoj teritoriji i njihovog prodavanja.[640] Morlacima je to bio siguran izvor zarade kojega se nisu htjeli odreći ni pod koju cijenu, bez obzira što su tom prilikom stradavali njihovi sunarodnjaci.

Odvođenje kršćana u roblje nastavit će se i kasnijih godina. Razlog tomu je prije svega materijalne prirode, jer je to bio unosan posao u kojem će sudjelovati i mletački vojnici. Trgovinu robljem poticale su i mletačke vlasti koje su zarobljenike koristili kao galiote na svojim galijama. O tome svjedoči i pismo makarskog biskupa Lišnjića, koje je uputio papi 1665. godine i u kojem se tuži kako mletački vojnici hvataju kršćane i prodaju ih Turcima ili na galije kao roblje. Samo u njegovoj biskupiji mletački su vojnici zarobili preko 7 000 kršćana. Sve se to događa uz odobravanje generalnih

---

[636] S. ZLATOVIĆ, „Kronika o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-1686)“, 90-93.

[637] „poichè cinquecento volte m'hanno rubbato gli Haidùzi, Morlachi, che vivono di busca, e li Turchi mi hanno mangiato ciò che mai han potuto; si che hora son restato senza niente… non posso trovare niuno essendosi tutti ritirati nelle spelonche, e nelle montagne…“ M. JAČOV, *Le missioni…,*II., 447.

[638] „E di più a da sapere che sono andate 53 famegle della mia Parochia e cosi si trovano se lontano tre giornato bone di strada in certi loci intorno di Blagai una montana ciamata Veles, Stolaz, Nevesinje e Dubrave.“, ISTO,449-450.

[639] …dà Caiduchi, et hanno venduto molti Cattolici per Schiavi in Napoli, et in Turchia…, ISTO, 483-484.

[640] „…alli Morlachi di Vragniza, Clissa, Stronzanaz, Stobrez, et Sasso, molti del quali non hanno voluto lucrarla dicendo, che non possono vivere senza non menare, e vendere Christiani che habitano sotto il dominio del Turcho.“ ISTO, 436.

providura koji uzimaju desetinu od prodanih robova.[641] Brojku koju navodi Lišnjić treba uzeti s rezervom, ali je sigurno da je broj kršćana koji je završavao kao roblje bio dosta visok. Još iste godine (1665.) trebinjski biskup, Scipion de Martinis tuži se na hajduke koji su svojim provalama gotovo uništili kršćane u njegovoj biskupiji, a troje katolika su prodali u roblje u Napulj.[642] Na nepovoljne vijesti koje su stizale iz biskupija pogođenih ratom Kongregacija za raširenje vjere pisala je nunciju u Veneciji. Posebno je istaknuto nasilje hajduka koji su iz Zurovića u roblje odveli 12 osoba među kojima je bilo i žena i djece.[643]

Iako su najviše bila ugrožena pogranična područja, ni ostali dijelove Hercegovine nisu bili izuzeti od napada. Na udaru je bio i Mostar kojeg su hajduci od kolovoza 1663. do veljače 1667. godine deset puta plijenilii pretežno tursko stanovništvo odvodili u roblje.Uglavnom se radilo o manjim skupinama do 30 ljudi koji su išli u pohode. Najveća skupinakoja se uputila prema Mostaru činila je 136 hajdukakoje su predvodili Grgur Bušelić, Ivan Galijot, Jure Slipica i Ivan Katić. Oni su prilikom upada 8. listopada 1665.godine zaplijenili 100 goveda i 35 konja. Upad nije prošao bez problema, jer su Turci krenuli u potjeru za njima. Stigli su ih kod Vučjaka gdje je došlo do okršaja u kojem je smrtno stradalo 4, ranjeno 6, a zarobljeno 16 Turaka.[644]

Ni susjedna, planinska mjesta nisu bila pošteđena provala. Tako je hajdučki harambaša, Juriša Lekić mjeseca srpnja 1664. godine iz Raške Gore odveo tri bule, a u rujnu iste godine Ivan Galijot je iz Drežnice doveo dvoje turskih zarobljenika. U kolovozu sljedeće godine u akciji je ponovno harmabaša Juriša Lekić, koji je oplijenio Bile kod Mostara i odveo preko 300 grla stoke, a početkom studenoga na udaru je opet bila i Drežnica. Dvije godine kasnije iz Bogodola kod Mostara zaplijenjeno je 550 grla sitne stoke i 21 govedo.[645] U potrazi za plijenom hajduci su stizali čak i u Bosnu, do Banja Luke.[646]

Na njihove pljačkaške upade i odvođenje roblja ni Turci nisu sjedili skrštenih ruku. Nekoliko događaja o tome zabilježio je i Evlija Čelebija tijekom svog putovanja

---

[641] „…che li cristiani si vendono alli Turchi, e nelle Galere…e del prezzo li Generali si pigliano le dezime…li soldati veneti, li cristiani, e li vendevano alli Turchi: e ne ho trovati più de sette milla venduti solo dalla mila de Diocesi…“, ISTO, 498; Pismo je objavljeno i u *Acta franciscanaHercegovinae*,sv. I., 449-451.
[642] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 452-453.
[643] ISTO, 454.
[644] S. ZLATOVIĆ, „Kronika o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-1686)“, 92, 96-100, 102.
[645] ISTO, 95, 100, 103.
[646] ISTO, 100.

kroz Hercegovinu 1664. godine. Prolazeći kroz Dabar i bilježeći zapažanja kaže da „zbog straha od neprijatelja, stanovnici ovoga sela svaku noć noćivaju po šumama“. U kasabi Dol u Dabarskom polju, nakon jedne uskočke provale „zarobljeno je mnogo muslimana, pa se potom sve stanovništvo razbjeglo u planine“. Obilazeći Nevesinje Čelebija navodi kako se stanovnici često sukobe s uskocima „od Primorja, Ljubuškog i Kotora“. Mještani su radi obrane napravili visoke kule sa svih strana i postavili stražare koji danonoćno čuvaju varoš. Za njegovog boravka došlo je do sukoba sa jednom većom skupinom od 300 ljudi koja je krenula u svoj pljačkaški pohod u Nevesinje. Dio napadača je smrtno stradao, dio je zarobljen, a ostali su se spasili bijegom. Čelebija ih naziva neprijateljima, ali nema sumnje da se radilo o uskocima o čijim napadima piše i za boravka u Stocu. Samo dan prije nego je stigao u Stolac mjesto je poharalo oko 5 000 kotorskih kršćana „koji su u ovoj varoši zarobili mnoge muslimane, oteli mnogo blaga i tu i tamo zapalili neke kuće“. U potjeru za njima krenuo je hercegovački sandžak-beg, koji je uspio izbaviti oko 300 zarobljenika i mnogo zaplijenjenog blaga.[647]

O sukobima muslimana i kršćana Čelebija je pisao i za svog boravka u Mostaru. Dok su na Musali u Mostaru klanjali bajram-namaz, stigla je vijest o sukobu ljubuških kršćana s muslimanima. Na to su pješaci i konjanici zajedno s mostarskim gazijama krenuli u pomoć prema Ljubuškom te nakon grčevite borbe potukli kršćane koji su se morali povući.[648] Čelebija ne navodi detalje o kršćanima koji su se sukobili s muslimanima niti povod sukobu, ali nema razloga sumnjati da se radilo o još jednom uskočkom upadu. I sam Šilobadović u više navrata navodi kako su uskoci u većim ili manjim skupinama dolazili na prostor Ljubuškog, sukobili se s Turcima te robili i plijenili i Turke i kršćane.[649]

Odvođenju kršćana u roblje i njihovom prodavanju usprotivili su se i sami franjevci. Nisu mogli spriječiti hajduke da robe i odvode narod, ali su njima i njihovim bližnjima mogli zabraniti pristup crkvi radi njihovih nečasnih djela. Nakon što su hajduci u veljači i ožujku 1668. godine prodali oko 100 kršćana na mletačku galiju „skočiše fratri, iztiraše ji iz crkve, njih i njihove žene i svakoga, ko je njihov pomoćnik“.[650] Taj čin nije u nekoj većoj mjeri utjecao na ponašanje hajduka i njihovo djelovanje. Još iste godine biskup Martinis u svom izvješću kaže kako je od jedne osobe

[647]E. ČELEBI, *Putopis,* 418-420.
[648]ISTO, 475-476.
[649]S. ZLATOVIĆ, „Kronika o. Pavla Šilobadovića“, 92, 94, 96, 97, 107.
[650]ISTO, 104.

saznao da su hajduci pohodili Ravno kojom prilikom su odveli 30 katolika u roblje.[651] Iako to najvjerojatnije nisu bili isti oni koje su franjevci istjerali iz crkve, to ne mijenja činjenicu da su uskoci nastavljali s akcijama koje su bile uperene i protiv katoličkog življa.

Zarobljeni kršćani pretežno su prodavani u Italiju, a na njihovom oslobađanju najviše je radio franjevac, Donat Jelić, koji je u više navrata tražio novac kako bi ih otkupio i vratio domovima. On je 1659. godine tvrdio da u Napulju ima preko 350 kršćana koji su „prodani, preprodani, mučeni, sakriveni, dana im turska imena i ponovo kršteni".[652] S obzirom na zalaganje D. Jelića i trud oko zarobljenih kršćana koje je nastojao osloboditi, ne iznenađuje što je Kongregacija upravo njega odabrala da vodi brigu o robovima u Napuljskom Kraljevstvu.[653] Za zarobljene vjernike zauzimao se i trebinjski biskup Martinis, koji je u više navrata intervenirao i molio da se oslobode. Tako je 1665. godine molio Kongregaciju za propagandu vjere da se zauzme za troje vjernika (dvoje od njih su bile žene) iz njegove biskupije koji su pod turskim imenima prodati u Napulj na galije. Kako su hajduci te iste godine zarobili još 17 katolika u Zurovićima biskup se zalagao i za njihovo oslobađanje.[654] Njegova nastojanja za oslobađanjem katolika nisu nailazila na simpatije kod hajduka. O tome još iste godine piše sam biskup Martinis koji optužuje hajduke kako ga žele ubiti radi toga što je kod generalnog providura u Dalmaciji intervenirao u korist zarobljenih vjernika. Hajdučke prijetnje nisu spriječile biskupa da i dalje radi na oslobađanju katolika tako da još iste godine nastoji osloboditi troje vjernika iz ruku njihovih napuljskih vlasnika.[655]

O prilikama u kojima su se nalazili zarobljeni kršćani svjedoči dopis D. Jelića poslan u Rim u kome je između ostalih opisan primjer neke Mande iz Međugorja prema kojoj su se odnosili kao prema životinji tako da je kod mnogih izazivala suosjećanje.[656]

---

[651] „…che in Ravno erano stati li Caiduchi e doppo haverne fatti 30 de Cattolici Schiavi...", M. JAČOV,*Le missioni…,* vol. II., 676.

[652] „nati delli christiani, per questo regno venduti, rivenduti, trabazati, nascosti, chiamati con nomi Turccheschi , et ribattezzati il numero delli quali è più di 350." M. JAČOV,*Le missioni…,* vol. II., 78.

[653] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 460.

[654] „…che se scriva in Napoli per la liberta di tre Cattolici suoi Diocesani, che sono stati venduti a quelle galere per Schiavi sotto nome de Turchi, due de quali dice, che sono Donne." M. JAČOV,*Le missioni…,* vol. II., 532-533; „…e perchè novamente li 4 del corrente li Caiduchi hanno saccheggiato li casali di Zurovichi di quelo poco loro era rimasto, et hanno fatti Schiavi da dodici persone unite con tre femine e duo figlioli, tutti Catholici.", ISTO, 537-538.

[655] „…Caiduchi malandrini spietatissimi, e minacciano hora alla vita mia arrabbiati, perchè io mi transferij al Signor Generale de Veneziani per la liberatione di alcuni fatti schiavi da essi della mia diocesi", M. JAČOV,*Le missioni…,* vol. II., 563; ISTO, 570.

[656] „Manda da Meyugorie è de la moglie di quodam Elefante, trattata peggio, che se fusse una bestia, che fà compassione à molte persone." ISTO, 551.

Veliki broj zarobljenih kršćana prodavan je pod turskim imenima kako bi se prikrilo njihovo podrijetlo. Čak je i papinski nuncij u Veneciji 1665. godine intervenirao kod mletačke vlade da njeni podanici ne prodaju zarobljene kršćane predstavljajući ih kao muslimane. Takve se robove nije moglo otkupiti tako da i Jelić već sljedeće godine intervenira u Rim, kako bi se oslobodili kršćani u Napulju prodani pod turskim imenima.[657]Pojedinci koji su zarobljeni i prodani pod svojim kršćanskim imenima imali su kakve-takve mogućnosti poraditi na svom oslobađanju. Tako je zabilježen slučaj Mande Krukerić iz Mostara, koja je sa svoje petero djece prodana u roblje u Napulj kao kršćanka te je molila Kongregaciju da ih se oslobodi ropstva. Na tu njezinu molbu Kongregacija je reagirala i odlučila pisati nunciju u Napulj da kod državnih vlasti poradi na njihovom oslobađanju.[658] Ne znamo kako je stvar završila, ali kako se njezin slučaj u izvorima više nije spominjao, nema razloga sumnjati da ona i djeca nisu u konačnici oslobođeni.

O nazočnosti hajduka i njihovom djelovanju u Hercegovini najbolje svjedoči podatak iz 1658. godine kada su hajduci svim selima do Gacka nametnuli danak koji su prikupljali u skupinama od po 10 do 12 ljudi. Oni koji bi se tome odupirali bili su kažnjavani.[659]

Uskočki upadi na prostor Hercegovine nisu prestajali ni u zadnjim godinama rata. Dana 23. siječnja 1668. godinejedna manja uskočka skupina napala je Mostar. „Jure Slipica, samo 30 druga, otišli k Mostaru i porobili jednu tursku kuću i uhitili 4 čeljadi a peto posikli…". Samo tri mjeseca kasnije, u travnjuuskoci su upali u Trebinje i Popovo. Tom prilikom „uhite čeljadi 30 kršćanske a turske 3, goveda 250, male živine 550." U veljači 1669. godine upali su i oplijenili Zažablje, a u ožujku i srpnju Ljubuški. Sljedećeg su mjeseca poduzeli još jedan pohod na Ljubuški kada je došlo do sukoba s ljubuškim Turcima u kojem je troje uskoka smrtno stradalo a dvoje zarobljeno.[660] Nakon toga Šilobadovićeva kronika ne bilježi više uskočkih akcija.

Nakon dugogodišnjih sukoba i žrtava na obje strane, rat između Mlečana i Turaka okončan je mirom 6. rujna 1669. godine. Mirom nije bila zadovoljna nijedna strana pa je sporadičnih sukoba i dalje bilo. Mlečani su se morali odreći nekih posjeda koje su u ratu bili zauzeli, između ostalog i Makarskog primorja, na veliko razočaranje

[657]ISTO,555-556, 573.
[658]ISTO, 580-582.
[659]VOJISLAV KORAĆ, *Trebinje. Period poslije dolaska Turaka* do 1878.,II., Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje, 1971., 104.
[660]S. ZLATOVIĆ, „Kronika o. Pavla Šilobadovića", 104, 106-108.

tamošnjeg puka. Šilobadović o tome piše sljedeće: „kako Dužd pusti Primorje Caru; a budući se zakleo zakletvom, da ga neće pustiti nikada, i budući odnio Misal na kom se kleo: to mi ostajemo kako riba na oseki, i to ti uzdanje u svakome.“[661]

O svojim nevoljama i nevoljama kršćanskog puka za vrijeme trajanja Kandijskoga rata pisao je hercegovački mitropolita Vasilije. U pismu upućenom papi u Rim opisuje kakve su sve nedaće prolazili kako bi sačuvali svoju vjeru. Tako na jednom mjestu kaže: „tukli smo se i po gorah' krili i po spilah': koi uboden', koi obešen', koi na kolac nab'en'“.[662] Iako on govori o nevoljama pravoslavnih, nema sumnje da su i katolici prolazili sličnu kalvariju za trajanja ratnog sukoba.

Djelić onoga što su katolici proživljavali za vrijeme rata donosi nam u svom izvješću iz 1660. godine trebinjski biskup Cvjetković, koji piše kako je katoličko stanovništvo u župi Popovoizloženo turskim progonstvima.[663] Cvjetković ne donosi detalje o tome, ali je sigurno da je za trajanja ratnih sukoba prostor Trebinjske biskupije bio na udaru turskih vojnika pri čemu su stradavali ne samo narod i gospodarstvo nego i svećenici. U prilog tome govori i slučaj don Luke Šimunovića, koji je službovao u Gradcu. Turci su na sve načine nastojali doći do plijena pri čemu nisu birali sredstva. Tako su prilikom jedne pljačke došli kod don Luke i tražili od njega novac. Don Luka je živio u siromaštvu i nije im mogao dati koliko su oni očekivali pa su ga zatvorili u tamnicu u Gabeli kako bi za njega dobili otkupninu. Kako im nitko nije mogao platiti koliko su tražili, don Luka je 1659. godine preminuo u tamnici od zadobivenih udaraca.[664]

Da je odnos turskih vlasti prema katolicima zavisio prije svega od političkih prilika i odnosa na bojnom polju potvrđuje nam dubrovački nadbiskup Pietro de Torres, koji 1665. godine piše kako veliki vezir nije bio naklonjen prema katolicima budući da je Osmansko Carstvo bilo u sukobu s jednom katoličkom zemljom. To je i razlog zašto su pokušaji trebinjskih biskupa Cvjetkovića i Martinisa, koji su tražili fermane, kako bi mogli bez uznemiravanja turskih vlasti djelovati u biskupiji, bili bezuspješni.[665] Stoga ne čudi što ni fermani za obnovu nekih crkava u biskupiji nisu mogli biti dobiveni.[666]

---

[661] ISTO, 108.
[662] *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 471.
[663] „…In (Popovo) non mancano simili persecutioni delli Turchi…“ M. JAČOV, *Le missioni*…vol. II., 119.
[664] R. PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, 74.
[665] M. JAČOV, *Le missioni*..., vol. II., 543-544.
[666] „Alcune di d[ett]e Chiese hanno patito dal terremoto molti anni sono, nè si possono il conto alcuno riparare senza la licenza ottomana, quale procurata per mezzo de Sig[no]ri Ambasciatori Ragusei è stata negata.“ ISTO, 674-675.

Dugogodišnji rat nije utjecao samo na demografske nego i na gospodarske prilike. Područja zahvaćena sukobima gospodarski su bila gotovo potpuno uništena. Kako ni nakon potpisivanja mira, povremeni upadi s obje strane granice nisu prestajali, pogođena područja nisu se mogla oporaviti. Osim toga, na pomolu je bio novi rat koji će narod u Hercegovini staviti pred nove kušnje i stradanja.

5.3. Hercegovina za Morejskog rata (1684.-1699.)

Iako je Kandijski rat i službeno bio završen, sukobi na granici i uznemiravanja s obje strane nisu prestajala. Podatke o tome donosi nam Boško Desnica koji je objavio više dokumenata u kojima je vidljivo da upadi mletačkih podanika na tursko područje i dalje traju. Pokušaji mletačkih vlasti da zaustave prijestupnike u njihovim akcijama, unatoč poduzetim mjerama ostali su bezuspješni.[667] Nakon godina pljačkaških pohoda hajducima je bilo teško odreći se takvog načina života, posebno ako je pljačkanje bilo jedan od glavnih načina njihovog preživljavanja. Napeto raspoloženje s obje strane granice eskalirat će u još veće sukobe nakon izbijanja novog rata koji će potrajati do kraja stoljeća i koji će dodatno nanijeti štete ionako napaćenom narodu.

Povod za još jedan sukob širih razmjera opet je potaknut s turske strane i njihovim neuspjelim pokušajem osvajanja Beča. Još je Sulejman II. u više navrata poduzimao pohode ne bi li zauzeo tu „zlatnu jabuku“, kako su ga osmanski vladari nazivali. Od toga se neće ni kasnije odustati, a posljednji prodor u Srednju Europu i pokušaj zauzimanja Beča poduzet će veliki vezir Kara Mustafa, koji je 1683. godine s vojskom od 60 000 došao pod bečke zidine.[668] Prevelika samouvjerenost i neodlučnost velikog vezira omogućila je poljskoj vojsci predvođenoj kraljem Janom Sobjeskim da na vrijeme stigne u pomoć Beču kojega su zajedno s austrijskim snagama uspjeli obraniti i nanijeti turskoj vojsci strahovit poraz. Taj neuspjeh platio je i sam veliki vezir koji je ubrzo nakon toga smaknut, a poraz kod Beča bio je znak mnogima da se dignu

[667] BOŠKO DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. I., br. dok. 205, 212, 213, 216, 245, 249, 251, 256, 257, 288, 291, 301.

[668] I. MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 246. Kada je riječ o broju vojske E. Pelidija navodi brojku od 200 000 osmanskih vojnika koji su krenuli na Beč. ENES PELIDIJA, „Bosanski ejalet od 1593. godine do Svištovskog mira 1791. godine“, u:*Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., 150. Prema Mažuranu navedena brojka je pretjerana što obrazlaže činjenicom da su turske vojskovođe pod Bečom raspolagale s 38 400 vojnika. Ostatak su činile pomoćne jedinice i ratna komora što je sve zajedno moglo činiti oko 60 000 vojnika. I. MAŽURAN, 246, bilj. 14.

protiv turske vlasti i pokrenu borbu za oslobođenje.[669] Priliku nisu propustili ni Mlečani koji su nastojali ponovno pridobiti otok Moreju tako da su već početkom ožujka 1684. ušli u savez s Austrijom i Poljskom tvoreći tzv. Svetu ligu. Rat koji se po otoku Moreji naziva i Morejski rat zahvatio je i naše krajeve na koje Mlečani poduzimaju izravne napade.[670] Početak novog rata donio je katoličkom stanovništvu ponovni strah od hajdučkog djelovanja, kao i turskog gnjeva u slučaju neuspjeha.[671]

Još i prije nego što je Mletačka Republika i službeno ušla u sukob, nekoliko tisuća vlaških obitelji (Morlaci), turskih podanika molili su zadarskog nadbiskupa Parzaghia da ih naseli na prostor Papinske države ili će se zajedno s djecom poturčiti. Kao razlog takvoj „ucjeni" Morlaci navode turska nasilja koja više nisu mogli podnositi.[672] Stanovništvo pod turskom vlašću obraća se i Veneciji da ih prime u zaštitu. Mlečani, želeći u početku održati neutralnost i mir s Turcima, ne žele primiti turske podanike. Čak su svojim podanicima zabranjivali da prihvaćaju obitelji koje su htjele prijeći na mletački teritorij. Sve do kraja 1683. godine Mlečani će nastojati sačuvati mir i ne upuštati se u sukobe s Turcima.[673] Međutim, uzbuđenje radi uspješne obrane Beča, bilo je toliko, da se narod jednostavno nije mogao zaustaviti u nastojanju da se oslobodi turske vlasti. Protiv Turaka diže se narod u Bosni i Dalmaciji. Plijenili su i palili sve tursko tako da su se Turci morali sklanjati u svoje kule i gradove. U tim pohodima Turci su protjerani iz Vrane, Ostrovice, Perušića, Skradina, Obrovca, Benkovca a ugrožene su i njihove utvrde u Kninu i Drnišu.[674] Ovakvo raspoloženje naroda pokrenulo je i Mlečane koji će početkom 1684. godine ustanike pomagati u oružju i hrani, kako se ne bi vratili pod tursko okrilje budući da su ih turski glavari u više navrata pozivali da se vrate. Turcima je bilo iznimno važno da se narod vrati na svoja ognjišta tako da su ih mamili raznim obećanjima i nagradama, prije svega žitom.[675] U isto vrijeme Mlečani

[669]I. MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 247**;** Usp. G. STANOJEVIĆ, *Dalmcija u doba morejskog rata,* 27.
[670]M. PEROJEVIĆ – T. MACAN, „Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju", 185.
[671] „Et al presente, per causa della guerra insorta col Turco, si vive in continuo timore, temendo da una parte di nouvi insulti dei haiduci e dall'altro canto dalla rabie dei Turchi, dubitando che, vedendosi perdenti, non venissero a scariar la colera sopra i poveri cattolici lor sudditi.", B. PANDŽIĆ, *De dioecesi...*, 120.
[672] „Da alcune migliaia di famiglie christiane catholiche de Morlachi son stato più volte importunato di procuragli paese di habitare fuori della giurisdicione ottomana…quando alcuni giorni sono mi avisorno per mezzo espresso non poter eglino più tolerare li struscii e le barbarie ottomane…altrimente protestavano di farsi Turchi con tutti li suoi figlioli." D. MANDIĆ, *Acta franciscana*, 550.
[673]G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 28; B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. I., br. 306, 308, 337, 341, 348, 351, 352.
[674]M. PEROJEVIĆ – T. MACAN, „Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju", 185; B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. I., br. dok. 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 335.
[675]B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. I., br. dok. 377, 380, 387, 398.

pozivaju i ostali narod u Bosni i Hercegovini da se pridruži mletačkim jedinicama. I ovaj put su organizirani hajdučki odredi predvođeni Mlečanima ili domaćim zapovjednicima koji prelaze granicu i napadaju Turke na njihovom teritoriju.[676] Od domaćih starješina najviše će se istaknuti Stojan Janković[677] i Nikola Nonković, koji će sa svojim četama plijeniti i osvajati turska područja za račun Venecije.

Ubrzo nakon ulaska Venecije u rat fra Mijo Radnić, generalni vizitator Bosne Srebrene piše u Rim (3. svibnja 1684.) o napredovanju kršćanskog oružja i pozitivnom raspoloženju Mlečana prema kršćanima, odnosno Morlacima koji su protjerali Turke iz brojnih utvrda. Turci su toliko zbunjeni da ne znaju na koju bi stranu bježali tako da se mnogi žele pokrstiti. Već ih je dosta pokršteno a franjevci u mnogim džamijama slave misu.[678] Krajem mjeseca fra Mijo je pisao i splitskom nadbiskupu kome između ostaloga javlja i o svom radu na pridobivanju kršćana. Ujedno ga nagovara da poduzme što treba kako bi se počelo s ratnim operacijama jer bi se raspoloženje naroda moglo promijeniti.[679] Naime, prvih mjeseci nakon objave rata, Mlečani nisu poduzimali značajnije akcije na prostoru Hercegovine. Stoga je i razumljiva bojazan fra Mije da bi se situacija mogla preokrenuti. Unatoč uspjehu kršćana i prvotnom nesnalaženju Turaka, dva mjeseca kasnije prilike su se izmijenile. Fra Mijo sada piše o patnjama naroda koji su prebjegli s turskoga područja. Turci, koji su ranije bili skoro savladani sada su još više uobraženi, a kršćani koji su puni nade otišli u drugi kraj, pod okrilje kršćanskoga vladara i u Turskoj ostavili sve svoje, sada se nalaze bez ičega. A da nevolja bude veća u starom su zavičaju sve izgubili.[680] Još na početku Kandijskoga rata tadašnji providur Foskolo zapovjedio je da se obiteljima koje su „uskočile" na mletački teritorij zapale kuće kako bi im se onemogućio povratak.[681] Čini se da je takva praksa zadržana i za Morejskoga rata što potvrđuje i gore navedeni podatak gdje se kršćani žale kako su u starom zavičaju sve izgubili.

---

[676] JORJO TADIĆ, „Ratovi i ustanci 1683.-99. Seoba Srba. Đorđe Branković", u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., 811-812.

[677] O Stojanu Jankoviću i njegovom životu i smrti detaljno je pisao B. DESNICA, *Stojan Janković i uskočka Dalmacija*, (prir. Srđan Volarević), Srpska književna zadruga, Beograd, 1991.

[678] „La dispositione della Republica Veneta con li Morlachi è ottima, e speriamo in Dio che alla prima prossima campagna haverete giocondisimo avisi di qua, perchè i nostri hanno fatto tanto progresso …et i Turchi sono int al confusione che non sanno per dove prendere la fuga, e perciò ne vengono molti volontariamente a battezarsi. I miei Religiosi adesso celebrano in molte moschee, e batezzano assai de Turchi."*Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 552, 554.

[679] B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. II., 9-10.

[680] „dove che il Turco prima era atterito, adesso viene maggiormente insuperbito, e quelli poveri Christiani che con la buona speranza erano venuti alla divotione delli Principi cristiani, lasciando tutti i loro beni in Turchia, hora si trovano de qua senza operare niente, et di la persi affato." *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 560; M. BATINIĆ,*Djelovanje franjevaca*, II., 158.

[681] B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. I., 15.

Nekako u isto vrijeme (u lipnju 1684.) Nikola Nonković u ime 360 kršćanskih obitelji obećava Mlečanima pomoć ukoliko dođu s vojskom u Zažablje koje može dati 740 vojnika. Budući da su ga Turci postavili za starješinu Zažablja i da su od svake kuće uzeli po jednog čovjeka za stražu, moli Mlečane da ne šalje hajduke u njihov kraj jer će se morati boriti protiv njih.[682] Tada još nije prešao na mletačku stranu pa je razumljiva njegova bojazan od međusobnog sukoba. Za Kandijskog rata Nikola Nonković bio je u turskoj službi i radio je na osiguravanju reda i mira na turskom području. Kako je dio turskih službenika surađivao s hajducima ili im čak i pristupao, to će učiniti i Nonković, ali tek za Morejskog rata kada se javlja kao hajdučki serdar.[683]

Kršćanski narod u Hercegovini Mlečane dočekuje kao osloboditelje od turske vlasti, iako na samom početku rata, operacije na Neretvi, za Mlečane imaju samo sporedan značaj. Krajem 1685. i sljedećih godina pojačat će se djelovanja na prostoru Hercegovine kada Morlaci poduzimaju akcije prema Ljubuškom, Gacku i šire. Napadi Morlaka na prostor Hercegovine imali su za cilj ne samo demoralizirati Turke nego i načiniti što veću štetu odvođenjem plijena u stoci i roblju i uništavanjem svega što je tursko.[684] Posebno su bila ugrožena područja oko Imotskog, Gruda i Ljubuškog radi blizine granice i Rakitno gdje se mogao naći bogat plijen u stoci. Početkom srpnja 1685. godine generalni providur Valier poslao je Stojana Jankovića na prostor Ljubuškog i Čitluka kako bi spriječio sakupljanja pješaka za pašinu vojsku. Iako prepad nije uspio, Morlaci su u Čitluku zarobili i pobili dosta Turaka i zapalili mnogo kuća.[685]

Već u drugoj polovici 1685. godinehajduci su plijenili područje Gruda kada su na meti bili Drinovci i Ledinac. Posebno je stradao Ledinac gdje je zapaljeno oko 45 kuća i odvedeno dosta stoke. U studenom iste godine, hajduci su oplijenili Ružiće kod Gruda, ali im taj napad nije donio značajnije koristi jer ih je u Tihaljini presreo Ali-beg i oteo im plijen. U prosincu iste godine hajduci „porobiše i popališe sve Vinjane, Mehmedoviće i oko Imockoga što su mogli. Mnogo plina odagnaše, 5 hiljada male živine, konja i goveda veće od 8 stotina dovedoše, kuća 36, što čini čeljadi 360…“ Druga je skupina od 400 ljudi isti dan oplijenila Gabelu i Glušce. Tada su „opalili 50 kuća i veće dovedoše čeljadi 26, dognaše plina male živine hiljadu i pet stotina, goveda i konja 95.“ Već 19. siječnja sljedeće godine (1686.) skupina od 700 vojnika udarila je

[682]G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata (1684.-1699.)*, Vojno delo, Beograd, 1962., 115.
[683]VESNA MIOVIĆ-PERIĆ, „Svakodnevnica dubrovačkih pograničnih sela u doba hajdučije (Morejski rat 1684.-1699.),“ u: *Anali zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku,* sv. 35, Dubrovnik, 1997., 23, bilj. 15.
[684]G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata,* 61, 69, 74.
[685]B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. II., 91-93.

na Vitinu koju su vojnici gotovo svu zapalili, osim kule u kojoj su se Turci bili sklonili i pružali otpor. Iz te akcije „dognaše male živine 300, goveda 100, konja 20, sužanja aliti čeljadi 15, jednoga čovika ubiju is puške." Istoga dana na udaru je bilo i Posušje na koje je napala druga skupina od 1 500 uskoka predvođena vojvodom Matijom Nakićem koji „opale Posušje, Gradac, Grude, Kočerin. Dognaše male živine 3 hiljade, goveda 800, konja naprćeni svake robe veće ho(d) sto a sto ni(j)e naparćene 50, posikli ljudi 6, uhitili 30…"[686] U lipnju (1686.) jedna je manja skupina na Vraniću (kod Posušja) presrela i oplijenila 13 Turaka i kršćana koji su gonili robu iz Mostara. "Onde na nje udare, jednoga ubiju a drugoga živah dovedu a ostali uteknu. I dovedu 12 konja a trinaesti se nikuda izmakne…". Od rujna do kraja 1686. godine Rakitno je tri puta bilo oplijenjeno. Cilj ovih upada u Rakitno bilo je prije svega odvođenje stoke. Jedino je upad iz prosinca bio sa smrtnim posljedicama jer su napali na kuću nekog Bešlića i ubili 3 čovjeka. Uz to su odveli 360 grla sitne stoke, 30 goveda i 8 konja.[687]

U srpnju 1687. godine Morlaci iz Zažablja zajedno s bokeljskim hajducima, koji su već neko vrijeme napadali Hercegovinu, upali su u Stolac i uništili nekoliko kula i zapalili preko 300 turskih kuća.[688] Početkom prosinca iste godine i Mostar je osjetio svu surovost rata. Tada je oko 1 400 Morlaka napalo sela oko Mostara gdje su zapalili 800 kuća. Budući da su Turci bili obaviješteni o njihovom dolasku, na vrijeme su sklonili stoku tako da Morlaci nisu imali sreće s plijenom. To će ispraviti već u siječnju sljedeće godine (1688.) kada su se opet zaputili prema Mostaru „gdje zapališe jedno veliko selo, ubiše mnogo Turaka i zaplijeniše 700 komada stoke." U isto vrijeme jedan drugi odred hajduka pod zapovjedništvom Nikole Nonkovića upao je prema Gabeli gdje su zapalili „sedam sela, sijeno i druge stvari".[689]

Pohodi na Hercegovinu nastavljeni su i sljedeće godine. U svibnju 1689. godine jedna skupina od 600 Primoraca upala je u Ljubuški, popalila ga i prevela oko 1 000 osoba.[690] Samo tri mjeseca kasnije, prilikom ponovnog napada na Ljubuški zapaljeno je cijelo predgrađe i zaplijenjeno mnogo robe i stoke. Iste godine, morlački odred od 200 ljudi napao je Mostarsko blato gdje su zapalili 2 sela i zaplijenili preko 4 000 grla sitne i krupne stoke.[691]

---

[686] JOSIP ANTE SOLDO, *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Književni krug, Split, 1993., 54-56.
[687] ISTO, 58, 60-61.
[688] G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 79.
[689] ISTO, 91.
[690] J. A. SOLDO, *Makarski ljetopisi,* 64.
[691] G. STANOJEVIĆ, *Dalamcija u doba morejskog rata*, 96, 98.

Provale na mostarsko područje vršene su i kasnijih godina, što je primoralo stanovništvo Mostara da reagira kako bi zaštitili sebe i svoju imovinu. S tom namjerom kršćansko je stanovništvo uputilo 1694. godine pismo Mlečanima da su spremni plaćati im danak samo da ih Morlaci ostave na miru i više ne napadaju.[692] O razmjerima hajdučkog pustošenja možda najbolje govori podatak koji donosi G. Stanojević a koji kaže da „od Zmijanja do Gacka nije bilo ni jednog sela i zaseoka kojega Morlaci nisu oplijenili i zapalili.“[693] Koliko su hajduci bili bezobzirni prema kršćanima govori i podatak iz 1692. godine kada su hajduci provalili u Popovo i ubili župnika Iliju Boškovića. Biskup Primović je o tome događaju zabilježio sljedeće: “Razlog zbog kojeg su ubili ovog nevinog svećenika bio je samo taj što je on držao u kršćanskom zakone one ljude. Hajduci su mislili da bi se oni kršćani, kad bi bili bez duhovne pomoći, odmetnuli od Turaka i prešli k njima. To ih je potaknulo na ovo opako i bezbožno djelo.“[694]

Iako gore navedeni primjeri pokazuju da su kršćanima, odnosno katolicima jednako neprijatelji bili i hajduci kao i Turci, posebno ako su im se na bilo koji način suprotstavljali, pojedinci su ipak s njima kontaktirali i pomagali im. Još i prije nego su počele hajdučke provale na mostarsko područje, kršćani su održavali veze s hajducima i obavještavali ih o zbivanjima na turskom području. O tome svjedoči jedna tužba mostarskih prvaka i drugih stanovnika protiv Ivana, sina Petrovog i Jure, sina Marijanova iz Klobuka iz 1685. godine. Navedeni su optuženi kako „kupuju u Mostaru razne stvari, prenose ih u neprijateljsku zemlju i prodaju“ te da se sastaju s hajducima i „obavještavaju ih o događajima i prave razne smutnje.“[695] Iako se ovdje radi prvenstveno o krijumčarenju, ono je bilo dobar paravan za „izviđanje“ terena i prikupljanje informacija o Turcima i njihovom kretanju, što je još jedan od pokazatelja raspoloženja kršćanskog naroda prema njima u prvim godinama rata.

Bez obzira na to, činjenica je da jestanovništvo jednako trpjelo i od hajduka kao i od Turaka. Još u svibnju 1684. godine Mlečani su pod prijetnjom kazne bili zabranili Morlacima da uznemiruju kršćane na turskom teritoriju. Međutim, kako je broj novopridošlih Morlaka stalno rastao, radi zapuštene zemlje pojavio se problem njihove prehrane.[696] Upravo u tome treba tražiti razlog uznemiravanja kršćana na turskom

[692] ISTO, 126.
[693] ISTO, 184.
[694] Originalan tekst i prijevod donosi B. PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba“, 103, bilj. 108.
[695] *Regesta sidžila mostarskog suda (1635.-1783.),* 33/b.
[696] B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. II., 6-8.

teritoriju pri hajdučkim provalama, kao i njihovo gotovo nemilosrdno ponašanje prema turskim podanicima. Gotovo svaka provala imala je za cilj odvođenje stoke, a kome je ona pripadala, to hajducima nije bilo važno.

Oslobađanje Budima 1686. godine zaslugom carske vojske, kao i Beograda dvije godine kasnije potaklo je mnoge u Hercegovini da se obrate caru i izjave mu vjernost u nadi konačnog oslobođenja od turske vlasti. Pri tome su važnu ulogu igrali i Dubrovčani kojima je u zaleđu više odgovarala austrijska nego mletačka prisutnost.[697] Dubrovačka je politika prije svega bila usmjerena na održavanje trgovačkih veza sa zaleđem što su Mlečani svim silama nastojali prekinuti, kako bi na taj način oslabili njihovo gospodarstvo. Bojeći se njihovih namjera, Dubrovčani su još 1684. godine obnovili savez s hrvatsko-ugarskim kraljem Leopoldom I. stavljajući se time pod njegovu zaštitu. Dvije godine kasnije bojeći se da Mlečani ne osvoje Herceg-NoviDubrovčani su nagovarali carske predstavnike da preko Bosne prodru u Hercegovinu. Kao argument za to naglašavali su da ona pripada Ugarskoj, a ne Mlečanima koji u njoj nikada nisu imali posjeda.[698] Nadali su se da će se i narod u njihovom zaleđu staviti pod carsku zaštitu čime bi se osigurali od Mlečana i njihove blizine. Sam car Leopold I. obećao je zaštitu svima koji postanu carski podanici, a Veneciji zabranio daljnja djelovanja u Hercegovini.[699] Kako bi se za svaki slučaj osigurali, Dubrovčani su nagovarali narod u zaleđu da prijeđe na carsku stranu. Tako su na njihov nagovor pravoslavni popovi Trebinja, 1. srpnja 1688. godine uputili caru pismenu molbu da ih primi pod svoje okrilje, a mjesec dana kasnije u ime kršćana Zažablja, to čine i knezovi, serdar Tomić i Milinko Knežević. Nedugo nakon toga i glavari „Dračeva, Mrkonića, Drijenjana, Grmjana, Veličanja, Dubljave i svega ostaloga Popova“ mole cara da ih uzme u zaštitu.[700]

Bojazan Dubrovnika o mletačkom osvajanju Herceg-Novog bila je opravdana. Još od izbijanja sukoba s Turcima, Mlečani su planirali napad na Herceg-Novi i njegovo zauzimanje. Nakon vojnih uspjeha u Dalmaciji i Boki kotorskoj stvorili su se povoljni uvjeti za uspješnu realizaciju tog nauma, tako da su se krajem kolovoza 1687. godine mletačke snage predvođene generalnim providurom Kornarom konačno uputile prema bokokotorskom zaljevu, s namjerom da zauzmu tursku utvrdu. Iako su očekivali da će

[697]GLIGOR STANOJEVIĆ, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knj. 14, Beograd, 1970., 349.
[698]B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. II., 154-155.
[699]G. STANOJEVIĆ, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, 349.
[700] Pisma koja su kršćani Trebinja, Popova i Zažablja uputili caru u hrvatskoj verziji donosi GRGA NOVAK, *Borba Dubrovnika za slobodu*, 53-54, bilj. 43-45.

grad zauzeti bez velikih teškoća, opsada Herceg-Novog potrajala je gotovo mjesec dana. Turci su pružali žilav otpor i Mlečani će tek potpomognuti Morlacima i Crnogorcima uspjeti savladati turske snage i zauzeti grad. Osvajanje Herceg-Novog bila je velika vojna pobjeda Mlečana, koja im je donijela ne samo ugled nego i omogućila vršenje političkog pritiska na Dubrovnik.[701]

Vojni uspjeh dodatno je ohrabrio Mlečane. Unatoč zabrani cara Leopolda da prestane s daljnjim djelovanjima na prostoru Hercegovine, Venecija je nastavila s akcijama. Tako je 1688. godine svoje snage usmjerila na dubrovačko zaleđe i uz pomoć bokeljskih i primorskih hajduka osvojila područje oko Trebinja i došla sve do Mostara. Već 1690. godine osvojili su i Vrgorac, što je Mlečanima dalo prednost u daljnjim djelovanjima. Od lipnja do kolovoza 1694. mletačke snage pod zapovjedništvom novog generalnog providura Dolfina osvojile su Čitluk s Gabelom u dolini Neretve te Zažablje, Popovo, Trebinje i Klobuk.[702] Posebno je pad Gabele uznemirio Turke tako da su je u nekoliko navrata pokušali dobiti natrag. Pri prvom pokušaju bili su angažirani snadžak-begovi susjednih (kliškog, bosanskog, hercegovačkog) sandžaka pod zapovjedništvom Sulejman-paše Blagajca koji je predvodio i arbanašku vojsku, međutim uspjeh je izostao. Bosanski paša, Mehmed Korča još je u dva navrata pokušao vratiti Gabelu, ali oba puta bezuspješno. Za to su vrijeme Mlečani uspješno ratovali tako da su u cijelosti zaokružili dubrovački posjed i spojili se sa svojim posjedima u Boki kotorskoj.[703] O osvojenim posjedima providur Daniel Dolfino pisao je mletačkom senatu u ožujku 1696. godine. Između ostaloga opisuje i utvrđenja koja se nalaze u mletačkim rukama na samoj granici i napominje kako u Kleku s jednom kompanijom stražu čuva i brani prvi ulaz u dubrovačku državu obitelj Nonković, dok se jedan dio kompanije nalazio i u tvrđavi Hutovo.[704]

Posebna karakteristika Morejskog rata su velike migracije koje su obuhvatile gotovo cijelu Hercegovinu. Iako je pomjeranja stanovništva bilo i za prethodnog rata, ovaj put su ona znatno intenzivnija. Prilikom svojih upada hajduci, odnosno Morlaci i Mlečani, nastojali su prevesti što više stanovništva na mletački teritorij jer su Mlečani to stanovništvo koristili ne samo za naseljavanje pustih krajeva nego i kao vojsku. Osim

[701] Detaljan pregled osvajanja Herceg-Novog donosi G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 80-89.
[702] A. MIJATOVIĆ, „Morejski rat“**,** 150; M. PEROJEVIĆ - T. MACAN, „Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju“, 201-202; B. HRABAK, „Trebinje, Popovo i donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vreme morejskog rata“, 89-96.
[703] RADOVAN JERKOVIĆ, *Gabela,* „Nova tiskara“ Vrček, Sarajevo, 1939., 18; M. PEROJEVIĆ - T. MACAN, „Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju“, 207-208.
[704] GRGA NOVAK, *Borba Dubrovnika za slobodu*, JAZU, knjiga 253, Zagreb, 1935., 134.

toga, turska područja ostajala su pusta što je dodatno stvaralo probleme turskim vlastima zbog nedostatka radne snage. Pokušaji turskih vlasti da nagovore narod da se vrati domovima nisu urodili plodom, unatoč obećanoj amnestiji. Tek su se rijetki odlučivali na povratak, ali ne iz straha od turske osvete nego zbog nemogućnosti opstanka na novoj zemlji.[705]

Još od studenog 1684. godine kada su se Mlečani učvrstili na ušću Neretve zauzevši Posrednicu i Norinsku kulu, traje naseljavanje tog prostora sa stanovništvom s turskih područja, posebno iz Zažablja. U tome su Mlečani imali veliku pomoć župnika iz Graca, don Petra Dragobratovića, koji pregovara s Nikolom Nonkovićem, najuglednijim Zažabljaninom. Nonković se još iste godine obvezao, zajedno sa svojim ljudima da će postati mletački podanik, boriti se na njihovoj strani i raditi na preseljavanju kršćana na mletački teritorij, posebno na lijevu obalu Neretve. Pregovori su zaključeni 1686. godine posredstvom don Jure Sentića. Mlečani su se obvezali da će preseljenici dobiti tursku zemlju, biti oslobođeni od poreza, ali će Mlečanima plaćati desetinu za oranice. Također su bili obvezni propuštati hajdučke čete preko svog teritorija, a do žetve Mlečani će ih opskrbiti potrebnim namirnicama. Do preseljenja je došlo sljedeće godine 1687. kada Nonković sa svoja dva sina i četrdesetak obitelji privremeno prelazi u Opuzen čime je njegova služba u turskim redovima bila završena. (Kasnije će se iz Opuzena preseliti na Slivno i Gradinu odakle će napadati tursko područje.) U isto vrijeme na desnu obalu Neretve pod vodstvom serdara Bebića prešlo je oko 150 katoličkih obitelji s 1 500 osoba koji su se doselili s područja Klobuka.[706]

Stanovništvo je u većim ili manjim skupinama prelazilo na mletački teritorij. Tako je providur A. Zeno 1687. godine izvijestio mletački senat da je s područja Duvna, Livna, Rame i susjednih krajeva, pod vodstvom ramskih franjevaca gotovo svo pučanstvo uz zaštitu mletačke vojske prešlo na mletački teritorij. Već u studenom iste godine izvješćuje kako je dvadeset obitelji iz Rakitna „uskočilo“ na prostor koji je bio pod mletačkom vlašću.[707] S područja Mostarskog blata, Morlaci su 1689. godinepreveli 30 kršćanskih obitelji. Tri godine kasnije s prostora Mostarskog blata, Brotnja i Goranaca kod Mostara, 25 obitelji s oko 200 osoba prešlo je u Makarsko primorje pod starješinom Ivanom Rašićem. Već 1693. iz Blata, Brotnja i Goranaca nova skupina od

[705]G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata,* 118.
[706]TRPIMIR MACAN, *Iz povijesti donjega Poneretavlja*, Zagreb - Klek, ²1990., 45-46; G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata,* 119.
[707]BOŠKO DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, Srpska akademija nauka, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, treće odeljenje, knjiga XIII, sv. II., Beograd, 1961., 198-202; ISTI, *Stojan Janković i uskočka Dalmacija*, 177-180.

700 osoba prešla je na mletački teritorij. Broj nije zadovoljio Mlečane tako da su oni, koji su oklijevali ili čak odbili prijeći na njihov teritorij trebali na neki način biti kažnjeni. Tako su Mlečani iz osvete zapalili 13 sela u blizini Mostara i na taj način primorali i preostali narod da se preseli. Tada je oko 800 obitelji s oko 5 000 osoba, od čega je 1 500 bilo sposobno za borbu, prešlo na mletački teritorij. Većinom su naseljeni oko Vrgorca i Zadvarja.[708] Broj od 800 obitelji koje G. Stanojević navodi, ne slaže se u potpunosti s drugim izvorima. Tako A. Nikić kada piše o ulozi fra Franje Marinovića pri preseljenju naroda iz Brotnja, Blata i Goranaca navodi broj od 736 obitelji,[709] a isti broj obitelji se navodi i u jednoj priznanici koju providur Sinja, Antonio M. Semitecolo izdaje 1696. godine fra Franji Marinoviću zbog njegovih zasluga u prevođenju obitelji s turskog područja.[710] Iako providur ne navodi mjesta iz kojih je fra Franjo preveo narod, teško je povjerovati da je u dva navrata preveo identičan broj obitelji. Bez obzira radi li se o 736 ili 800 obitelji, to ne mijenja činjenicu da je na tisuće katolika iz okolice Mostara, tijekom ratnih zbivanja napustilo svoje domove i naselilo se na prostor današnje Hrvatske.

S prostora južnog i istočnog dijela Hercegovine također je veliki broj stanovništva napuštao svoje domove. Kako je već spomenuto, Mlečani su u pregovorima s kršćanskim prvacima uspjeli pridobiti stanovništvo da prijeđe na njihov teritorij i bori se s njima protiv Turaka. Tako je gotovo cijelo stanovništvo Zažablja i okoline prešlo 1687. godines mletačkim vojnicima i bilo naseljeno oko Opuzena. Na vijesti o njihovom odlasku turske su vlasti iz osvete zapalili njihove kuće i pogubile preostale katolike, koji su se u trenutku preseljenja nalazili sa stokom u planini na ispaši. U isto vrijeme carigradski aga koji je došao u istočnu Hercegovinu, poziva odbjeglo stanovništvo da se vrati, obećavajući im milost i oprost zbog čega se dobar dio stanovništva opet vratio svojim domovima.[711] Jesu li se Turci pridržavali zadane riječi teško je reći, ali nakon što su Mlečani zauzeli Čitluk (Gabela) 1694. godine Milin

[708]G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 98, 123-124. O prijelazu katolika iz Blata 1692. te Brotnja i Goranaca dvije godine kasnije na područja pod mletačkom vlašću izvorne dokumente donosi B. DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, sv. II., br. dok. 258, 274. Prilikom prelaska 1694. providur Danijel Dolfino odredio je i plaće seradrima i 22 harambaša iz Goranaca, Blata i Brotnja koji su zajedno s narodom prešli na mletačko područje. ISTO, br. dok. 274.
[709]A. NIKIĆ, „Pokušaji oslobađanja i islamizacije u Hercegovini prema rimskim izvorima“, 173.
[710]*Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 621.
[711]A. NIKIĆ, „Pokušaji oslobađanja i islamizacije u Hercegovini prema rimskim izvorima“, 174.

(Milinko) Knežić iz Zažablja prešao je Mlečanima s oko 1 000 osoba.[712] Isto je učinio i serdar Damjan Kadijević iz Popova s kojim je također došao veliki broj obitelji.[713]

Kako se rat bližio kraju, to je više kršćana bilo spremno prijeći na mletački teritorij. Početkom 1695. godine kršćani Mostara uputili su generalnom providuru Dolfinu pismo po Mihajlu Zupcu u kome traže od Mlečana da zauzmu Mostar i oslobode ih od Turaka. Pismo je u ime 2 600 kršćana, koliko ih je tada bilo u Mostaru, potpisao serdar Ivan Smoličić zajedno s još osam kršćana. Uskoro su se i starješine Bijelog Polja kod Mostara obratile generalnom providuru Dolfinu, kako su spremni poći s mletačkom vojskom, ali da ih oni po preseljenju pomažu u namirnicama i sjemenu i oslobode plaćanja desetine na tri godine, te da njihove starješine dobiju plaću. Veze s Mlečanima uspostavlja i stanovništvo Stoca odakle je oko 250 obitelji, zajedno sa stokom napustilo svoj kraj i otišlo s hajducima u Dalmaciju. S Mlečanima je o preseljenju pregovaralo i stanovništvo Gacka, ali čini se da do seobe nije došlo. Iz Nevesinja je na mletački teritorij prešlo 50 kršćana.[714]

Još za vrijeme trajanja sukoba 1689. godine oko 240 obitelji, što radi ratnih prilika što radi traženja boljih uvjeta života ili podrške Mlečanima, napustilo je Hercegovinu i preselilo na područja oko Herceg-Novog. Nakon potpisivanja mira i razgraničenja, kada se Venecija morala povući s područja koje je bila osvojila u Hercegovini a bojeći se osvete turskih vlasti radi podrške Mlečanima, narod s prostora Trebinja, Popova i drugih mjesta bježi prema Herceg-Novom. Prema podatcima koje donosi Dragana Radojičić nakon 1701. godine doselilo se oko 208 obitelji s otprilike 1 530 osoba a priliv stanovništva iz Hercegovine nastavit će se i kasnijih godina.[715]

Prema podatcima G. Stanojevića, na prostor Dalmacije tijekom Morejskoga rata preselilo je oko 30 000 stanovnika s područja Hercegovine.[716] Ova preseljenja utjecala su i na smanjenje broja katolika. Tada je prema Džaji njihov broj u Bosni i zapadnoj Hercegovini iznosio 30 000, a na području Trebinjske biskupije 2 200.[717] Preseljenje je dovelo i do promjene socijalnog sastava stanovništva, jer su zajedno s ostalim narodom selili i oni bogatiji i obrazovaniji, posebno trgovci. Najpoznatija katolička trgovačka

[712]G. STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata*, 126; T. MACAN, *Iz povijesti donjega Poneretavlja*, 51.
[713]M. PEROJEVIĆ – T. MACAN, „Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju“, 208, bilj. 70.
[714]G. STANOJEVIĆ, *Dalamcija u doba morejskog rata*, 126-127; ISTI, *Jugoslovenske zemlje*…394.
[715]DRAGANA RADOJIČIĆ, „Migraciona kretanja iz Hercegovine u hercegnovski kraj krajem XVII i početkom XVIII vijeka“, u: *Migracije i BiH*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1990., 104-105.
[716]G. STANOJEVIĆ, *Dalamcija u doba morejskog rata*, 128.
[717]SREĆKO M. DŽAJA, „Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do Austro-Ugarske okupacije“, *Cristiana Catholica periodica*, XVI/30, Zagreb, 1992., 171.

obitelj iz Mostara Šoić, također se iselila krajem 17. st.[718] Oni katolici koji su ostali, bili su, kako to Mandić navodi „siromašni i nepismeni seljaci i pastiri".[719] Iako siromašni i nepismeni, upravo je zahvaljujući njima katolička vjera opstala na prostoru Hercegovine. U godinama koje slijede, narod će se još više povezati s franjevcima, koji su ostali jedini obrazovni sloj na ovim prostorima.

Onima koji su se istakli u pomaganju i zaštiti katolika ili sudjelovali u preseljavanju na mletački teritorij tijekom ratnih godina, Mlečani i franjevci su se zahvaljivali i odavali priznanja. Za Morejskog rata posebno su se istaknuli braća Petar i Mate Šoić iz Mostara poznati i kao Mirilović, koji su štitili katolike i fratre od Turaka kao i od prisezanja pravoslavnih te pomagali u oslobađanju robova, pri čemu nisu štedjeli ni svoj život ni novac. O njihovim zaslugama pišu i provincijal Bosne Srebrene i makarski franjevci. Provincijal ih naziva „osobitim dobrotvorima i zaštitnicima" franjevačkog reda, dok franjevci uz njihove zasluge naglašavaju da su pravi branioci vjere.[720]

Turski poraz kod Sente 1697. godine definitivno je udaljio Osmansko Carstvo od svake prilike za povoljan završetak rata. U takvim okolnostima bili su skloni sukob što prije, sukob privesti kraju i pregovarati o miru. Nakon dugogodišnjeg sukoba i velikih žrtava na obje strane konačno je u Srijemskim Karlovcima 1699. godine okončan rat.

S potpisivanjem mira očekivalo se, da će se prilike i za narod koji je napustio svoja ognjišta, poboljšati. Međutim ta se očekivanja nisu ostvarila, jer je okončanje sukoba donijelo nove neprilike narodu, koji je ranije prebjegao na mletački teritorij. Radi potreba ispaše, stanovništvo je i dalje prelazilo na turski teritorij. Turske su vlasti

---

[718] Obitelj Šoić spada u najstarije katoličke obitelji u Mostaru. Stanovali su na Panjevini u Mostaru a po njima je groblje Šoinovac, koje uz Smrčenjake spada u najstarija katolička groblja, dobilo ime. Krajem 17. st. preselili su u Dubrovnik gdje su jedno vrijeme djelovali kao trgovci. Trajno su se naselili u Imotskom i Splitu. O njihovom rodu pisao je MARIJAN SIVRIĆ, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667.-1808.)*, Dubrovnik - Mostar, 2003., 297.

[719] D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 383.

[720] „difensori e particolari benefattori, *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 618-619. „Conti Pietro e Matteo Soich, altrimente detta Mirilovich…avendoli non solo diffes, che conservati assieme co' nostri Religiosi in varieardue occasioni, non tanto appresso li Turchi, che n' affligevano con continue avanee et altre estorsioni, quanto contro le persecuzioni de Schismatici, ch' hanno tenato più volte con comandamenti della Porta ottomana di soggetarne alla giurisdizione de loro Vescovi e Patriarchi, oltre l'assistenza ben grande dimostrata sempre verso li poveri schiavi per facilitarli la liberazione con scommodo particolare de loro interessi e profusione del proprio danaro, non avendo in simile congionture risparmiato la proprie vite e sustanze per commun bene. E sicome tante lodi unite a quelle contratesi da sudetti Signori conti Pietro e Matteo, che a contemplazione de medemi Genitori si sono maggiormente affaticati, sono d'alto preggio, cosi per dovuta gratitudine richiede gliene facciamo la presente sottoscrita di nostra proprie mani e bollata co' sigilli maggiori de monasteri, acciò da per tutto venghino riconosciuti per veri difensori della cattolica Religione…" *Acta franciscana Hercegovinae*, sv. I., 626-627.

zabranile mletačkim podanicima prelaženje sa stokom na tursko područje kao i obrađivanje zemlje na njihovom teritoriju. U tom smislu hercegovački Redžep-paša pismenim se putem obratio mletačkim predstavnicima Zadvarja i Vrgorca: „Sada Vam dajemo na znanje da ubuduće ne dozvoljavate vašim ljudima prijelaz turske granice, da niko ne može da ore sultanovu zemlju i napasa stoku na njoj. Ne može biti da stanuju u principovoj državi i da rade sultanovu zemlju i služe se njegovim pašnjacima.“ U cilju izbjegavanja problema i komplikacija, generalni providur Mocenigo također je zabranio Morlacima prijelaz na turski teritorij i u isto vrijeme savjetovao smanjenje stočnog fonda. Međutim, za vlaško stanovništvo stočarstvo je bilo osnovna grana privređivanja. Da bi doskočili zabranama, vlaško je stanovništvo podijelilo porodice. Jedan dio porodice živio je na mletačkom teritoriju, a drugi se vratio u Hercegovinu pod tursko gospodstvo.[721]

Kraj rata nije donio ni očekivano smirivanje prilika na granici. I nakon potpisivanja mira, hajdučke čete potpomognute mletačkim i austrijskim vlastima i dalje upadaju u Hercegovinu i unose nemir na pograničnim dijelovima. U prvoj polovici 18. st. Hercegovina će biti područje na kome će se voditi veći ili manji sukobi, a sve u cilju otpora turskoj vlasti. Tome će pridonijeti brojne zlouporabe i samovoljno ponašanje turskih visokih službenika prema raji, opće slabljenje položaja Osmanskoga Carstva kao i nastojanja europskih vladara da okrenu nepovoljne prilike Carstva u svoju korist, pri čemu su se uvelike oslanjali na domaće ljude i njihov već poznati otpor prema Turcima.[722] Novi tursko-mletački rat (1714.-1718.) u kojem je i ovaj put sudjelovala Austrija donijet će nova stradanja i nova prekrajanja graničnih linija koje će najvećim dijelom oblikovati granice Hercegovine kakve danas poznajemo.

5.4. Teritorijalne promjene

Još dok su trajala turska osvajanja hrvatskog prostora, pojedini dijelovi nekadašnjeg hercegovog teritorija oduzimani su i priključivani drugim oblastima. Tako su nakon pada Klisa 1537. godine te osnutka istoimenog sandžaka, od Hercegovine odvojeni prostori „zapadno od Cetine i imotskog kotara kao i Rama, Neretva, Uskoplje,

[721]G. STANOJEVIĆ, *Dalamcija u doba morejskog rata*, 176-178.
[722]ENES PELIDIJA, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira,* Veselin Masleša, Sarajevo, 1989., 59-60, 74-85.

Prusac i Hlivno.“[723] Ostatak Hercegovine, područja od rijeke Cetine i Zadvarja u Dalmaciji, do Kupresa u Bosni i Mileševa u Srbiji, ostao je u sastavu Hercegovačkog sandžaka. Tek će ratovi u 17. i 18. st. donijeti promjene kojima će rubni dijelovi Hercegovine biti odvojeni od Osmanskoga Carstva i priključeni Mletačkoj Republici. Ta pripajanja utjecat će i na kasnije određivanje granica, tako da će oni prostori koji su nakon razgraničenja u 17. i 18. st. ostali pod turskom vlašću i kasnije biti sastavni dijelovi Hercegovine, dok će dijelovi pripojeni Mletačkoj Republici zauvijek biti izgubljeni i na njih će se proširiti ime Dalmacije.

Završetak Kandijskog rata nije donio značajnije promjene kada je riječ o granicama. One su, s izuzetkom nekih utvrda koje su pripale Mlečanima, ostale gotovo iste kao što su bile i na početku rata. Najvažniji dobitak u Dalmaciji bio je Klis. Međutim, za Osmansko Carstvo na prostoru Dalmacije, nisu bili od važnosti gradovi nego cjelina. Značajnijih gradova na tom prostoru nije bilo, ali je cijeli prostor bio od velike strateške važnosti. Važno je bilo, prije svega u vojnom pogledu, zaštititi osmanske posjede od posjeda mletačke Dalmacije, što je učinjeno zadržavanjem obalnog pojasa kojeg su Turci držali i prije početka rata.[724] Radi uplitanja bosanskih begova koji su se, radi položaja koje su držali, smatrali pozvanima miješati u poslove na granici, razgraničenje započinje tek u svibnju 1671. godine. Tada su došli bosanski Mamud-paša kao turski predstavnik na jednoj strani i mletački opunomoćenik Gianbattista Nani na drugoj strani.[725] Iako ni tada nisu bili izbjegnuti sporovi oko pojedinih područja, granica je ipak uspostavljena jer Mlečani sebi nisu mogli dozvoliti nastavak sukoba. Tijekom ratnih djelovanja, mletačka je trgovina bila prekinuta, tako da su trpjeli velike gubitke koje su nastojali što prije nadoknaditi. Nakon razgraničenja Makarsko primorje i Poljica s izuzetkom Omiša, pa sve do granice s Dubrovačkom Republikom ostali su u turskim rukama, kao i Risan u bokokotorskom zaljevu.[726]Linija razgraničenja povučena nakon Kandijskog rata bit će poznata pod imenom *Linea Nani.*

Iako su Mlečani u ovom ratu osvojili znatno veći teritorij, morali su Turcima prepustiti sva ona mjesta u kojima nisu imali svoju posadu. Budući da je generalni providur Foskolo na početku rata rušio sve osvojene utvrde i gradove, ostavljajući time i njih i njihovu okolicu opustošene, to se nije ubrajalo u mletački posjed. Turci su im

[723]ŽELJKO RAGUŽ, *Hercegovina. Srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, Napredak, Stolac, 1997., 21.
[724]SNJEŽANA BUZOV, „Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata“, u: *Povijesni prilozi*, 12, Zagreb, 1993., 14.
[725]ISTO, 15-16.
[726]ISTO, 20, 23.

prema načelu *uti possidetis* priznali samo ona mjesta u kojima su imali posadu a to je bio već spomenuti Klis te Solin i Kamen.[727] Tek će novi sukob Venecije i Osmanskog Carstva petnaest godina kasnije, donijeti promjene i značajnije proširenje mletačkih posjeda.

Mirovni sporazum u Srijemskim Karlovcima 1699. godine nakon iscrpljujućeg Morejskoga rata donio je nova prekrajanja graničnih crta. Pregovori o razgraničenju započeli su još i prije potpisivanja mirovnog sporazuma. Osmansko je Carstvo nakon poraza kod Sente, nastojalo sukob što prije privesti kraju i započeti pregovore o miru. Kao posrednici u preliminarnim pregovorima pojavili su se Englezi i Nizozemci, koji su za trajanja sukoba trpjeli velike gubitke u trgovini. Turci, kao poražena strana, pristali su priznati saveznicima ono što su osvojili. Tako bi Mlečani, opet prema načelu *uti possidetis,* dobili osvojena područja u Hercegovini a pojedinosti oko uspostavljanja granice trebala su se riješiti ugovorom.[728] Međutim, tada su se umiješali Dubrovčani. Za vrijeme rata Nonković je, ratujući za Mlečane, osvojio pojas od Neretve do Novog što je omogućilo Veneciji da u cijelosti zaokruži dubrovačke posjede, čime je Dubrovačka Republika bila izravno ugrožena. Iako kršćanska, Mletačka je Republika bila stoljetni suparnik Dubrovnika i na sve načine nastojala ga je gospodarski uništiti. Stoga je i razumljivo zašto Dubrovčani, ni po koju cijenu, nisu htjeli imati za susjede svoje dugogodišnje neprijatelje. Za trajanja mirovnih pregovora, diplomacijom su nastojali ublažiti ili eliminirati prisutnost Mlečana u svome zaleđu. Da bi osigurali svoj daljnji opstanak, dubrovački poslanici nastojali su na svoju stranu pridobiti, ne samo Habsburgovce nego i turske predstavnike, koji su prilikom pregovora o razgraničenju trebali štititi i njihove interese. Zahvaljujući mudroj diplomaciji uspjeli su, još prije početka pregovora, osigurati jamstva da Mletačka Republika neće dobiti područja u Hercegovini, koja je osvojila tijekom rata a koja bi izravno ugrozila Dubrovnik. Na zagovaranje Portinog poslanika Maura Kordata u korist Dubrovnika, veliki je vezir jasno stavio do znanja da će štititi interese Dubrovnika. (Izjavio je: „Znam dobro da su zatvoreni i skučeni, mi ćemo ih držati u pamet, naši su.“)[729]

Koliko su Mlečani bili upoznati s nastojanjima Dubrovčana nije poznato, ali je sigurno da su bili svjesni da će Dubrovnik pokušati učiniti sve, kako bi se na neki način osigurao od neželjenih susjeda. Venecija je, još na samom početku pregovora 10.

[727]SEID M. TRALJIĆ, „Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI i XVII stoljeću“, Poseban otisak, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 20, Zadar, 1973., 457.
[728]GRGA NOVAK, *Borba Dubrovnika za slobodu*, Rad JAZU, knjiga 253, Zagreb, 1935., 140.
[729]ISTO, 141-143.

studenoga 1698. godine ishodila od cara obećanje da s Turskom neće sklopiti mir „dok sve ne bude spremno za potpis“.[730] To je obećanje dalo varavu nadu Mlečanima da će ipak uspjeti dobiti osvojene posjede, ali daljnji tijek pregovora nije išao njima u prilog.

Sve strane vrlo brzo su se složile oko mjesta koje će činiti tromeđu između Austrije, Mletačke i Osmanskog Carstva i kuda bi granica trebala prolaziti. Međutim, problem je nastao kada je trebalo utvrditi granicu od Neretve do Boke kotorske, gdje je svaka strana nastojala dobiti što veći dio teritorija. Mlečani su zahtijevali da cijelo dubrovačko zaleđe od Gabele do Novog, zajedno s Popovom i Trebinjem pripadne njima. Tome su se odlučno usprotivili turski predstavnici, dok je stav austrijskog poslanstva u početku bio neutralan. Nakon zbližavanja austrijskog predstavnika Marsiglia s Dubrovčanima, Austrijanci su pokušali ubijediti Mlečane da ne treba zaoštravati odnose radi jednog nevažnog područja bez ijedne značajnije utvrde.[731] Dok je mir s drugim uključenim stranama postignut već u siječnju 1699.Godine, dogovora s Venecijom nije bilo. Budući da su sve tri sile imale velike interese, pregovori su potrajali još nekoliko dana, odnosno onoliko koliko je trebalo da se Venecija privoli na potpisivanje sporazuma, do čega je došlo 7. veljače 1699. godine.[732]

Prema odredbama ugovora sklopljenog između sultana Mustafe II. i Venecije 26. veljače 1699. godine, dogovoreno je da se od tvrđave Knin preko Vrlike, Sinja, Zadvarja, Vrgorca te sve do Čitluka povuče pravolinijska crta. Granica je određena na način, da unutar povučene linije prema mletačkom posjedu i moru svi kašteli, kule, tvrđave i naselja ostanu Mlečanima, dok posjedi koji ostaju izvan te linije ostaju u rukama Osmanskoga Carstva. Svaki budući pokušaj mijenjanja granica - proširivanja ili sužavanja - neće se tolerirati ni s jedne strane, a gore navedena linija ima se označiti jasnim oznakama poput stupova, kanala ili drugim obilježjima, ovisno o konfiguraciji terena. Kako bi se omogućilo da tvrđave koje ostaju u posjedu Venecije imaju odgovarajući prostor i ispred samih tvrđava, dogovoreno je da će prilikom razgraničenja biti određen prostor od jednog sata pravolinijskog ili polukružnog hoda, opet ovisno od konfiguracije terena. Bitna odredba mirovnog ugovora, koja će kasnije značajno utjecati na konačne granice između Hercegovine i susjedne joj Hrvatske, bila je deveti prijedlog, odnosno član kojim seodređuje, da teritorij Dubrovačke Republike mora biti

[730]ISTO, 148.
[731]V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika*, I.,193.
[732]G. NOVAK,*Borba Dubrovnika za slobodu,* 161-163.

povezan s turskim teritorijem.[733] Tom odredbom jasno je stavljeno do znanja, iako se izrijekom to ne navodi, da područja u dubrovačkom zaleđu, odnosno Popovo i Trebinje imaju pripasti Osmanskom Carstvu, čime se mletački posjedi odvajaju od dubrovačkih posjeda.

Ubrzo su određena i povjerenstva koja su na terenu trebala povući ranije dogovorenu liniju razgraničenja. Za glavnog austrijskog predstavnika određen je grof Ferdinand Marsigli, dok je mletački povjerenik za razgraničenje bio Giovani Grimani. Tursko povjerenstvo činili su uglavnom najvažniji uglednici Bosanskog pašaluka.[734] Nakon što su određena povjerenstva sve tri strane, počelo je i povlačenje linija na terenu. Na potezu od Knina do (Neretve) Gabele postavljeno je više kamenih gomila kao oznake granične međe, što je bilo završeno do listopada iste godine (1699). Tako je uspostavljena već spomenuta linija razgraničenja koja je išla od tromeđe Medvjeđa glavica kod Knina, preko Vrlike, Sinja, Zadvarja, Vrgorca i Gabele.[735]

Unatoč ranije postignutom dogovoru, Mlečani su još jednom pokušali zadržati osvojena područja u svom posjedu. Tražili su da zadrže vojne posade u Popovu polju i Trebinju čime bi odsjekli dubrovački posjed od direktnog dodira s turskim, što je nakratko dovelo do prekida razgraničenja. Turska delegacija predvođena pregovaračem Osman-agom Resulbegovićem odlučno se usprotivila mletačkom zahtjevu. Pod pritiskom Austrije, a i radi nepopustljivosti turskih predstavnika, Mlečani su morali u konačnici povući svoje snage iz Popova i Trebinja, što je urađeno tek 21. siječnja 1701. godine.[736]

Područje Boke kotorske koje je sve do Karlovačkog mira pripadalo Bosanskom pašaluku, pripalo je Mlečanima. Tako su im pripali Kotor, Risan, Herceg-Novi[737] kao i Gabela, Vrgorac, Zadvarje, Nutjak, Sinj, Knin, Zvonigrad, Drniš, Ostrovica, Nadin, te Vrana, Zemunik, Skradin, Gornji Obrovac i Klis.[738] Tom prilikom od Hercegovačkog sandžaka oduzeti su Herceg-Novi, Gabela i još neka manja mjesta kao Slivno, Vidonje i

[733] *Miscellanea*, svežanj 25, listovi 230-231. Prijevod 8. i 9. točke iz mletačkog arhiva mirovnog ugovora donosi i G. NOVAK, *Borba Dubrovnika za slobodu*, 161-162.
[734] E. PELIDIJA, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira,* 41.
[735] *Miscellanea*, svežanj 25, listovi 235-237; Detaljan prikaz granice sa svim objašnjenjima mjesta kuda je prolazila granična crta dao je EŠREF KOVAČEVIĆ, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Svjetlost, Sarajevo, 1973., 116-151.
[736] E. PELIDIJA, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira,* 42.
[737] *Miscellanea*, svežanj 25, list 232.
[738] E. PELIDIJA, *Bosanski ejalet,* 43.

Dobrane u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji.[739] Linija povučena nakon Morejskog rata dobila je ime po mletačkom predstavniku i poznata je pod imenom *LineaGrimani*.

Unatoč postignutom sporazumu povučena granica neće biti i konačna. Nakon još jednog mletačko-turskog rata (1714.-1718.) pogranična područja Hercegovine ponovno će postati predmetom pregovora zaraćenih strana koja će, svaka na svoj način, nastojati dobiti dio Hercegovine za sebe. U to će se opet umiješati i stari poznanici Dubrovčani, koji će, kao i nekoliko godina ranije, nastojati izbjeći nepoželjne susjede. Mlečani su i u ovom ratu osvojili dio dubrovačkog zaleđa koji su na svaki način nastojali zadržati u svojim rukama. Ovim je ratom Venecija iscrpila svoje vojne i gospodarske snage što je od nje napravilo drugorazrednu državu, koja više nije mogla značajnije utjecati na ishod pregovora u svoju korist.

Sukobi na granici Hercegovačkog sandžaka trajali su do 1718. godine. Mlečani su još krajem 1716. potpomognuti domaćim ljudima uspjeli osvojiti Popovo, a pokušaji osvajanja Trebinja ostali su bezuspješni. Jedini značajniji uspjeh koji su Mlečani polučili bilo je osvajanje Imotskog 1717. godine.[740]

Nakon višegodišnjih sukoba, Porta je u siječnju 1718. godine predložila Beču da se započnu mirovni pregovori po načelu *uti possidetis* što je odgovaralo objema stranama, ali ne i Mlečanima. Dogovoreno je da se pregovori vode u Požarevcu, a kao posrednici se i ovaj put pojavljuju predstavnici Engleske i Nizozemske.[741] Tijekom pregovora Mlečani su tražili da zadrže sve posjede koje su tijekom rata zauzeli u Hercegovini, ali turski pregovarači nisu pristajali da se dubrovački i turski teritorij razdvaja, na bilo kojem dijelu. Budući da Mlečani ni s jedne strane nisu imali podršku u svom zahtjevu, morali su popustiti i prepustiti Turcima dio osvojenog teritorija. Do konačnog potpisivanja mirovnog ugovora došlo je 21. srpnja 1718.[742]

Za određivanje granica Hercegovine, najvažnija je bila druga odredba mirovnog ugovora u kojoj stoji da će posjedi dubrovačke gospode ostati povezani s turskim posjedima, kako je to bilo određeno još mirom u Srijemskim Karlovcima. Istom odredbom određeno je da se mletačke posade moraju povući iz Popova polja, Carina, Hutova i Zubaca te jednog uskog pojasa koji se protezao od strane Herceg-Novog i

[739]ISTO, 46; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi*…, 64.
[740] O tijeku rata te sudjelovanju i ulozi domaćeg življa više E. PELIDIJA, *Bosanski ejalet,* 149-235.
[741]ISTO,240.
[742]ISTO,248-249, 251. Na drugom mjestu Pelidija navodi da je to bilo 21. lipnja E. PELIDIJA, Bosanski ejalet od 1593.god. do Svištovskog mira 1791. god., u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 161. Isti podatak donosi i J. TADIĆ, „Austrijsko-turski ratovi u prvoj polovini XVIII. stoljeća“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., 833.

Risna, kako bi se zadržala neprekinuta veza s Dubrovnikom.[743] Mlečani su morali porušiti utvrde koje su podigli u ratu i povući se iz Neuma i Kleka na sjeveru i Sutorine na jugu. Na taj način Dubrovačka Republika se osigurala od nepoželjnih susjeda, a Bosanski je pašaluk dobio dva izlaza na more.[744]

Samo razgraničenje počelo je sredinom prosinca 1718. godine. I ovaj put su određena povjerenstva koja su na terenu trebala povući dogovorene linije razgraničenja. Glavni povjerenik na mletačkoj strani bio je Alvise Mocenigo a na turskoj Mehmed-efendija Šaba. Kako je i bilo predviđeno ugovorom, Mlečani su se povukli iz Popova, Hutova, Carine, Zubaca i okoline Trebinja gdje su se smjestile turske posade. Mlečani su dobili Klek „odakle se vukla uska zemljišna pruga do Žopske gore iznad Metkovića i dalje se spajala sa teritorijem mletačkih mjesta Vrgorca, Imotskog, Sinja, Vrlike i Knina.“[745] Mlečani su uspjeli zadržati Imotski i dobiti Trilj na Cetini na koji će se također proširiti ime Dalmacija, a povučena linija dobila je i ovaj put ime po mletačkom povjereniku i postala poznata pod imenom *Linea Mocenigo*.

Granica povučena nakon Mletačko-turskog rata 1718. godine u najvećoj je mjeri ostala nepromijenjena do današnjih dana. Manje korekcije rađene su i kasnije tijekom stoljeća, ali one nisu značajnije utjecale na graničnu među, barem kada je riječ o južnoj Hercegovini. Tek će u 19. i 20. st. doći do novih promjena granica kada će od Herecegovine biti odvojeni sjeveroistočni dijelovi: Goražde, Foča, Pljevlja i Prijepolje, dijelovi Duvna,te dijelovi koji se danas nalaze u Crnoj Gori: Nikšić, Piva i Banjani. Poslije II. svjetskog rata od Hercegovine će biti odvojena i Sutorina.[746]

[743] *Miscellanea*, svežanj 25, listovi 238-239.
[744] E. PELIDIJA, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira,* 253.
[745] ISTO, 257.
[746] Ž. RAGUŽ, *Hercegovina*, 21.

ZAKLJUČAK

Prostor današnje Hercegovine u srednjem je vijeku obuhvaćao Hum i Travunju, oblasti kojima su vladali domaći knezovi. Krajem 14. i početkom 15. st. sve više se počinje uzdizati velikaška kuća Kosača, koja će na račun susjednih velikaša širiti svoje posjede i za čije će ime usko biti vezana sudbina Hercegovine. U vrijeme najznačajnijeg vladara iz te kuće Stjepana, Hercegovina je obuhvaćala dijelove Dalmacije, Crne Gore, Bosne i Srbije.

Od svojih prvih početaka Hercegovina je bila poprište sukoba i sudaranja različitih svjetova i svjetonazora, koji su doveli do miješanja različitih konfesija. S jedne strane pravoslavlje, koje za razdoblja dinastije Nemanjića sve više širi svoj utjecaj poglavito u istočnim dijelovima, s druge strane krstjani, pripadnici Crkve bosanske koje se zavisno od političkih prilika štiti ili progoni i na kraju katolici koji s dolaskom franjevaca sve više postaju važan činilac u životu zemlje. Svaka od ovih konfesija nastojala je izboriti se za što bolji položaj u društvu i učvrstiti se. Pravoslavna crkva unatoč nastojanjima nije uspjela potisnuti Katoličku koja je jedina imala kakvu-takvu organizaciju na ovom prostoru. To potvrđuje i postojanje franjevačkih samostana u Stonu, Novom, Imotskome, Ljubuškome, Mostaru i Konjicu, koji niču već u prvoj polovici 14. st. Povoljniji položaj Katoličke crkve posebno se osjeća u zapadnom dijelu Hercegovinegdje djeluje odana joj vlastela i gdje se utjecaji druge dvije konfesije gotovo i ne osjećaju.Odnos snaga poremetit će nova opasnost koja je zaprijetila s istoka i koja će u značajnoj mjeri obilježiti povijest Hercegovine za narednih nekoliko stoljeća.

Radi nesloge velikaša i njihovih stalnih razmirica turski se velikodostojnici pozivaju kako bi pomogli u rješavanju sporova između zavađenih strana. Iako dolaze kao saveznici, vrlo brzo oni preuzimaju glavnu ulogu i autoritativno odlučuju o događanjima u zemlji. Vremenom su nametnuli svoja pravila, koja se ili moralo prihvatiti i priznati ih za gospodare ili odbiti i upustiti u otvoreni sukob s jačim protivnikom. Kada je već svima bilo jasno da će dojučerašnji saveznici u svom osvajačkom pohodu pregaziti Hercegovinu, pokušalo se organizirano oduprijeti i spasiti što se spasiti može. Međutim, tada je već bilo kasno. Hercegovina, razdirana

unutrašnjim krizama i svađama velikaša, nije bila u stanju pružiti značajniji otpor sili koja će malo-pomalo osvajati dijelove zemlje. Ni pokušaj kršćanskih vladara da se pomogne u obrani nije urodio plodom. Pad utvrde Koš 1490. označio je definitivni pad Hercegovine, koja je nakon višegodišnjih pljačkaških pohoda i ratnih akcija ostala pusta i razorena. Veliki dio katoličkog življa s prostora Trebinjske i Stonske biskupije bježao je pred pljačkaškim provalama tražeći spas na susjednim područjima. Još i prije konačnog pada novi su gospodari pozivali narod da se vrati. Iako su neki odgovorili na poziv, stanovit broj sela i dalje je ostao pust a na njihova mjesta Turci će naseljavati vlaško stanovništvo, što je značajno utjecalo na promjenu u strukturi stanovništva.

S promjenom vlasti dolazi do promjena u društvenom položaju kršćanskog stanovništva koje sada ima status zimija kojima nove vlasti, sve dok poštuju zimijske odredbe, jamče sigurnost. Vremenom će povećanje poreznih obveza,koje je bilo u uskoj vezi s opadanjem vojne moći Osmanskoga Carstva i njegovog sve slabijeg financijskog stanja, kaoi sve brojnije zlouporabe lokanih moćnika, sve više otežavati njihov položaj. Tursko osvajanje imalo je odjeka i na vjerske prilike koje postaju sve nepovoljnije kada je riječ o katoličkom stanovništvu. Do sredine 16. st. na prostoru Hercegovine ne djeluje više nijedan katolički samostan, dok u isto vrijeme počinju nicati pravoslavni manastiri koji će postati glavna središta širenja pravoslavlja poglavito na prostoru Trebinjske biskupije. Povremeni obilasci i biskupska izvješća daju tek naslutiti kako i u kakvim je uvjetima živio puk pod turskim gospodstvom. Radi straha od progona i nasilja biskupi nisu obilazili povjerene im krajeve, a svećenici, od kojih su neki ostali, često su bili izloženi svakojakim nasilju i ometani u svome radu. U takvim prilikama u pojedinim krajevima vjernici i po nekoliko desetljeća ne bi vidjeli svećenika, niti bi primali sakramente, tako da se veliki dio stanovništva na prostoru Trebinjske biskupije sve više priklanja pravoslavnom svećenstvu koje je brojčano bilo u prednosti nad katoličkim. To je i razlog zašto sve više katolika na tom prostoru postupno prelazi na pravoslavlje omogućujući pravoslavnom kleru i Crkvi da se učvrsti i na taj način vrši još veći pritisak na preostalo katoličko stanovništvo. Katolička je crkva u takvim prilikama bila nemoćna, jer ne samo da nije raspolagala s dovoljno svećenika na terenu, nego se suočavala i s neodgovornošću pojedinih biskupa od kojih su neki, u želji da dođu na položaj, svojim djelovanjem nanosili još veću štetu katolicima. U onim župama u kojima je djelovao makar i jedan svećenik, katolici su se održali.

Hercegovački su franjevci radi gubitka svojih samostana prisiljeni povući se u susjedne, primorske samostane iz kojih će nastaviti djelovati i skrbiti o katoličkom puku

u zapadnom dijelu Hercegovine.To se odnosi prije svega na nove samostane hercegovačkih franjevaca podignute na jadranskoj obali u Zaostrogu, (u blizini Gradca) i u Živogošću (u blizini Podgore).Oni su zahvaljujući ahdnami, koju su dobili neposredno nakon pada Bosne 1463., imali neku vrstu pokrića i često su se na nju pozivali u obranu svojih prava. Franjevce se smatralo nepouzdanim elementom pod sumnjom da surađuju s „neprijateljima“ zemlje i špijuniraju u koristi zapadnih sila. Franjevci su uvijek morali biti na oprezu te često mitom i „darovima“ kupovati ne samo svoju sigurnost nego i sigurnost katoličkog puka. Često su bili na udaru domaćih muslimana, koji su nastojali materijalno se okoristiti na njihov račun, upadali u njihove samostane, uznemiravali ih i vršili nasilja. Iako su više institucije vlasti katolike i franjevce često uzimali u zaštitu i pod prijetnjama kazni zabranjivali takvo postupanje prema njima, od samovolje lokalnih moćnika nisu ih mogli zaštiti. Katolicima jest bila omogućena vjerska sloboda, ali je ona bila ograničena i zavisila je od dobre volje njihovih gospodara. Pored pisama zaštite, koje osmanski sultani šalju, ipak je nemoguće ne uočiti njihovu dvoličnost kada je u pitanju njihov odnos prema franjevcima. Dok ih s jedne strane štite, o čemu svjedoče brojni turski dokumenti izdani upravo u tom cilju, s druge strane naređuju i njihova kažnjavanja i rušenje crkvenih objekata. Zatim pojedini sultani pod utjecajem pravoslavnog patrijarha određuju i za katolike obvezu plaćanja poreza pravoslavnom kleru. Pravoslavna je Crkva u Osmanskom Carstvu imala povoljniji položaj u odnosu na Katoličku i kao takva nastojala je podvrći katolike pod svoju jurisdikciju i prevesti ih na pravoslavnu vjeru. Katolici su se tijekom 16. i 17. st. nebrojeno puta uspjeli othrvati njihovim nastojanjima, ali su u par navrata ipak morali platiti dažbine predstavnicima pravoslavnog klera i to najviše radi carskih pisama kojima se to odobravalo. Da bi se zaštitili, katolici su morali plaćati visoke novčane iznose od čega su najviše profitirali turski predstavnici, koji su naplaćivali i od jednih i od drugih.

Na nizu primjera razvidno je da neki stanovnici Hercegovine koji nisu nastradali ili pobjegli tijekom osvajanja, nastoje i pod novim gospodarima sačuvati svoj stari položaj i privilegije. Da bi se to postiglo prelaze na islam. U početku je želja za očuvanjem položaja i posjeda bila jedan od glavnih motiva prijelaza na islam.Kako su se prilike mijenjale tako se povećavao i broj onih koji su prihvaćali vjeru novih gospodara. To prije svega treba pripisati sve težem položaju naroda koji je sve više trpio pod poreznim opterećenjima koja su se redovito povećavala. Prihvaćanjem islama oslobađani su glavarine, devširme i drugih nameta koje su kao kršćani bili dužni plaćati.

Iznos drugih nameta propisanih šerijatom značajno bi bio smanjen što je u velikoj mjeri utjecalo na odluku da se prijeđe na islam. Bez obzira na njihove razloge, u Hercegovini nije bilo masovnih prijelaza na islam kao što je to bio slučaj u Bosni. To treba zahvaliti blizini granice i mogućnosti da se gotovo u svakom trenutku prijeđe na područje pod kršćanskim vladarima, što je posebno bilo izraženo u 17. st. kada velik broj katolika napušta Hercegovinu i preseljava na susjedna područja. Nemali broj onih koji su primali islam nisu se u potpunosti odricali katoličkih običaja, nego su i dalje u tajnosti ispovijedali staru vjeru. Bilo je i onih koji su se prvom prilikom vraćali na katoličku vjeru,što pokazuje da su prelasci na islam više bili splet nesretnih okolnosti nego odraz istinske želje za prihvaćanjem nove vjere. Najveća koncentracija muslimanskog življa bila je u gradovima što je značajno utjecalo na njihov izgled, jer se usporedo sa širenjem islama širi i islamska kultura, koja najviše dolazi do izražaja na području građevinarstva.

Odnos turskih vlasti spram katolika u velikoj je mjeri zavisio od položaja države i stanja na bojnom polju. Sa svakim vojnim porazom koje je Osmansko Carstvo doživljavalo prilike su se pogoršavale, što je dovodilo do sve izraženije hajdučije i otpora prema turskoj vlasti. Gotovo cijelo17. st. obilježeno je sukobima i nemirima koji su imali za cilj oslobađanje od turske vlasti. Za trajanja nemira, turskom i hajdučkom uznemiravanju, pa čak i nasilju, jednako su bili izloženi i svećenici i narod. Upravo su hajduci u Popovu pogubili župnika Iliju Boškovića. Bez imalo suosjećanja prema svojim sunarodnjacima, hajduci su jednako robili i kršćane kao i Turke i prodavali ih u roblje. Mnogi od njih završavali su kao robovi na galijama ili u kućama napuljskih vlasnika. Tijekom posljednjeg mletačko-turskog sukoba u 17. st., Mlečani su se povezali s domaćim katoličkim predstavnicima koji su bili spremni pružiti otpor turskoj vlasti, tako da veliki broj katolika predvođenih svećenicima prelazi na mletačku stranu. Razlozi za prijelaz na mletački teritorij nisu bili samo obećanja mletačkih vlasti kojima su nastojali privući što više naroda, nego i prilike u kojima je narod živio. Nastojanjima pravoslavnih mitropolita da ih podloži svojoj vlasti treba pridodati turska nasilja, glad i kugu koji su bili gotovo neizostavni pratioci ratova, te brojne hajdučke upade koji često nisu pravili razliku između kršćana i muslimanskog dijela stanovništva. Tijekom Morejskog rata Hercegovinu je napustilo na tisuće katolika što je dovelo i do promjene u socijalnom sastavu stanovništva. Ostala je sirotinja, čiji su položaj olakšavali samo njihovi svećenici, koji su svojim trudom i zalaganjem sačuvali veliki dio naroda u Hercegovini u katoličkoj vjeri. Sukobi tijekom 16. i 17. st. utjecali su i na teritorijalni

opseg Hercegovine,donoseći česte mijene njezinih granica. Pojedini dijelovi Hercegovine oduzimani su i priključivani susjednim zemljama, a potpisivanje mira nakon Morejskog rata 1699. godine, povučena je linija razgraničenja koja će i kasnije utjecati na nesigurnu sudbinu Hercegovaca s obje strane antagonističkih granica.

Kada razmatramo povijesne nedaće s kojima su se nosili hercegovački Hrvati katolici i njihovi svećenici vidimo da je njihov život i rad bio, bez fraze, neprestana a stoljećima duga borba za preživljavanje. Siromaštvo je „stanovalo“ u svakom dijelu Hercegovine. Ovdje se za vrijeme turske vladavine stoljećima živjelo takoreći bez vlastitog ognjišta, ali zato sa svećenstvom koje je bilo bogato u vjeri da radi za svoj narod uzvišena djela. Upravo ova misao najbolje oslikava teške životne prilike Hrvata katolika i svećenika u Hercegovini. Ovdje se stoljećima živjelo i djelovalo pod teretom brojnih nameta i različitih nepravdi. Ovdje je narod stotinama godina bio ponižavan, progonjen i mučen, više gladan nego sit, a u stalnom strahu od onoga što mu donosi sutra. Hercegovačko svećenstvo, jedina narodna inteligencija, nije živjelo u izobilju. Ono nije imalo puno, a i ono malo što su imali oduzimano je najčešće silom na „more turciko“, tj.na turski način. Na nizu brojnih primjera razvidno je da se Hercegovcima nije mogla oduzeti vjera u pobjedu pravde i prava na slobodan život u svojoj zemlji. Mnogi koji nisu mogli ili nisu htjeli trpjeti turske zulume, ni česte upade hajdučkih skupina s različitih strana, napustili su svoje domove u potrazi za boljim životom na drugoj strani granice Osmanskoga Carstva. Ostala je hercegovačka sirotinja koja će zajedno sa svojim svećenstvom sačuvati svoje skromne domove da bi u njima i oko njih 1875. pokrenula poznati Hercegovački ustanak i njegove oslobodilačke ideje prelila na cijelu Bosnu.

Prilog 1

Karta 1: Srednjovjekovne humske župe(Izvor:Pavo Anđelić – Marijan Sivrić – Tomislav Anđelić,*Srednjovjekovne humska župe*, Mostar, 1999.)

Prilog 2

Karta 2. Osmanska osvajanja do sredine 16. st. (Izvor: Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo,* Golden marketing, Zagreb, 1998., 123.)

Prilog 3

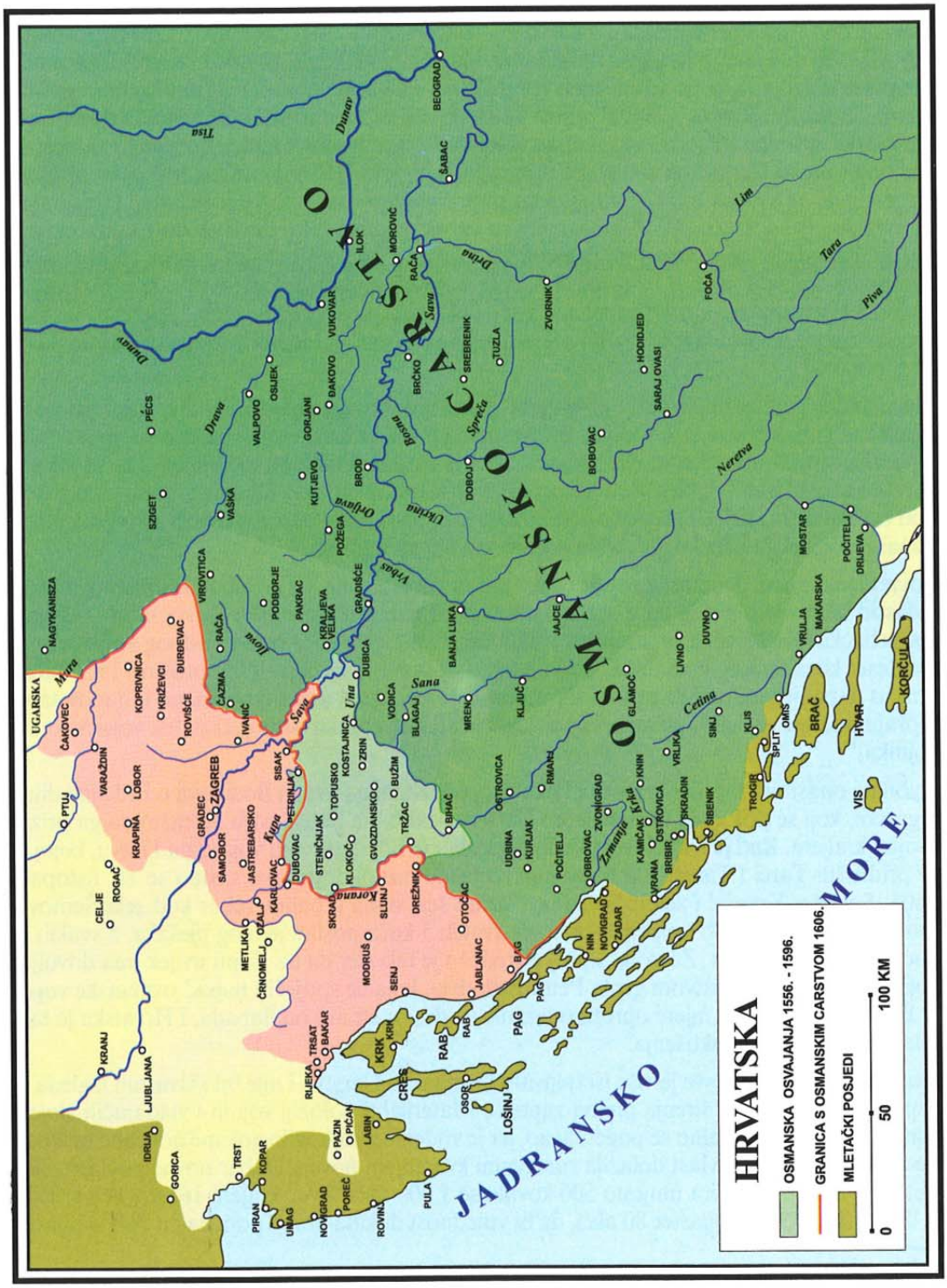

Karta 3. Mletački posjed početkom 17. st. (Izvor: Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo,* Golden marketing, Zagreb, 1998., 177.)

Prilog 4

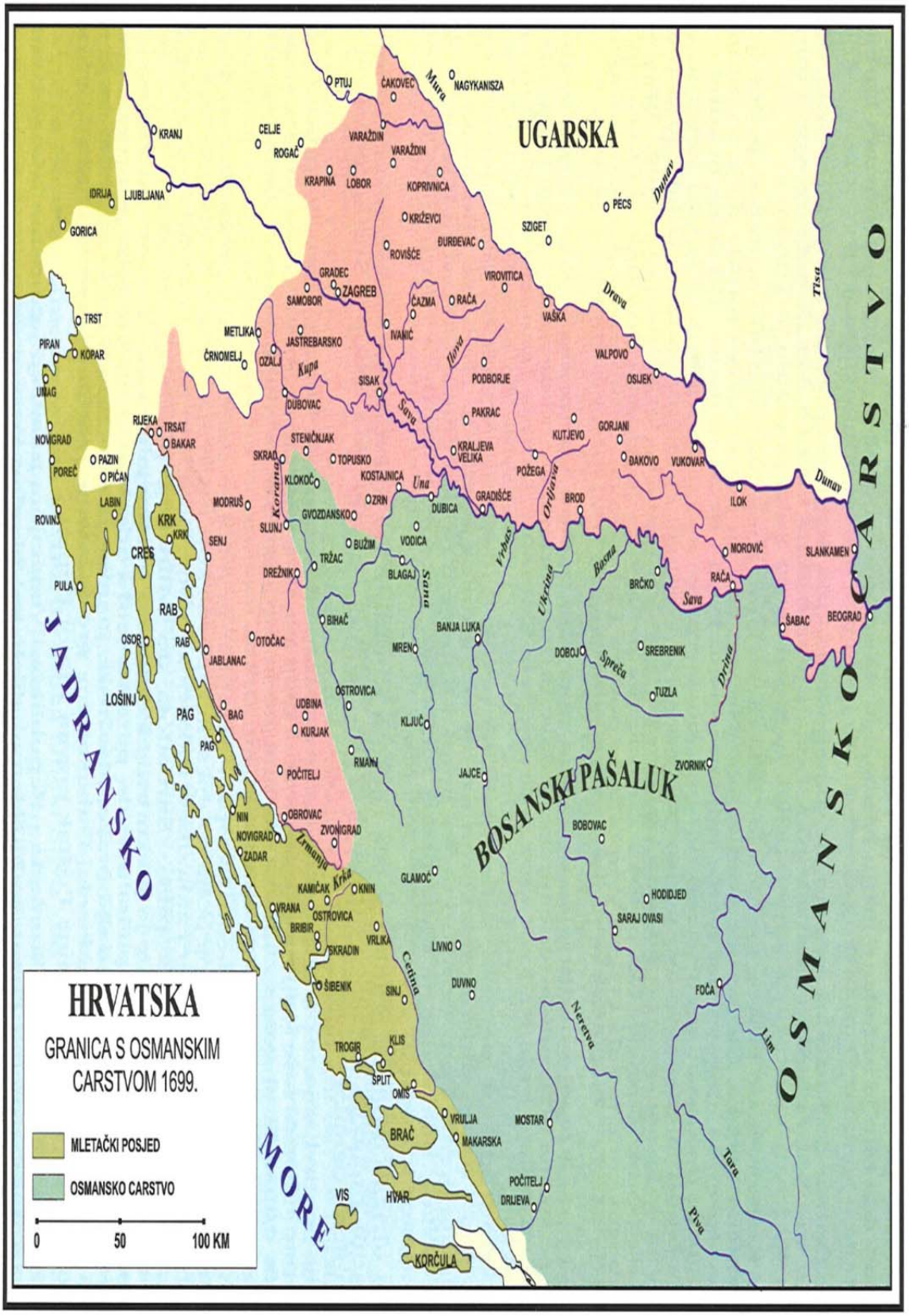

Karta 4. Granica razgraničenja prema miru u Srijemskim Karlovcima 1699. (Izvor: Ive Mažuran, Hrvati i Osmansko Carstvo, Golden marketing, Zagreb, 1998., 278.)

Prilog 5

Karta 5: Granice današnje Hercegovine (Izvor: Željko Raguž, Hercegovina. Srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana, HKD Napredak, Stolac, 1997.

Prilog 6

Slika 1. Kameni oltar iz 16. st. u Hutovu, mjesto Vrutak. U stijeni iznad oltara uklesan je znak križa (fotografija: Dijana Pinjuh, 2009.).

Prilog 7

Slika 2. Karađoz-begova džamija u Mostaru, izgrađena 1557./58. (fotografija: Dijana Pinjuh, 2011.)

Prilog 8

Slika 4. Stari most u Mostaru kojeg je na molbu građana Mostara polovicom 16. st. dao izgraditi sultan Sulejman Zakonodavac (fotografija: Dijana Pinjuh, 2011.)

Prilog 9

Slika 5. Kriva ćuprija na donjem toku rijeke Radobolje u Mostaru (fotografija: Dijana Pinjuh, 2012.)

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

Acta turcica: izvorni dokumenti (15.-17. stoljeće) u franjevačkim samostanima Makarske, Zaostroga i Omiša. Prijevod dokumenata s turskog jezika napravio Hazim Šabanović. Prijevodi se čuvaju u knjižnici makarskog samostana.

Miscellanea, Državni arhiv u Zadru

Objavljeni izvori:

Acta franciscana Hercegovinae, (prir. Bazilije S. Pandžić), sv. I., 1209.-1699., ZIRAL, Mostar, ²2009.

ALIČIĆ,AHMED S., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69*., Islamski kulturni centar, Mostar, 2008.

ISTI,*Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina,* Orijentalni institut,Sarajevo, 1985.

BENIĆ, BONO, *Ljetopis sutješkog samostana* (prir. I. Gavran), Sarajevo – Zagreb, 2003.

ČELEBĪ, EVLIJĀ, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1996.

DESNICA, BOŠKO, *Istorija kotarskih uskoka 1646-1684*, sv. I.,Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, treće odeljenje, knjiga XIII, Beograd, 1950; sv. II., Beograd, 1951.

FARLATI, DANIELE, *Illyricum sacrum*, sv. IV., Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 1769.; sv. VI.,Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 1800.

FERJANČIĆ, BOŽIDAR, (ur.), *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, sv. II., Posebna izdanja, knj. CCCXXIII, SANU, Beograd, 1959.

FERMEDŽIN, EUSEBIUS, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium, Zagrabiae, 1892.,

JAČOV, MARKO,*Le missioni catoliche nei Balcane durante la guerra di Candia (1645-1669)*, vol. I.-II., Stude et testi 353, Biblioteca apostolica Vaticana, Vaticano, 1992.

ISTI, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u rimu o Srbima 1622-1644*., sv. I., Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II. odeljenje, knj. XXVI., Beograd, 1986.

Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, prir. B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić, H. Šabanović, Orijetalni institut, Monumenta turcica historiam slavorum meriodionalium illustrantia, Tomus primus, Serija I, Zakonski spomenici, sv. 1, Sarajevo, 1957.

KOVAČIĆ,SLAVKO, *Najstariji izvještaji o stanju makarske biskupije u Tajnom vatikanskom arhivu (1626.-1658.*), Split, 1975.

LAŠVANIN, NIKOLA, *Ljetopis*, (prir. Ignacije Gavran), Sarajevo - Zagreb, 2003.

MATASOVIĆ, JOSIP, *Regesta Fojnicensia*. Acta Turcica, Bosnensia et latina ex archivo conventus fratrum minorum de observantia spiritus S. Fojnicae, Bosnae Argentinae, u: *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, Beograd, 1927., 103-535.

MIKLOSICH, FRANZ, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Apud Guilelmum Braumüller, Viennae, 1858.

MUJIĆ, MUHAMED A., *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*., Mostar, 1987.

Regesta sidžila mostarskog suda. Fragmenti iz 1044-1207 (1635-1783), obradio Hivzija Hasandedić.

SMIČIKLAS, TADE, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. II., (1101-1200), JAZU, Zagreb, 1904.

ŠIŠIĆ, FERDO, *Letopis popa Dukjlanina*, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zagreb, 1928.

ZLATOVIĆ, STIPAN, „Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja“, *Starine*, XXIII, Zagreb, 1890., 1-38.

ZLATOVIĆ, STIPAN, „Kronika o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-1686)“, *Starine JAZU*, knjiga XXI., Zagreb, 1889.

Članci:

ALIČIĆ, AHMED S., „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Orijentalni institut, Sarajevo, 1991., 125-192.

ISTI, „Širenje islama u Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiiju*, 41, Orijentalni institut, Sarajevo, 1991., 67-73.

ISTI, „Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Etnologija, Nova serija, sv. XXIV/XXV, Sarajevo,1969./1970., 97-134.

ISTI, „Nahija Drežnica pod osmanskom upravom“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Etnologija, n. s., 37, Sarajevo, 1982., 3-14.

BARKAN,OMER LUFTI „Čifluk (Çiftlik)“, u: *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, II., Sarajevo, 1950., 287-298.

BARUN, ANĐELKO, „Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja hercegovačkih franjevaca 1844 godine“, u: *Zbornik radova Franjevci i Hercegovina*, Mostar, 2009., 37-50.

BOŠKOV, VANČO, „Pitanje autentičnosti Fojničke Ahd-name Mehmeda II iz 1463, godine“, u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XXVIII-XXX, Sarajevo,1979., 87-103.

BRKOVIĆ, MILKO, „Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema Bosni i Humu“, u: *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, (prir. Franjo Šanjek), Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, Sarajevo - Zagreb, 2005., 129-178.

BUZOV, SNJEŽANA**,** „Vlaško pitanje i osmanlijski izvori“, u: *Povijesni prilozi*,11, Orijentalni institut, Sarajevo, 1992., 39-60.

ISTI, **„**Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata“, u: *Povijesni prilozi*,12, Zagreb, 1993., 1-35.

DŽAJA, SREĆKO M., „Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do Austro-Ugarske okupacije“, u: *Croatica Christiana periodica*, XVI/30, Zagreb, 1992., 153-178.

ISTI, „Fojnička Ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike“, u:*Bosna franciscana*, 31, Sarajevo, 2009., 103-128.

DRAČEVAC, ANTE, „Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija“, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije,*(prir. Ivica Puljić), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988**.**, 83-90.

DRAGANOVIĆ, KRUNOSLAV, „Izvještaj apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni godine 1623. i 1624.“, *Starine*, XXXIX, Zagreb, 1938., 1-48.

ĐURĐEV, BRANISLAV, „Položaj i uloga srpske crkve pod turskom vlašću u XV. i XVI. stoljeću“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., 102-109.

FILIPOVIĆ, NEDIM, „Pogled na osmanski feudalizam“, u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, IV, Sarajevo, 1952., 5-146.

ISTI, „Bosanski pašaluk“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959., 582-598.

ISTI „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“, u: *Godišnjak ANUBiH*, XII, Sarajevo, 1974., 127-222.

ISTI, „Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima“, u: *Godišnjak ANU BiH*, knjiga XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11, Sarajevo, 1976., 385-416.

FILIPOVIĆ, NENAD, „Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 41,Orijentalni institut, Sarajevo, 1991., 53-65.

HADŽIBEGIĆ, HAMID, „Džizija ili harač“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*,III-IV,Sarajevo, 1952.-53., 55-136.

ISTI, „Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju,* VIII/IX, Orijentalni institut, Sarajevo, 1959., 63-109.

HANDŽIĆ, ADEM, „Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1-2, Beograd, 1974., 60-69.

ISTI, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43/1992-93., Sarajevo, 1995., 119-153.

ISTI, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII. stoljeća“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33, Sarajevo, 1984.,129-146.

HASANDEDIĆ,HIVZIJA, „Stari most u Mostaru“, u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XVII/1966.-1967., Sarajevo, 1969.,

HASANDEDIĆ, HIVZIJA, „Prilozi za istoriju Blagaja na Buni za vrijeme turske vladavine“, u: *Glasnik Društva istoričaraBiH,* 19, Sarajevo, 1970.-71., 235-265.

HAŠIMBEGOVIĆ, ELMA, „Prvi pomen krstjana u srednjovjekovnoj Bosni. (Analiza izvora s kraja XII i početka XIII stoljeća)“, u: *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*,(prir. Franjo Šanjek), Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 2005., 413-425.

HRABAK, BOGUMIL, „Trebinje, Popovo i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vreme Morejskog rata“, u: *Prilozi Instituta za istoriju*, XVII, Sarajevo, 1980., 69-99.

ISTI, „Hajdučija Hercegovaca 1465-1530“, u: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knjiga I., Beograd, 2003., 224-241.

ISTI, „Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine“, u:*Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knjiga V, Beograd 2008.,282-335.

ISTI, „Čifluci, timari i zeameti u Bosanskom sandžaku 1568/69. godine“, u: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knjiga V, Beograd 2008., 381-456.

JOLIĆ, ROBERT, „Franjevci na prostoru Hercegovine u osmanlijsko doba“, u: *Zbornik radovaFranjevci i Hercegovina*, Mostar, 2009., 81-104.

JURIŠIĆ, KARLO, „Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine (16.-17. st.)“, u: *Kačić. Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, god. II., Split, 1969., 101-154.

ISTI, „Turska vladavina i kulturne prilike u Zabiokovlju 1493.-1717. god. s osobitim obzirom na postanak 'Hasanaginice'“, u: *Kačić. Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, br. XII., Split, 1980.,153-198.

KAŠIĆ, DUŠAN, „Srpska crkva pod Turcima“, u: *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969. Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Sveti arhijerski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1969., 139-162.

KRALJEVIĆ, RUDOLF, „Glavni izravni i neizravni vinogradarsko-vinarski porezi u BiH“, u:*Hercegovina*, 2 (10), Mostar, 1996., 77-91.

KRASIĆ, STJEPAN, „Izvještaj iz 1589. godine. Splitski dominikanac fra Daniel piše papi Sikstu V. o prilikama u kojima su živjeli katolici u istočnoj Hercegovini“, u: *Mostariensia. Časopis za humanističke znanosti Sveučilišta u Mostaru*, br. 9, Mostar, 1998., 105-113.

KREŠIĆ, MILENKO, „Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem“, u: *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa u Mostaru Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., (ur. Ivica Lučić), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., 757-776.

KORAĆ, DIJANA, „Vjerske prilike na području knezova Jurjevića – Vlatkovića“, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zagreb - Zadar, 2007., 221-237.

KOVAČEVIĆ, EŠREF, „Jedan dokument o devširmi“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju,* XXII-XXIII/1972-73., Orijentalni institut, Sarajevo, 1976.,203-209.

KURELAC, MIROSLAV – LADIĆ, ZORAN, „Hrvatske zemlje početkom 17. stoljeća“, u: *Povijest Hrvata. Od kraja 15.stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, II., Školska knjiga, Zagreb, 2005., 105-110.

MIJATOVIĆ, ANĐELKO, „Kandijsi rat“, u: *Povijest Hrvata. Od kraja 15.stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, II., Školska knjiga, Zagreb, 2005., 122-125.

MIOVIĆ-PERIĆ, VESNA, „Svakodnevnica dubrovačkih pograničnih sela u doba hajdučije (Morejski rat 1684.-1699.),“ u: *Anali zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku,* 35, Dubrovnik, 1997., 19-35.

MUSTAĆ, IVAN, „Počitelj u sustavu obrane Hrvatsko-Ugarske države od Turaka“, u: *Zbornik znanstvenog simpozija Povijest hrvatskog Počitelja*, Općinsko poglavarstvo Čapljina, Čapljina - Zagreb, 1996., 39-79.

NIKIĆ, ANDRIJA, „Osnivanje apostolskog vikarijata u Hercegovini“, u: *Croatica Christiana periodica,* br. 3, godina III., Zagreb, 1979., 21-51.

ISTI, „Pokušaji oslobađanja i islamizacije u Hercegovini u XVII. stoljeću prema rimskim izvorima“, u: *Nova et vetera*, god. XXIX, sv. 1, Sarajevo, 1979., 167-182.

ISTI, „Srednjovjekovni franjevački samostani u Hercegovini“, u: *Hercegovina*, 6-7 (14-15), Mostar, 2000./2001., 203-223.

ISTI, „Ljubuški kraj za turske vladavine (od XII. stoljeća do 1878.)“, u: *Mostariensia, Časopis za humanističke zanosti Sveučilišta u Mostaru*, Mostar, 2001./2002., 123-178.

PANDŽIĆ, BAZILIJE, „Trebinjska biskupija u tursko doba“, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije* (prir. Ivica Puljić), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., 91-124.

ISTI, „Marijan Lišnjić makarski biskup (1609.-1686.)“, u: *Nova et vetera*, god. XXVII., sv. I., Sarajevo, 1977., 27-55.

ISTI, „Izvještaji makarke biskupije sačuvani u tajnom Vatikanskom arhivu“, u: *Nova et vetera*, god. XXX., sv. I., Sarajevo, 1980., 139-192.

PELIDIJA,ENES, „Bosanski ejalet od 1593. godine do Svištovskog mira 1791. godine“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., 133-172.

PEROJEVIĆ, MARKO – MACAN, TRPIMIR, „Odjek Bečkog rata na Makarskom primorju“, u: *Historijski zbornik*, Posebni otisak, XXIII/XXIV, 1970-1971., 179-214.

POPOVIĆ, TOMA, „Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI. stoljeću“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XII-XIII, Sarajevo, 1963., 75-120.

PULJIĆ, IVICA**,** „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije* (prir. Ivica Puljić), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., 47-82.

ISTI, “Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače“, u:*Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, (prir. Franjo Šanjek),Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, Sarajevo - Zagreb, 2005., 239-268.

RADOJIČIĆ, DRAGANA, „Migraciona kretanja iz Hercegovine u hercegnovski kraj krajem XVII i početkom XVIII vijeka“, u: *Migracije i BiH*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1990., 101-107.

RUPČIĆ, BONICIJE, „Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do 1735.“, u: *Nova et vetera*, god. XXXI, sv. 1-2, Sarajevo, 1981., 107-136.

SEMREN, MARKO, „Mučenici i svjedoci vjere (Bilješke iz povijesti Crkve u BiH 16.-18. st.)“, u: *Bosna franciscana*. *Časopis franjevačke teologije Sarajevo*, IV/6, Samobor, 1996., 107-115.

SIVRIĆ, MARIJAN, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla“, u: *Zbornik radova Franjevci i Hercegovina*, (prir. Robert Jolić), Mostar, 2009., 51-80.

SMOLJAN, VLADO, „O nekim izvorima akumulacije u Hercegovini u osmanskom periodu“, u: *Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, 2, Mostar, 1982., 165-179.

SOLOVJEV,ALEKSANDAR „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne“, u: *Glasnik Istorijskog društva BiH*, I., Sarajevo, 1949., 42-79.

SUĆESKA, AVDO, „Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekālif-i şākka“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 10-11, Orijentalni institut, Sarajevo, 1960./1961., 75-112.

ISTI,„O nastanku čifluka u našim zemljama“,u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XVI, Sarajevo, 1965., 37-57.

ŠABANOVIĆ, HAZIM, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959., 477-490.

ŠANJEK, FRANJO, „Kršćanstvo Bosne i Hercegovine“, u: *Croatica cristhiana periodica*, XVI/30, Zagreb, 1992., 119-152.

TADIĆ, JORJO, „Narodni pokreti i ustanci potkraj XVI. i na početku XVII. stoljeća“, u: *Historija naroda Jugoslavije,* II., Zagreb, 1959., 491-512.

ISTI, „Kandijski rat (1645.-1699.)“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959., 555-566.

ISTI, „Ratovi i ustanci 1683.-99. Seoba Srba. Đotđe Branković“, u: *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959., 811-829.

TRALJIĆ, SEID M., „Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. st.“, u:*Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* u Zadru, Poseban otisak,sv. 20, Zadar, 1973., 447-457.

VASIĆ, MILAN, „Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII. vijeka“, u: *Glasnik Društva istoričaraBiH*, XXXVII, Sarajevo, 1986., 53-73.

ISTI, „Islamizacija u jugoslovenskim zemljama“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41, Sarajevo, 1991., 425-441.

ZLATAR, BEHIJA, „Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva (1463.-1593.)“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., 97-131.

ZOVKO, IVAN, „Narodno pričanje o imenu „Hercegovina“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, knjiga II., god. 3, Sarajevo, 1891., 219-220.

Knjige:

ANĐELIĆ, PAVAO - SIVRIĆ, MARIJAN - ANĐELIĆ, TOMISLAV, *Srednjovjekovne humske župe,* Mostar, ZIRAL, 1999.

ATANASOVSKI, VELJAN, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Istorijski institut, Beograd, 1979.

BATINIĆ, MIJO VJENCESLAV, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka*, sv. I., (vikarija 1235-1517), Zagreb, 1881; sv. II. (provincija 1517-1699), Zagreb, 1883.

BRKOVIĆ, MILKO,*Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2002.

ĆIRKOVIĆ, SIMA M.,*Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Naučno delo, Beograd, 1964.

ĆOROVIĆ, VLADIMIR, *Historija Bosne*, I., Srpska kraljevska akademija, Posebna izdanja, knjiga CXXIX, Društveni i historijski spisi, knjiga 53, Beograd, 1940.

ISTI,*Istorija Srba*, Leo commerce, Beograd, 2010.

ČELEBIJA, EVLIJA, *Putopis*, (preveo Hazim Šabanović), Svjetlost, Sarajevo, 1967.

DESNICA, BOŠKO, *Stojan Janković i uskočka Dalmacija*, (prir. Srđan Volarević), Srpska književna zadruga, Beograd, 1991.

DINIĆ, MIHAJLO, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas Srpske kraljevske akademije, CLXXXII, Beograd, 1940.

DRAGANOVIĆ,KRUNOSLAV S.,*Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje,* Mostar, 1991.

DŽAJA, SREĆKO M., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Ziral, Mostar, ²1999.

DŽAJA, SREĆKO M.,*Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19.stoljeće*, Doba *fra Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971.

FORETIĆ, VINKO, *Povijest Dubrovnika do 1880. godine*, I., Nakladni zavod MH, Zagreb, 1980.

GAVRAN, IGNACIJE, *Suputnici bosanske povijesti. Sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, Sarajevo - Zagreb, ²2007.

HADŽIBEGIĆ, HAMID, *Glavarina u osmanskoj državi*, Orijentalni institut, Posebna izdanja, IV, Sarajevo, 1966.

HANDŽIĆ, MEHMED, *Islamizacija Bosne i Hercegovine*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1940.

HASANDEDIĆ, HIVZIJA, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Islamski kulturni centar, Mostar, ²2005.

İHSANOĞLU,EKMELEDDIN (prir.), *Historija osmanske države i civilizacije*, I., Orijentalni institut, Posebna izdanja, XXVI, Sarajevo, 2004.

INALÇIK, HALIL, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300.-1600.*, Srednja Europa, Zagreb, 2002.

JELENIĆ, JULIJAN, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, fototip izdanja iz 1912., Svjetlost, Sarajevo, 1990.

JERKOVIĆ, RADOVAN, *Gabela,* „Nova tiskara“ Vrček, Sarajevo, 1939.

JIREČEK, KONSTANTIN, *Istorija Srba*, I., Naučna knjiga, Beograd,²1952.

KLAIĆ, VJEKOSLAV, (prir. Dubravko Lovrenović), *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. god., Svjetlost, Sarajevo,1990.

KORAĆ, VOJISLAV, *Trebinje. Period od dolaska Turaka do 1878.*, II., Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje,1971.

KORAĆ, DIJANA, *Vjera u humskoj zemlji,* Crkva na kamenu, Mostar, 2008.

KURTOVIĆ, ESAD, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.

KURSAR, VJERAN, *Nemuslimani i funkcioniranje predmodernoga multikonfensionalnoga društva u osmanskoj Bosni (1463. oko 1750.),* (Doktorska disertacija), Zagreb, 2010.

LASTRIĆ, FILIP, *Pregled starina Bosanske provincije*, Sarajevo - Zagreb, ²2003.

MACAN,TRPIMIR, *Iz povijesti Donjega Poneretavlja*, Zagreb - Klek, 1990.

MANDIĆ, DOMINIK, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735*., Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968.

ISTI, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Ziral, Chicago - Rim, ²1978.

ISTI, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* Ziral, Toronto - Zürich - Roma - Chicago, ²1982.

ISTI, *Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća*, Izdanja Hrvatske bogoslovske akademije u Zagrebu, Znanstvena djela, sv. 8, Zagreb, 1936.

MATUZ, JOZEF, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.

MAŽURAN, IVE, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998.

MOAČANIN, NENAD, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791.Preispitivanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

ISTI, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001.

MULIĆ, JUSUF, *Hercegovina. Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*, I., Muzej Hercegovine, Mostar, 2004.

ISTI, *Hercegovina. Vojna i upravna jedinica Osmanskog Carstva*, II./I. Muzej Hercegovine, Mostar, 2004.

NOVAK, GRGA, *Prošlost Dalmacije*, Marjan tisak, Split, 2004.

PANDŽIĆ, BAZILIJE, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, Pontificium Athenaeum Antonianum, Rim, 1959.

PANDŽIĆ, BAZILIJE S., *Hercegovački franjevci. Sedam godina s narodom*, Ziral, Mostar - Zagreb, 2001.

PELIDIJA, ENES, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.

PERIĆ, RATKO, *Da im spomen očuvamo*, Biskupski ordinarijat Mostar, Mostar, 2000.

PRELOG, MILAN, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I. dio, Sarajevo, 1924.

PULJIĆ, IVICA (prir.), *Hutovo. Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*, Mostar, 1994.

RAGUŽ, ŽELJKO, *Hercegovina, srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, HKD Napredak, Stolac, 1997.

SLIJEPČEVIĆ, ĐOKO, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, I., Munchen, 1962.

SIVRIĆ, MARIJAN, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667.-1808.)*, Dubrovnik - Mostar, 2003.

SOLDO, JOSIP ANTE,*Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Književni krug, Split, 1993.

STANOJEVIĆ, GLIGOR, *Dalmcija u doba morejskog rata (1684.-1699.)*, Vojno delo, Beograd, 1962.

ISTI, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knj. 14, Beograd, 1970.

SUĆESKA, AVDO,*Ajani.Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, sv. XXII., Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 14, Sarajevo, 1965.

ŠABANOVIĆ, HAZIM, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.

The encyclopedia of Islam, vol. II., E. J. Brill,Leiden, 1991.; vol. IV., New edition, E. J. Brill, Leiden, 1997.

VEGO, MARKO,*Povijest Humske Zemlje*, I., Samobor, 1937.

VIDOV, BOŽIDAR (prir.), *Herceg Stjepan Vukčić-Kosača i naziv Hercegovina. Stjepan II. Tomašević i Mara posljednji hrvatski kralj i kraljica. Druge narodne dinastije,* nema izdavača, Toronto, 1980.

ZIRDUM, ANDRIJA, *Filip Lastrić – Oćevac 1700-1783. Prilog kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1983.

ZLATOVIĆ, STIPAN, *Franovci države Presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Knjiotiskara i litografija C. Albrechta, Zagreb, 1888.

SAŽETAK

U radu su prikazane vjerske prilike katolika u prva dva stoljeća nakon turskoga osvajanja. Da bi se dobila potpunija slika, u prvom je poglavlju dat prikaz srednjovjekovnih zbivanja, kada i započinju procesi iz kojih će nastati zamršena slika ne samo vjerskih nego i političkih prilika. Prilike će dodatno pogoršati turska prisutnost i njihov sve veći utjecaj na događanja u zemlji. Turci, koji su od saveznika postali neprijatelji, tijekom zadnjih desetljeća 15. st. potpuno će preuzeti inicijativu i osvojiti i posljednje dijelove koji su se opirali njihovim napadima.

Osvajanje je donijelo pustoš, razaranje i promjene u svim vidovima političkoga, društvenoga, kulturnoga i vjerskoga života. Nakon početnoga oporavka i smirivanja prilika već u prvoj polovica 16. st. došlo je do prvih većih stradanja, kada su posebno na udaru bili svećenici. Povoljniji položaj Pravoslavne crkve i izdavanje isprava uperenih protiv katoličkih svećenika dovelo je katolički narod i njihove svećenike u nezavidan položaj. Katolici su se morali nositi ne samo s predstavnicima turske vlasti, kojikoriste svoj položaj za iskorištavanje naroda i svećenika,nego i s nastojanjima Pravoslavne crkve da katolike podvrgne pod svoju jurisdikciju. Pokušaji očuvanja vjerske slobode i prava katolički narod i njegove svećenike skupo je stajao, jer je za svaku potvrdu, svaku parnicu ili spor trebalo izdvojiti visoke novčane iznose. Položaj su dodatno otežavali i brojni nameti koje su, osim Porte, nametali i predstavnici lokalne vlasti kako bi se materijalno okoristili. U takvim prilikama narod je tražio izlaz bilo u odmetanju i pružanju otpora prema vlastima, ili u promjeni vjerozakona. U isto vrijeme,radi hajdučije i uskočkih akcija vladastalna nesigurnost tako da pravoga mira, poglavito na granici gdje se njihova aktivnost najviše i osjeća, gotovo da i nije bilo. Prilike će dodatno pogoršati i vojni neuspjesi Osmanskoga Carstva na europskom bojištu, što dovodi do pokreta za oružanu pobunu protiv turske vlasti. Osim stalne nesigurnosti Hercegovinu su pogađale gladne godine i epidemije kuge, koje su dodatno pritiskale narod i činile njegov položaj još težim.

Ključne riječi: Hercegovina, Osmansko Carstvo, svećenici, vjerske prilike.

SUMMARY

Doctoral thesis describes the religious occasions of Catholics in the first two centuries after the Turkish conquest. In order to obtain a more complete picture, the first chapter gives an overview of medieval events, with which processes begin that will incur an intricate picture of not only religious occasions but political situation as well. Situation will further be aggravated by the Turkish presence and their growing influence on events in the country. Turks, who became allies out of enemies during the last decades of 15th century will totally take the initiative and conquer the last areas that have resisted their attacks.

Conquest had brought havoc, destruction and changes in all aspects of political, social, cultural and religious life. After initial recovery, and more settled situation there were the first major casualties already in the first half of the 16th century,when priests, especially, were under attack. More favorable position of the Orthodox Church and the issuance of documents directed against Catholic priests had brought about Catholic people and their priests in an unenviable position. Catholics had to cope not only with representatives of the Turkish authorities, who used their position to exploit the people and the priests, but also with efforts of the Orthodox Church to subjugate Catholics under their jurisdiction. Attempts to preserve religious freedom and the rights cost Catholic people and its priests too much, because each certificate, any litigation or dispute require allocation high sums of money. Positions were further exacerbated by numerous levies which, apart from the Ottoman Porte, had been also imposed by representatives of local authorities, in order to get material benefits. In such circumstances, people were looking for any way out either through rebellion and resisting to the authorities, or in changing the religion. At the same time, because of the Haiduk/outlaws' and the Uskok/runaways' actions there was domination of constant uncertainty so that true peace almost didn't exist, especially at the border where their activity had been felt the most. Circumstances will further worsen as well as the military failures of the Ottoman Empire on the European battlefield, what will lead to the movement of armed rebellion against the Turkish government. Besides ongoing

uncertainty, Herzegovina had been struck by years of famine and the plague which additionally oppress the people making their position even more difficult.

Keywords: Herzegovina, the Ottoman Empire, priests, religious occasions.

ŽIVOTOPIS

Dijana Pinjuh, rođena 25. srpnja 1972. u Mostaru gdje završava osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Akademske godine 2000./2001. upisala Pedagoški fakultet (sada Filozofski fakultet) Sveučilišta u Mostaru, smjer Povijest-zemljopis na kojem je i diplomirala 2005. godine. Potom upisala poslijediplomski doktorski studij povijesti na Hrvatskim studijima - STUDIA CROATICA Sveučilišta u Zagrebu. Od akademske 2009./2010. angažiranaje na Studiju povijesti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru u svojstvu asistentice, gdje radi sa studentima na kolegijma „Hrvatska povijest ranoga novog vijeka“, „Europska i svjetska povijest u ranom novom vijeku“, „Hrvatska povijest u 19. stoljeću“ i „Europska i svjetska povijest u 19. stoljeću“.

Sudjelovala na međunarodnom skupu u Hutovu i Mostaru, te na IV. kongresu hrvatskih povjesničara održanom u Zagrebu 2012. godine.

SADRŽAJ

Uvod …….. 2

1. HERCEGOVINA PRIJE TURSKOG OSVAJANJA …….. 5
   1.1. Teritorij srednjovjekovnog Huma ……...……. 5
   1.2. Vjerske prilike u srednjem vijeku ……... 11
2. SMJENA GOSPODARA I USPOSTAVA NOVE VLASTI …… 21
   2.1. Tursko osvajanje ……..... 21
      2.1.1. Posljedice turskih osvajanja – migracijski procesi …….. 29
   2.2. Struktura i organizacija vlasti nakon osvajanja …….……. 37
      2.2.1. Upravno-administrativno uređenje nakon osvajanja ……... 40
      2.2.2. Mostarski kadiluk ……..... 41
      2.2.3. Imotski kadiluk …… 42
      2.2.4. Kadiluci Duvno i Ljubuški …….. 44
      2.2.5. Kadiluk Neretva/Gabela …….. 45
      2.2.6. Kadiluci Cernički, Nevesinjski, Oljevlja, Čajniče, Ljubinje i Stolac …….. 46
3. HERCEGOVINA POD TURSKIM GOSPODSTVOM ……...… 47
   3.1. Položaj kršćana u osmanskom društvu …….…….. 47
      3.1.1. Društveni položaj ……..… 47
      3.1.2. Porezne obveze …… 50
   3.2. Čifluci ……. 59
   3.3. Crkvene prilike u 16. stoljeću ……..… 61
   3.4. Crkvene prilike u 17. stoljeću ……. 67
      3.4.1. Trebinjsko-mrkanska biskupija ……... 67
      3.4.2. Makarska biskupija …….. 73
   3.5. Položaj i djelovanje franjevaca ……... 84
      3.5.1. Porezne obveze franjevaca ……..... 103
   3.6. Odnos pravoslavnih svećenika prema katolicima …… 106
4. ISLAMIZACIJA ……..…. 115

4.1. Prijelazi na islam u 16. stoljeću ……..... 115
4.2. Prijelazi na islam u 17. stoljeću …… 119
4.3. Motivi prijelaza na islam …….. 123
5. POLITIČKE PRILIKE ……..... 134
5.1. Kratak pregled prilika u Osmanskom Carstvu i njihov utjecaj na zbivanja i prilike u Hercegovini ……..... 134
5.1.1. Prilike u Hercegovini ……..... 136
5.2. Kandijski rat (1645.-1669.) i njegov odjek na prilike u Hercegovini ..… 141
5.3. Hercegovina za Morejskog rata (1684.-1699.) ……..... 150
5.4. Teritorijalne promjene …….. 162
Zaključak ……..... 169
Prilozi ……..…….. 174
Izvori i literatura ……..…. 184
Sažetak ……. 195
Summary ……..… 196
Životopis ……..… 198